

Univerzita Pardubice

Fakulta filozofická

Žena na českém venkově přelomu 19. a 20. století v prózách

Josefa Karla Šlejhara

Diplomová práce

Univerzita Pardubice
Fakulta filozofická
Akademický rok: 2021/2022

ZADÁNÍ DIPLOMOVÉ PRÁCE

(projektu, uměleckého díla, uměleckého výkonu)

Jméno a příjmení: **Bc. Marie Kopecká**
Osobní číslo: **H21364**
Studijní program: **N0222A120033 Historie**
Specializace: **Historie – Dějiny literární kultury**
Téma práce: **Žena na českém venkově přelomu 19. a 20. století v prózách Josefa Karla Šlejhara**
Zadávací katedra: **Ústav historických věd**

Zásady pro vypracování

Diplomantka provede zevrubnou analýzu a víceperspektivní interpretaci podob a funkcí ženské literární postavy v díle Josefa Karla Šlejhara. Klíčový přitom bude – vedle literárněvědné metodologie (při zkoumání literární postavy ve významové struktuře beletristické fikce) – historický aspekt: studentka vyjde z důkladné analýzy relevantních aspektů dějin každodennosti (dějiny ženy a dějiny venkova v českých zemích přelomu 19. a 20. století). Na tomto pozadí, resp. v těchto kontextech a souvislostech pak bude zkoumat specifické rysy Šlejharova uměleckého rukopisu, s přirozeným přihlédnutím k dobovým slohovým, žánrovým a jiným konvencím.

Rozsah pracovní zprávy:
Rozsah grafických prací:
Forma zpracování diplomové práce: **tištěná/elektronická**

Seznam doporučené literatury:

- Česká literatura na předělu století. 2. upr. vyd. Jinočany: H & H, 2001. ISBN 80-86022-82-X.
- EFMERTOVÁ, Marcela C. České země v letech 1848-1918. Praha: Libri, 1998. Dějiny českých zemí. ISBN 80-85983-47-8.
- FLEJBERK, Petr. Josef Karel Šlejhar: cizinec své doby. Liberec: P.F. art, 2007. ISBN 978-80-254-8143-1.
- HODROVÁ, Daniela. Poetika míst: kapitoly z literární tematologie. Jinočany: H & H, 1997. ISBN 80-86022-04-8.
- HRDLIČKA, Josef. Obrazy světa v české literatuře: studie o způsobech celku : Komenský, Mácha, Šlejhar, Weiner. Praha: Malvern, 2008. ISBN 978-80-86702-41-4.
- JANÁČKOVÁ, Jaroslava. Český román sklonku 19. století. Praha: Academia, 1967.
- JANKOVIČ, Milan, KUBÍNOVÁ, Marie a MATONOHA, Jan. Text v pohybu. Praha: Academia, 2010. ISBN 978-80-200-1749-9.
- JEDLIČKOVÁ, Alice. Zkušenost prostoru: vyprávění a vizuální paralely. Praha: Academia, 2010. Literární řada. ISBN 978-80-200-1829-8.
- KUČERA, Martin. Kultura v českých dějinách 19. století: ke zrodu, genezi a smyslu avantgard. Praha: Academia, 2011. Novověk. ISBN 978-80-200-1962-2.
- LANGHAMMEROVÁ, Jiřina. České tradice v proměnách času: kroje – zvyky – umění. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2017. ISBN 978-80-7422-500-0.
- LENDEROVÁ, Milena. K hříchu i k modlitbě: žena devatenáctého století. Vydání druhé, v Karolinu první, přepracované. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2016. ISBN 978-80-246-3540-8.
- LENDEROVÁ, Milena a Karel RÝDL. Radostné dětství?: dítě v Čechách devatenáctého století. V Praze: Paseka, 2006. Fénix (Paseka). ISBN 80-7185-647-9.
- LENDEROVÁ, Milena, Tomáš JIRÁNEK a Marie MACKOVÁ. Z dějin české každodennosti: život v 19. století. Vydání druhé, doplněné. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2017. ISBN 978-80-246-3510-1.
- MACHAR, Josef Svatopluk. Zapomínání a zapomenutí: (Oni a já II.) : 1927-1928. Praha: Aventinum, 1929.
- MLSOVÁ, Nella. Byli a jsou: (komentovaná antologie české poezie a prózy 90. let 19. století a první poloviny 20. století). Hradec Králové: Gaudeamus, 1997. ISBN 80-7041-158-9.
- MUCHKA, Ivan a Václav PETŘÍČEK. Východní Čechy: historie, krajina, umělecké památky. Praha: Panorama, 1990. Naše vlast (Panorama).
- NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. Narození a smrt v české lidové kultuře. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-397-3.
- NEJEDLÁ, Jaromíra. Balada a moderní epika. Praha: Československý spisovatel, 1975. Kritické rozhledy.
- NEUMANN, Stanislav Kostka. Dějiny ženy: populárně sociologické, etnologické a kulturně historické kapitoly. Vyd. 1. v nakl. Otakar II. Praha: Otakar II., 1999. ISBN 80-86355-03-9.
- NOVÁK, Pavel. Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století. Praha: Národní zemědělské muzeum Praha, 2007. ISBN 9788086874067.
- PECK, M. Scott. Lidé lži: psychologie lidského zla. Přeložil Petr MIKEŠ, přeložila Eva KREJČOVÁ. Praha: Portál, 2018. ISBN 978-80-262-1313-0.
- PETRASOVÁ, Taťána a Helena LORENZOVÁ, ed. Fenomén smrti v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století: Plzeň, 9.-11. března 2000 [pořádaného ve Státní vědecké knihovně v Plzni Ústavem dějin umění AV ČR ve spolupráci s Ústavem pro českou literaturu AV ČR a Archivem města Plzně]. Praha: KLP, 2001. ISBN 80-85917-79-3.
- SLAVÍK, Ivan. Příběhy temnot v české literatuře 19. a 20. století. Brno: Host, 1999. ISBN 80-86055-73-6.
- STEJSKAL, Jan. Novopacko: portrét paměti a srdce. Nová Paka: Jan Stejskal, 2009. ISBN 978-80-254-6056-6.

Vedoucí diplomové práce: **PhDr. Ivo Říha, Ph.D.**
Katedra literární kultury a slavistiky

Datum zadání diplomové práce: **30. března 2022**
Termín odevzdání diplomové práce: **30. března 2023**

doc. Mgr. Jiří Kubeš, Ph.D.
děkan

doc. Mgr. Pavel Marek, Ph.D.
vedoucí katedry

V Pardubicích dne 30. listopadu 2022

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto práci vypracovala samostatně. Veškeré literární prameny a informace, které jsem v práci využila, jsou uvedeny v seznamu použité literatury.

Byla jsem seznámena s tím, že se na moji práci vztahují práva a povinnosti vyplývající ze zákona č. 121/2000 Sb., o právu autorském, o právech souvisejících s právem autorským a o změně některých zákonů (autorský zákon), ve znění pozdějších předpisů, zejména se skutečností, že Univerzita Pardubice má právo na uzavření licenční smlouvy o užití této práce jako školního díla podle § 60 odst. 1 autorského zákona, a s tím, že pokud dojde k užití této práce mnou nebo bude poskytnuta licence o užití jinému subjektu, je Univerzita Pardubice oprávněna ode mne požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které na vytvoření díla vynaložila, a to podle okolností až do jejich skutečné výše.

Beru na vědomí, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb., o vysokých školách a o změně a doplnění dalších zákonů (zákon o vysokých školách), ve znění pozdějších předpisů, a směrnici Univerzity Pardubice č. 7/2019 Pravidla pro odevzdávání, zveřejňování a formální úpravu závěrečných prací, ve znění pozdějších dodatků, bude práce zveřejněna prostřednictvím Digitální knihovny Univerzity Pardubice.

V Pardubicích dne 12. června 2023

Bc. Marie Kopecká

Poděkování

Tímto bych ráda poděkovala panu PhDr. Ivo Říhovi, Ph.D. za odborné vedení této diplomové práce.

Anotace

Diplomová práce se zabývá ženskými literárními postavami v prózách Josefa Karla Šlejhara, jejichž děj se odehrává v prostředí českého venkova na přelomu 19. a 20. století. První část práce se zaměřuje na dějiny každodennosti českého venkova a dějiny ženy v českých zemích přelomu 19. a 20. století. Další úsek se zaměřuje na český naturalismus a tvorbu i osobnost Josefa Karla Šlejhara, který je výrazným představitelem tohoto literárního směru. Následně se diplomová práce věnuje analýze a interpretaci podob a funkcí ženské literární postavy ve Šlejharově díle.

Klíčová slova

ženy, český venkov, 19.–20. století, próza, Josef Karel Šlejhar

Title

Woman in the Czech countryside at the turn of the 19th and 20th century in the prose works of Josef Karel Šlejhar

Annotation

The diploma thesis deals with the female literary characters in the works of prose of Josef Karel Šlejhar, the plots of which take place in the Czech countryside at the turn of the 19th and 20th century. The first part of the thesis focuses on the history of everyday life in the Czech countryside and the history of women in the Czech lands at the turn of the 19th and 20th century. The second part focuses on Czech literary naturalism and the works and personality of Josef Karel Šlejhar, who is considered to be a significant figure within this stream of literature. Subsequently, the diploma thesis deals with the analysis and interpretation of the forms and functions of the female literary characters in the works of Šlejhar.

Keywords

women, czech countryside, 19th-20th century, prose, Josef Karel Šlejhar

Obsah

Úvod	1
1. České země na přelomu 19. a 20. století.....	5
1.1 Politická situace	5
1.2 Hospodářství	6
1.3 Kultura a vzdělávání	7
1.4 Obyvatelstvo a společnost.....	8
2. Český venkov na přelomu 19. a 20. století.....	9
2.1 Obraz venkova a jeho proměny.....	12
2.2 Venkovská každodennost.....	16
2.3 Životní cyklus.....	25
2.4 Roční cyklus.....	32
2.5 Na okraji vesnice.....	37
3. Žena na přelomu 19. a 20. století.....	39
3.1 Dětství, dívčí věk a vzdělávání	40
3.2 Manželství a povinnosti	45
3.3 Těhotenství, porod a mateřství.....	51
3.4 Vdovství, stáří a smrt	60
3.5 Ženy a marginalita.....	63
4. Český naturalismus.....	68
4.1 Geneze a vývoj.....	70
4.2 Charakteristika	72
4.3 Představitelé a tvorba	74
5. Josef Karel Šlejhar.....	78
5.1 Osobnost a život.....	78
5.2 Tvorba a dílo	82

6. Ženské postavy v prózách Josefa Karla Šlejhara	91
6.1 Dětské ženské postavy	92
6.2 Dívky a slečny	97
6.3 Dospělé ženy a manželky	101
6.4 Matky	114
6.5 Stařeny	121
Závěr	127
Summary	134
Použitá literatura	136

Úvod

Tato diplomová práce se zabývá analýzou a interpretací podob a funkcí ženských literární postav v prózách Josefa Karla Šlejhara, jejichž děj se odehrává v českém venkovském prostředí na přelomu 19. a 20. století. Daná problematika je zkoumána z literárněvědného hlediska a v kontextu dějin každodennosti, respektive dějin českého venkova a dějin ženy. Dále se práce věnuje genezi a vývoji českého literárního naturalismu. Zaměřuje se i na osobnost a tvorbu Josefa Karla Šlejhara a na problematiku specifických rysů jeho uměleckého rukopisu.

Cílem této diplomové práce není komparace historické reality každodennosti s uměleckou fikcí literárního díla. Literární dílo můžeme vnímat jako artefakt, nikoli jako pramen poznání dějinné skutečnosti, jelikož je otázkou volby uměleckých prostředků a poskytuje nám pouze umělecké zobrazení, není tedy dobovým dokumentem. Naším záměrem je provést literárněvědnou analýzu Šlejharova díla a jeho fikčního světa, zasazenou do reálných historických kontextů. S historickou perspektivou tedy pracujeme jako se základem motivů literárního díla. Cílem diplomové práce je definovat podoby a funkce ženské literární postavy v díle Josefa Karla Šlejhara v kontextu dějin každodennosti českého venkova a dějin ženy na přelomu 19. a 20. století. Přínos této práce by mohl spočívat v jejím specifickém syntetickém hledisku, které přináší novou optiku, jíž je autorovo dílo nazíráno, jelikož existenci výzkumu, který by tvorbu Josefa Karla Šlejhara analyzoval v rámci kontextu historické reality, potažmo dějin českého venkova a ženských dějin, jsme nezaznamenali.

Diplomovou práci jsme pomyslně rozdělili do dvou částí. První je zaměřena na dobový historický kontext v rámci dějin každodennosti českého venkova a dějin ženy. Ve druhé části se zaměřujeme na historicko-literární kontext, osobní stránku a umělecký rukopis Josefa Karla Šlejhara a následně na samotnou analýzu a interpretaci jeho díla. V první kapitole se budeme stručně zabývat „velkými“ dějinami zemí Koruny české na přelomu 19. a 20. století, tedy obdobím, ve kterém žil Josef Karel Šlejhar (1864–1914). Záměrem této kapitoly je představit dobový historický kontext a definovat pouze zásadní procesy a události, které měly vliv na tehdejší společnost. Osvětlení těchto faktů považujeme za důležité, jelikož se svými dopady, ve větším či menším měřítku, podílely na utváření obyvatelstva, venkova, a tedy i samotného autora. V této kapitole se zaměříme na politickou a hospodářskou situaci dané doby. Dále pak na proměny dobové společnosti a rozvoj kultury a vzdělávání. V rámci

definování těchto skutečností a ukotvení historického kontextu budeme vycházet především z publikací *Dějiny zemí Koruny české* (2021) a *České země v letech 1848–1918* (1998).

Druhou kapitolu věnujeme dějinám každodennosti, respektive dějinám českého venkova, se zaměřením na období přelomu 19. a 20. století. Josef Karel Šlejhar pocházel z Podkrkonoší, dětství trávil na rodinném statku a měl velmi silný vztah k venkovu a přírodě. Za svůj život pobýval v městském i venkovském prostředí, které se mu staly inspirací, a i jeho literární dílo bychom mohli rozdělit na tvorbu, jež umělecky zobrazuje venkov a tvorbu, jejíž děj se odehrává ve městě. Ve sledovaném období se obraz venkova měnil, a působila na něj všeobecná modernizace, zvláště pak industrializace a urbanizace. V rámci této kapitoly se pokusíme definovat, jaké změny český venkov zasáhly, a jaká byla reálná historická podoba tohoto prostředí a venkovské každodennosti. V této části budeme vycházet z odborné literatury, která se zabývá historií české každodennosti, a především ze specializované publikace *Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století* (2007). Na problematiku budeme nahlížet i optikou životního a ročního cyklu. Venkov byl ve sledovaném období stále silně prostoupen rituály, a proto se v této kapitole zaměříme i na tradice a obyčeje, jež byly nedílnou součástí venkovské kultury a všedních i významných okamžiků života venkovských obyvatel. Skrze analýzu každodennosti českého venkova se pokusíme definovat historický kontext, jenž se stal výchozím bodem pro Šlejharovo umělecké zobrazování toho prostředí.

Ve třetí kapitole se budeme zabývat tematikou žen na přelomu 19. a 20. století. Naším záměrem nebude postihnout toto téma v celém jeho rozsahu, ale pokusíme se nastínit, jakou podobu měl ve sledovaném období ženský život a feminita. Ženskou problematiku budeme zkoumat v rozčlenění podle životních etap a stádií. Zaměříme se na dětství, výchovu, dospívání a dívčí vzdělávání. Dále pak na manželství, těhotenství, mateřství a povinnosti, které venkovská žena v rámci svého dospělého produktivního života musela plnit. S ženskou otázkou, zvláště pak s obdobím těhotenství, porodu a šestinedělí, se pojila řada magických i církevních rituálů, kterým tehdejší společnost přikládala velký význam. Proto se těmito specificky ženskými obyčejí a zvyky budeme také zabývat. Pozornost věnujeme i tématu vdovství, stáří a ženského umírání, a závěr této kapitoly se okrajově dotkne problematiky ženské kriminality. V této části budeme vycházet především z rozsáhlého výzkumu profesorky Mileny Lenderové, který doplníme etnologickým nazíráním skrze bádání doktorky Alexandry Navrátilové. Na základě analýzy této problematiky se pokusíme definovat

dobovou podobu ženského života a kontext feminity, na jehož základech byly utvářeny i ženské postavy ve Šlejharově díle.

Čtvrtá kapitola této diplomové práce bude zaměřena na český naturalismus. Osvětlení této problematiky považujeme za důležité, jelikož Josef Karel Šlejhar patřil k předním představitelům české naturalisticky orientované literární tvorby. V této části se budeme věnovat nastínění historicko-literárních souvislostí, jež vedly ke vzniku tohoto literárního směru. Právě devadesátá léta 19. století jsou obdobím, kdy začala vznikat moderní česká literatura a nové umělecké směry. Vycházet budeme především z literárních a historicko-literárních odborných publikací, které se soustředí na toto specifické období. Dále se zaměříme na genezi naturalismu a jeho následný vývoj v našem prostředí. Pozornost věnujeme i jeho charakteristickým rysům a specifickým formám, ve kterých se v české literární tvorbě uplatňoval, a na které měl vliv především pozdější nástup stylu a jeho kombinování s dalšími literárními směry. Budeme se zabývat i představiteli tohoto uměleckého směřování a jejich tvorbou. V rámci této analýzy se zaměříme na charakteristiku syžetů, typické tematizace a motivické výstavby. Pokusíme se definovat, v jakých formách se naturalismus v české literární tvorbě objevoval, a jakými žánrovými, tematickými či motivickými transformacemi prošel. Výsledky analýzy nám nastíní dobové žánrové a slohové konvence a poskytnou kontext pro zkoumání specifických uměleckých rysů Šlejharovy tvorby.

V páté kapitole se budeme věnovat výhradně spisovateli Josefu Karlu Šlejharovi. Nejprve se zaměříme na spisovatelovu osobnost a jeho život. Autor pocházel z venkova, měl k němu blízký vztah a nabyté dojmy z tohoto prostředí se často stávaly inspirací pro jeho tvorbu. V dospělosti poměrně často střídal svá působiště a prošel nešťastným manželstvím. V rámci této části se pokusíme nastínit zásadní životní události, které formovaly spisovatelovu osobnost a měly vliv na jeho literární tvoření. Následně se budeme zabývat Šlejharovou literární tvorbou. K tomuto tématu považujeme zásadní text *Několik slov ku této knize* (1895), ve kterém sám autor osvětluje motivaci k literární činnosti a povahu svého díla. Dále se budeme věnovat charakteristickým rysům spisovatelovy tvorby, a to z žánrového, tematického i motivického hlediska. Poté alespoň stručně představíme celkové Šlejharovo literární dílo, abychom nastínili komplexní představu o jeho uměleckém rukopisu a proměnách, kterými prošel. Na základě analýzy se pokusíme definovat, jaké byly specifické rysy Šlejharovy literární tvorby, a jak v ní spisovatel aplikoval prvky nových uměleckých směrů.

Hlavní část této diplomové práce se bude zabývat ženskými literárními postavami v díle Josefa Karla Šlejhara, jejichž příběh se odehrával v prostředí českého venkova na přelomu 19. a 20. století. Spisovatel ve své tvorbě pracoval s ženskou tematikou velmi frekventovaně a postavy žen vyobrazoval v různých rolích. V rámci selekce próz k analýze jsme stanovili dvě kritéria, vycházející z tématu a zaměření práce. Prvním požadavkem byla žánrová integrita zkoumaných děl, z tohoto důvodu se budeme věnovat Šlejharovým kratším prózám, tedy povídkám a novelám, které mají v jeho tvorbě nejčtetnější zastoupení. Náš druhý požadavek se týkal geografické jednoty prostředí, ve kterém se děj prózy odehrával, tedy specificky venkova. Autor se tvorbě textů, jejichž děj se odehrává ve venkovském prostředí, věnoval převážně na přelomu 19. a 20. století. Později zobrazoval z velké části městskou tematiku. Na základě splnění těchto kritérií byly pro analýzu vybrány povídkové sbírky *Dojmy z přírody a společnosti* (1894), *Co život opomíjí* (1895), *Zátiší* (1898), *V zášeří krbu* (1899), *Temno* (1902), *Od nás* (1907) a *Zločin* (2007). Z těchto povídkových sbírek jsme k finální analýze vyseletovali prózy, které obsahovaly vyobrazení ženské literární postavy, a jejichž děj se prokazatelně odehrával v prostředí českého venkova. Kapitulu jsme rozčlenili do pěti podkapitol podle etap ženského života (dítě, dívka, dospělá žena a manželka, matka, stařena), a její rozdělení tak následuje uspořádání třetí části této práce, která nahlíží na problematiku z hlediska dějin ženy. Na základě analýzy a komparace daných děl se pokusíme definovat a následně interpretovat, jak Šlejhar umělecky zobrazoval ženské literární postavy v prostředí venkova. Zaměříme se i na autorův specifický styl pojmání naturalistických prvků, a formu jejich uplatňování v rámci literárního vyobrazování žen.

V závěru pomocí syntézy shrneme poznatky zjištěné v rámci zkoumání historického kontextu, respektive kontextu dějin každodennosti českého venkova a dějin ženy na přelomu 19. a 20. století. Dále definujeme výsledky výzkumu týkajícího se podoby specifických rysů uměleckého rukopisu spisovatele Josefa Karla Šlejhara, s přihlédnutím k historicko-literárnímu kontextu a dobovým uměleckým konvencím. Ale především na základě zjištěných poznatků, vyplívajících z provedené analýzy a interpretace Šlejharovy tvorby, následně pomocí syntézy definujeme výslednou podobu a funkci ženské literární postavy na českém venkově přelomu 19. a 20. století v díle Josefa Karla Šlejhara.

1. České země na přelomu 19. a 20. století

První kapitola této diplomové práce bude zaměřena na „velké“ dějiny zemí Koruny české přelomu 19. a 20. století, tedy na dobu, kdy žil spisovatel Karel Josef Šlejhar (1864–1914). Tato kapitola si neklade za cíl plně postihnout veškeré události a změny, jež se v tomto období udály. Naším cílem je definovat pouze nejzásadnější procesy a události politických a hospodářských dějin a sociologických a kulturních proměn, které měly přímý dopad na tehdejší společnost. Definování těchto skutečností považujeme za důležité, jelikož měly větší či menší dopad jak na utváření osobnosti a díla spisovatele, tak na samotný český venkov a venkovskou společnost.

1.1 Politická situace

Josef Karel Šlejhar prožil celý svůj život v rámci panování jednoho vladaře – císaře Františka Josefa I. Narodil se do neklidného období Rakouského císařství a zemřel několik týdnů po tom, co Rakousko-Uherská monarchie vyhlásila válku Srbsku, tedy na začátku první světové války. V následující podkapitole se pokusíme načrtnout zásadní procesy a události, kterými České země v daném období prošly.

Významnou událostí bylo přijetí prosincové ústavy v roce 1867. Říšská rada získala zákonodárnou moc, v planost vešly zákony zaručující občanská práva a svobody, a to například svobodu vyznání, slova nebo shromažďování. Byl zřízen říšský soud a vyhlášena nezávislost soudců. Rozvíjení demokracie mělo své mantinely, a v rámci určitého rozvolňování se začaly tvořit nové myšlenkové proudy – liberalismus, socialismus, marxismus a politický katolicismus.¹

Dualistická proměna monarchie, která uznala historická práva Uherského království, ale opomněla práva Českých zemí, vedla k mnoha protestním událostem, a to ze strany důležitých českých osobností i lidu. Snaha o české vyrovnání, předznamenaná v roce 1871 ve fundamentálních člancích, skončila neúspěchem. Narůstající pesimismus českých politiků vedl k zaujetí pasivního politického přístupu. Vedle Národní strany (staročeské) vzniká v roce 1874 více demokratická a radikálnější Národní strana svobodomyšlná (mladočeská). Roku 1879 vstupují poslanci staročechů i mladočechů do říšské rady, tím začíná doba aktivní politiky, ve které postupem času získali členové Národní strany svobodomyšlné nad

¹ ČORNEJ, Petr, Ivana ČORNEJOVÁ, Jan FROLÍK, et al. *Dějiny zemí Koruny české*. Praha: Paseka, 2021, s. 123–129.

staročechy suverénní postavení a převahu. Konkurentem mladočechů se stali sociální demokraté a v roce 1878 je založena Československá strana sociálně demokratická dělnická. Díky růstu vzdělanosti a rozšiřování volebního práva vznikají další politické strany, například Agrární strana (zásadní pro venkovské obyvatelstvo), Křesťansko-sociální strana nebo Národně-sociální strana.²

Období míru ukončil 28. června 1914 atentát v Sarajevu, který byl spáchán na následníka rakousko-uherského trůnu Františka Ferdinanda d'Este a jeho manželku, Žofii Chotkovou. O měsíc později byl mezi Rakousko-Uherskem a Srbskem vyhlášen válečný stav, začíná první světová válka. Utvářejí se Trojspolek (Německo, Rakousko-Uhersko, Itálie) a Trojdhoda (Francie, Rusko, Velká Británie). Josef Karel Šlejhar umírá v září 1914, pár týdnů po zahájení konfliktu.

1.2 Hospodářství

Období přelomu 19. a 20. století bylo časem změn a pokroku. Z pohledu hospodářských dějin tuto dobu označujeme jako druhou fázi průmyslové (technicko–vědecké) revoluce. Josef Karel Šlejhar měl za svého života díky rodinnému ukotvení možnost osobní zkušenosti s průmyslem i zemědělstvím. Díky otci, který obchodoval s bavlnou, poznal textilnictví. Možná právě rozvoj chemického průmyslu vedl spisovatele k rozhodnutí studovat chemickou školu. Naproti tomu Šlejharova babička vlastnila mlýn. Spisovatel se později na nějakou dobu také věnoval hospodaření na statku v Podkrkonoší. Měl velmi kladný vztah k manuální práci a k půdě jako takové.

Prosazování druhé fáze vědecko-technické revoluce bylo umocněno využíváním elektrického osvětlení, elektromotoru a spalovacího motoru, chemické výroby a objevením nových technologií, které umožňovaly zvýšení produkce výrobků, to vše vedlo k rozvinutí průmyslové výroby. České země byly v této době považovány za průmyslově-agrární oblast, s rozvinutou zemědělskou i nezemědělskou výrobou. Monopolní postavení v české výrobě získalo zpracování vlny a lnu, cukrovarnictví a výroba porcelánu. Zemědělství bylo nejvíce zaměřené na pěstování obilovin.³

Postupně docházelo k modernizaci vybavení na zemědělských usedlostech. V rámci živočišné výroby vedl chov hovězího a vepřového dobytka. Důležité postavení v průmyslu

² Tamtéž, s. 133–147.

³ EFMERTOVIÁ, Marcela C. *České země v letech 1848–1918*. Praha: Libri, 1998, s. 148–153.

Českých zemí mělo hutnictví, strojírenství a také chemická výroba. V pohraničních oblastech došlo k mechanizaci textilnictví (bavlnářství, vlnářství, lnářství). Pokrok měl za následek i rozvinutí industrializovaného potravinářství, které bylo nejvíce patrné v cukrovarnictví a pivovarnictví. K hospodářskému rozvoji v Českých zemích velmi přispěly obory sklářství, papírenství a porcelánky.⁴

1.3 Kultura a vzdělávání

Vedle rozvoje hospodářství došlo ve druhé polovině 19. a na začátku 20. století i k rozkvětu české kultury a zkvalitnění vzdělávání. Právě z tohoto období pocházejí nejvýznamnější osobnosti umělecké sféry, jejichž odkaz je platný a přetrvává dodnes. V této podkapitole uvedeme v rámci přehlednosti jen ty nejvýraznější události a osobnosti. Dění v oblasti české literární tvorby, směrů, představitelů a vydavatelské činnosti zde záměrně neuvádíme, jelikož mu bude věnována samostatná kapitola.

Pro Čechy velmi důležitou událostí, která měla vliv i na celou českou kulturu, byla výstavba Národního divadla. Základní kámen byl položen 16. května 1868 a jeho stavba probíhala v sedmdesátých a osmdesátých letech. Divadlo v roce 1881 vyhořelo, následovala jeho oprava a roku 1883 zahájilo svoji první sezónu. V hudbě se těšil velké oblibě Bedřich Smetana, Antonín Dvořák nebo Leoš Janáček. Ve výtvarném umění druhé poloviny 19. století se potkával soulad romantismu s realismem, zaměřený na běžný život. Vůdčí osobností byl Josef Mánes, který se soustředil především na umělecké ztvárnění venkovského lidu.⁵

Rozvinuly se i další umělecké výtvarné směry, a to impresionismus (Antonín Slavíček), krajinářství (Julius Mařák), portrét a grafika (Max Švabinský). V rámci rozvoje kultury vznikaly nejrůznější kulturní spolky, které zahrnovaly například soubory ochotnických divadel nebo pěvecké kroužky. Nejvýznamnější českou organizací byl Sokol. K rozvoji četby podněcoval vznik stále vyššího počtu výpůjčních knihoven. V architektuře dominovala novorenesance, později vystřídaná secesí. Těsně před válkou ve výtvarném umění nastupují počátky českého kubismu a expresionismu (např. Emil Filla).⁶

⁴ Tamtéž, s. 167–218.

⁵ EFMERTO VÁ, Marcela C. *České země v letech 1848–1918*. Praha: Libri, 1998, s. 332–343.

⁶ ČORNEJ, Petr, Ivana ČORNEJOVÁ, Jan FROLÍK, et al. *Dějiny země Koruny české*. V Praze: Paseka, 2021, s. 162–164.

Díky školským reformám, které byly uskutečněny v druhé polovině 19. století, se rozrostla síť školských zařízení a zvýšila se gramotnost. Po vchození obecné (základní) školy mohli žáci dále studovat na měšťanských školách (praktické vzdělání), klasických gymnáziích (jazyky a antické reálie), reálných gymnáziích a reálkách (matematika, přírodní vědy) nebo obchodních akademiích. Došlo ke zkvalitnění výuky a studium bylo možné absolvovat již celé v českém jazyce. V roce 1882 byla Karlo-Ferdinandova universita rozdělena na dvě vysoké školy - českou a německou.⁷ Šlejhar ve školní sféře působil několik let, vyučoval na obchodní akademii v Hradci Králové, poté v Kolíně a v Praze. V rámci své profese uspořádal několik slovníků a čítanek pro obchodní školy.

1.4 Obyvatelstvo a společnost

Pokrok v technicko-vědeckých oborech a rozvoj kultury měly vliv i na českou společnost. Ač díky odborným studiím víme, že obyvatelstvo se stalo vzdělanějším a kultivovanějším, prózy Josefa Karla Šlejhara svědčí spíše o opaku. Jen těžko bychom hledali literární tvorbu více prostoupenou lidským zlem a ignorantstvím, než je právě ta Šlejharova. Spisovatel měl za svůj život možnost proniknout do různých vrstev městské i venkovské společnosti. Ve svých dílech ale často zobrazoval příslušníky spíše nižších sociálních vrstev. I touto problematikou se budeme zabývat v následujících kapitolách.

Začátkem 20. století žilo na území Rakousko-Uherské monarchie obyvatelstvo více než dvaceti národů a národností. Čeští obyvatelé se k rovnoprávné pozici ve společnosti dostávali velmi pomalu. A to i přes to, že v českých zemích probíhal v druhé polovině 19. století vzestup české společnosti a na začátku 20. století se jednalo o nejhustěji osídlenou část Rakousko-Uherska. Mezi Čechy a Němci panovaly vyostřené až nepřátelské vztahy.⁸

Ve druhé polovině 19. století došlo k proměně sociální struktury společnosti. Obyvatelstvo na venkově a ve městech bychom mohli rozčlenit do tří základních skupin, a to na buržoazii (aristokracie a velkoburžoazie), maloburžoazii a dělnictvo. K první skupině patřili například velkostatkáři, vyšší státní a soukromí úředníci, továrníci, aristokracie nebo vyšší duchovenstvo a inteligence. V rámci maloburžoazie stáli kupříkladu maloročníci, živnostníci, nižší státní a soukromé úřednictvo nebo umělci. V třetí skupině se nacházelo

⁷ Tamtéž, s. 158, 159.

⁸ PERNES, Jiří. *Pod habsburským orlem: české země a Rakousko-Uhersko na přelomu 19. a 20. století*. Praha: Brána, 2001, s. 44–54.

tovární, domácí a venkovské dělnictvo, zemědělský proletariát, městské služebnictvo nebo řemeslnictvo. Díky nastupujícímu kapitalismu se zvýšila mobilnost obyvatelstva, s tím souvisela i legální či ilegální migrace obyvatelstva a pracovních sil.⁹

Rozvoj v hospodářství a kultuře, ke kterému ve zkoumaném období došlo, měl na společnost vliv i z jiných než pouze ekonomických perspektiv, a to z pohledu její profesní a osobní kultivace. To popisuje ve své studii Jiří Matějček. V poslední třetině 19. století v českých zemích vypukla masová industrializace, což mělo za následek přeskupení venkovského obyvatelstva do měst a průmyslu. Technický pokrok měl za následek přeměnu tradičních vzorů chování. Zrychlila se sociální mobilita a díky materiálovému vzestupu zanikla masová bída. Byl kladen větší důraz na kvalifikovanost a profesionalitu, což vedlo k vyšší profesní kultivaci. Díky prosperitě a všeobecnému optimismu došlo k postupnému rozvoji konsensuálního chování v rámci interních i externích vztahů. Kultivační procesy byly vzájemně propletené – sociální pozice daná profesí ovlivňovala možnosti kultivace osobní a naopak.¹⁰

⁹ EFMERTO VÁ, Marcela C. *České země v letech 1848–1918*. Praha: Libri, 1998, s. 232–246.

¹⁰ MATĚJČEK, Jiří. *Dlouhodobé tendence a tempa vývoje profesní, sociální a osobnostní kultivace v českých zemích v 19. a 20. století*. In: PROKŠ, Petr. *České země a moderní dějiny Evropy: studie k dějinám 19. a 20. století*. Praha: Historický ústav, 2010, s. 137–149.

2. Český venkov na přelomu 19. a 20. století

Český venkov na přelomu 19. a 20. století prošel mnoha změnami. Působily na něj modernizace spojená s industrializací a urbanizací i vlivy z městského prostředí. I tak si ale ve sledovaném období udržel svá specifika a odlišnosti. Obraz venkova a jeho prostředí prošel proměnou a pomalu se začala měnit i podoba každodenního života venkovanů. I přesto zůstával život na venkově ve své podstatě tradiční. Vnímání času venkovského obyvatelstva bylo cyklické, s tím se pojilo i chápání života a práce. Život se odvíjel v různých druzích cyklů, které respektovaly přírodu i náboženství a byl prostoupen rituály, obyčejí a zvyky.

Josef Karel Šlejhar byl obyvatelem venkova i města. Jeho životní peripetie ho přivedly do venkovského stavení i městského bytu. Poznal tvrdou manuální práci na statku i sféru duševní práce, tvoření a literatury. I jeho literární tvorbu můžeme rozdělit na tu, jejíž děj se odehrává na venkově, a na díla zobrazující městské prostředí. K přírodě a venkovskému prostředí měl spisovatel vřelý vztah a silné vazby. I přesto je venkov v jeho dílech zobrazován se stejnou drsnou nesmlouvavostí jako město, tedy jako místo, které je dějištěm lidského bezpráví a utrpení. V této části diplomové práce se však nebudeme věnovat uměleckému zobrazování venkova, ale jeho reálné historické podobě.

V této kapitole se zaměříme na to, jakou podobu měl český venkov. Následující analýza nám poskytne představu o reálné dobové skutečnosti, která se stala tematickým zdrojem pro Šlejharovu literární tvorbu. V první podkapitole se budeme věnovat celospolečenským změnám a proměně obrazu venkovského prostředí, které ve sledovaném období nastaly. Následně se pokusíme definovat podobu každodenního života obyvatelů venkova a formy sdružování. Dále se zaměříme na životní cyklus venkovského obyvatelstva, a to včetně specifíků jeho jednotlivých fází i nejdůležitějších rituálů spojených s narozením a smrtí. Poté se budeme věnovat podobě venkovského ročního cyklu, zde v rámci rozčlenění na roční období definujeme hospodářské práce a svátky, obyčejí a tradice, které se s danými obdobími pojily, a které měly pro venkovské obyvatelstvo velkou důležitost. V závěru kapitoly se alespoň okrajově zaměříme na marginální vrstvy.

V průběhu 19. století ovlivnila hospodářské oblasti nastupující industrializace. I na venkově vznikala řada továren, a to zejména textilních i sklářských, ale nacházely se zde i lomy, pískovny, vápenky a cihelny. Industrializace se dotkla i venkovských řemesel, kde ale mechanizace nebyla tak rozsáhlá a základem zůstala ruční práce. V odvětví zpracovávání zemědělských produktů (cukrovarny, mlýny, lihovary, apod.) v potravinářských závodech

došlo k mnohonásobné produktivitě výroby. Ve sledovaném období došlo k pokroku i v zemědělství, přispělo k tomu vynalezení rouchadla i rozšíření mlátiček a secích strojů, a také změna osevních postupů. V živočišné výrobě se přecházelo od pastevního ke stájovému odchovu hospodářských zvířat. Následkem industrializace došlo k rozsáhlým změnám v sociální sféře, a to především hromadným stěhováním venkovského obyvatelstva do měst a pronikáním prvků městského života na venkov. Urbanizace postihla velkou část venkova, určité vesnice se proměnily vlivem působení blízkých velkých měst, a jiné se postupně vyliďňovaly. Venkovský prostor zasáhla i narůstající byrokratizace a dotýkala se všech venkovanů.¹¹

Venkovské obyvatelstvo netvořilo homogenní skupinu, ale bylo sociálně, ekonomicky, nábožensky i národnostně diferenciováno, přičemž tyto skutečnosti ovlivňoval i geografický faktor. Pro venkovany zůstávala pilířem života rodina, která si až do poloviny 20. století udržela (na rozdíl od města) svou základní ekonomickou funkci i genderové rozdělení rolí muže a ženy. Nahlížení na člověka se však proměnilo. Přejít od stavovské společnosti k občanské byl jednou z nejvýznamnějších změn, ke kterým v rámci 19. století došlo. V občanské společnosti měl člověk alespoň teoretickou šanci dosáhnout cíleného postavení a jeho určení už nebylo poměřováno stavem. Jedinec začal být posuzován individuálně a jeho úspěch či neúspěch závisel na osobních schopnostech. Ve sledovaném období také došlo na venkově k nárůstu vzdělanosti a založení specializovaných zemědělských škol.¹²

Podstatnou část života venkovského obyvatelstva tvořily rituály a s nimi spojené zvyky a tradice. Právě na venkově se tento způsob života udržel nejdéle. Celý lidský život byl prostoupen rituály, které stály na pomezí duchovní a hmotné kultury a prolínaly se v nich bezprostřední i symbolické činnosti. Venkov byl těmito rituály prostoupen ještě silněji než městské prostředí. Josef Petráň definoval tři základní rituálové systémy, a to magický kosmologicko-přírodní, církevně náboženský a sociálně distinktivní, ke kterým se následně přidal ještě občansko-byrokratický systém, každý z těchto systémů měl své specifické rituály i hmotné rituální předměty. Rituály lze rozdělit do tří skupin na výroční (např. narozeniny, Vánoce), přechodové (křest, svatba apod.) a situační (konané z důvodu zvláštní potřeby). Vnímání času venkovanů bylo cyklické. Dny rozdělovali na všední den naplněný prací, a

¹¹ NOVÁK, Pavel. *Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století*. Praha: Národní zemědělské muzeum Praha, 2007, s. 9–19.

¹² Tamtéž, s. 23–31, 34, 48.

nepracovní čas, patřící svátku, zábavě nebo odpočinku. Cyklické opakování určuje čas i v přírodně kosmologickém modelu a vymezuje čtyři základní cykly (roční, měsíční, týdenní, denní). Na něj navázal církevně náboženský systém a do původního modelu vtiskl nový křesťanský obsah. S objevem skutečnosti, že i čas má svou hodnotu, jelikož jeho investice do výroby může přinést finanční zisk, vznikl občansko-byrokratický systém. K jeho vzniku přispělo i zavedení povinné školní docházky. Tyto tři rituálové systémy v sobě spojují uspořádání času a prostoru, naproti tomu sociodistinktivní systém vystihuje organizaci společnosti. Tento se dále dělí na horizontální (nadřízené a podřízené vztahy) a vertikální (vztahy v rámci jedné skupiny) způsob uspořádání. Na udržování těchto způsobů stála stabilita společnosti. Každá skupina měla své rituály, způsob života a komunikace.¹³

2.1 Obraz venkova a jeho proměny

Změny, které nastaly v průběhu 19. století, se odrazily i na prostředí venkova a znatelně proměnily jeho původní podobu. V následující pasáži se pokusíme tyto změny definovat, a nastínit, jaký byl obraz venkova na přelomu 19. a 20. století. Nejprve se zaměříme na změny týkající se venkovského obyvatelstva, jeho mobility a sociální struktury, dále se budeme věnovat proměně hmotné podoby vesnice. V rámci ekonomického rozvoje nastíníme problematiku organizace výroby a obchodu, a také tendence nově vzniklého politického zájmu o venkovské prostředí. K venkovu neodmyslitelně patřilo zemědělství, a proto se zaměříme i na nové zemědělské technologie a techniky, které byly využívány v rostlinné i živočišné výrobě. Závěr podkapitoly bude věnován změnám v občansko-právním soužití na venkově.

Po zrušení roboty a rozpadu feudálních vztahů v rámci zemědělství v padesátých letech 19. století začíná formování nové sociální struktury vesnice. Pozice velkostatkářů posílila, naproti tomu středním a drobným rolníkům se začalo dařit hůře. To vedlo maloročníky k pronajmutí půdy nebo k vyhledávání námezdních prací kvůli přilepšení do rozpočtu. U některých rolníků pronájem často souvisel i s nutností vzít si úvěr, následná neschopnost splácení závazků mohla vést k exekucím. Zákonem daná volná směnitelnost půdy měla za následek přesuny ve skladbě pozemkového vlastnictví, a docházelo buď

¹³ Tamtéž, s. 101–121.

k centralizaci půdy, nebo k jejímu dělení na malé uzemní celky, přičemž střední zemědělský stav pozvolna mizel.¹⁴

Významnou roli v proměně venkova měla narůstající mobilita obyvatelstva. Postupující urbanizace a industrializace měla za následek odliv stále většího počtu populace z venkova do měst, to proměnilo hustotu osídlení, nárůst zaznamenaly hlavně oblasti s největším průmyslovým rozvojem. Migrace obyvatelstva byla i důvodem změny věkového složení lidí žijících na venkově. Zde začal převládat podíl dětí a starších osob, zatímco ve městech se zvyšoval počet osob v reprodukčním věku. Odliv obyvatel probíhal i do zahraničních oblastí.¹⁵ Ve Šlejharově díle tyto změny reflektovány nebyly, život obyvatel venkova byl s tímto prostředím pevně spjatý.

Jako následek proměn venkova se vyprofilovaly čtyři sociální vrstvy obyvatel tohoto prostoru. První skupinou byli velkostatkáři, kteří vlastnili půdu s rozlohou větší než dvacet hektarů. Hospodařili pro trh a využívali nájemních pracovních sil. Druhou skupinu tvořila venkovská maloburžoazie, která se skládala ze středních rolníků a malorolníků. Tito sedláci byli jádrem venkovské maloburžoazie a byly jimi nesený tradiční představy o venkovském životě. Malorolníci využívali vlastní i pronajatou půdu a velice často vykonávali námezdní práce. Třetí skupinou byl zemědělský poloproletariát, členové tohoto početného okruhu hospodařili na vlastní i pronajaté půdě, nutností pro ně bylo pracovat v námezdním poměru. Zemědělský (venkovský) proletariát tvořil čtvrtou, velmi početnou skupinu venkovského obyvatelstva. Příslušníci tohoto okruhu nedisponovali vlastní půdou a trvale pracovali v námezdním poměru, například jako pastýři, děvečky nebo čeledíni.¹⁶ Spisovatel vyobrazoval příslušníky různých společenských vrstev, a v jeho díle najdeme příběhy děveček, malorolníků a ojedinele i majetnějších statkářů.

Většina postav v prózách Josefa Karla Šlejhara, které se odehrávají na venkově, pocházela z nižších až středních sociálních vrstev. Často se potýkali s bídou a nedostatkem, a právě na nich Šlejhar demonstroval tíhu predestinace – jednoho z nejmarkantnějších znaků naturalismu. V následující pasáži se zaměříme na hmotné proměny obrazu venkova, tedy na

¹⁴ EFMERTO VÁ, Marcela C. *České země v letech 1848–1918*. Praha: Libri, 1998, s. 237–238.

¹⁵ HLAVAČKA, Milan. *České země v 19. století: proměny společnosti v moderní době*. Praha: Historický ústav, 2014, s. 210–214.

¹⁶ EFMERTO VÁ, Marcela C. *České země v letech 1848–1918*. Praha: Libri, 1998, s. 238–241.

změny osídlení a rozvoj ve výstavbě silniční sítě a dopravy, pokrok v zemědělství a ekonomickou situaci.

Proměny podoby vesnice a venkovského prostoru byly patrné i v rámci hustoty a typu osídlení. S rostoucím počtem obyvatel bylo nutné stavět další obydlí, na které ve vesnici ale už nezbývalo mnoho prostoru. Započala tedy výstavba menších domků, ke kterým většinou nepatřila žádná půda. Obyvatelům těchto příbytků se říkalo domkáři, tyto lidé se živili řemeslem nebo pracovali na námezdních pracích pro sedláky a vrchnost. Obraz vesnice se měnil, zvyšovala se výstavba, a to často na úkor zemědělské půdy (pastviny, louky). Nárůst obyvatel a nové trendy v obhospodařování půdy změnily i samotnou venkovskou krajinu, ta se stala více přístupnou a méně divokou.¹⁷

K rozvoji venkova přispěl i pokrok v dopravě. Díky přestavbě hlavních silnic a budování nových cest se Čechy staly jednou ze zemí monarchie s nejhustší sítí silnic, které se tak podílely na utváření obrazu krajiny venkova. Dřívější brody byly nahrazeny mosty, nejdříve dřevěnými později železnými. K přepravě osob i produktů a zboží využívala většina venkovanů jednoduché hospodářské vozy. Vyšší vrstvy jezdily kočárem nebo bryčkou. S motocykly a automobily přišlo venkovské obyvatelstvo do kontaktu jen pasivně, a to až do druhé světové války. Koncem 19. století začínají venkované k přepravě využívat kolo. Většina venkovanů však žádný dopravní prostředek nevlastnila, a tak k případnému cestování využívali služeb pošty nebo povozníků. Od druhé poloviny 19. století mohli venkované cestovat železnicí. Její síť neustále rostla, nové tratě se stavěly i do dalších krajů a vznikaly i lokální a spojovací tratě. Železnice venkovu přinesla nejen možnost osobní dopravy, ale i nové možnosti pro rozvoj zemědělství.¹⁸ Ve Šlejharově analyzované tvorbě obyvatelé venkova žádné dopravní prostředky nepoužívali. Cestovali především pěšky, a zaznamenali jsme jeden případ využití poštovního vozu.

V rámci zemědělství došlo k rozvoji aplikovaných technologií i technik. Změny se týkaly používání strojů, ale i nových osevních postupů, zemědělských plodin nebo odchovu hospodářských zvířat. Ve sledovaném období se rozšířilo pěstování brambor a cukrové řepy. Došlo i k zavedení střídavého osevního postupu. Při pěstování obilovin byl kladen větší důraz na kvalitní osivo. V kategorii živočišné výroby se pozvolna přecházelo ke stájovému odchovu

¹⁷ HLAVAČKA, Milan. *České země v 19. století: proměny společnosti v moderní době*. Praha: Historický ústav, 2014, s. 220–221.

¹⁸ NOVÁK, Pavel. *Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století*. Praha: Národní zemědělské muzeum Praha, 2007, s. 64–67.

a rozvíjelo se plemenářství. Významně se rozšířil chov prasat a drůbeže, a to především v selských hospodářstvích a maloroľnickém prostředí, naopak dříve rozšířené chování ovcí pokleslo. Intenzita chovu koní, který souvisel se zemědělstvím, dopravou i vojenstvím, neprošla ve sledovaném období žádnými velkými výkyvy. V rámci zemědělských strojů došlo k velkému pokroku v jejich konstrukci. Došlo k inovaci pluhu s náčiní na ničení plevelu. Velký význam mělo zavedení používání secího stroje a mlátičky obilí.¹⁹ Škála i rozsah hospodářských prací, kterým se postavy ve Šlejharově díle věnovaly, byla široká. Nezaznamenali jsme však využívání nových postupů či technologií.

Venkov se ke konci 19. století nově stával předmětem politického zájmu. „Venkov jedna rodina“. Tak znělo heslo agrárníků, kteří se začali sdružovat v devadesátých letech 19. století, oslovovali především venkovské obyvatelstvo a svou politiku založili na stavovské ideologii. V lednu 1899 byla založena Česká strana agrární, zastupovala zájmy hlavně velkých a středních roľníků. Postupem let získala značnou politickou moc a velký vliv nad českým venkovem. Strana vydávala *Selské noviny* a list *Venkov*. Ve svém programu hájili samostatnost českého státu, odmítali zvýšení potravních daní a vymezili se proti zmenšování českých pravomocí na českém sněmu.²⁰

Změny nastaly i v organizaci výroby a obchodu. V roce 1859 byl vydán Živnostenský řád, který vyhlásil volnost výroby i odbytu. Živnosti byly rozděleny na výrobní, obchodní a poslužné. Místo cechů se tak začali živnostníci sdružovat v rámci živnostenských společenstev. Vývoj obchodu byl ovlivněn obchodním zákoníkem vydaným roku 1862, který definoval podrobná pravidla pro obchodní podnikání na základě volné konkurence. Venkovský obyvatel měl často roli prodávajícího i kupujícího. Obchody bývaly většinou v každé vesnici a byly malé a nespécializované. Se zbožím k prodeji chodívali venkované na trh, popřípadě na jarmark. Venkovská obydlí navštěvovali i podomní obchodníci, kteří většinou nabízeli průmyslové zboží. Reklama, která napomáhala rozvoji obchodu, měla na venkově jiný charakter než ve městech. Venkované byly konzervativnější a přesvědčil je jen osobní kontakt, popřípadě vyzkoušení výrobku. Tomu se musela reklama přizpůsobit, a proto se pořádalo veřejné předvádění výrobků a na venkov jezdili obchodní agenti. I na venkově fungovalo finančnictví, a pokud měli venkovští obyvatelé potřebu získat úvěr, využívali

¹⁹ NOVÁK, Pavel. *Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století*. Praha: Národní zemědělské muzeum Praha, 2007, s. 87–93.

²⁰ EFMERTOVÁ, Marcela C. *České země v letech 1848–1918*. Praha: Libri, 1998, s. 98–100.

služeb ústavů lidového peněžnictví nebo okresní záložny.²¹ Ve fikčním světě Šlejharových analyzovaných próz se obyvatelé venkova nejčastěji spoléhali na svou vlastní produkci, a nakupovali jen to nejnútnejší zboží. Případy vyobrazení reklamy, podomního prodeje či finančních služeb jsme nezaznamenali.

V roce 1863 byl vydán domovský zákon, kde byl definován sociálně právní institut domovské obce, a který měl celoplošně a systematicky řešit chudinskou otázku. I přesto zůstávala na venkově jako hlavní a základní sociální jistota rodina. V šedesátých letech 19. století mohl již vlastník nakládat se svým majetkem podle vlastního uvážení, získal tak nejen ekonomickou svobodu. Obec disponovala majetkem (pastviny, lesy apod.) a měla úřední funkci. V rámci obce probíhala i organizace veřejně prospěšných služeb pro vesnickou společnost (např. ponocný, ovčák). Závazkem byla i povinnost péče o sociálně znevýhodněné obyvatele. Tato pomoc probíhala ve spolupráci s místní farou či nejbližším chudinským ústavem. Venkovská společnost se díky změnám stávala méně uzavřenou, působením celkové modernizace a získáním (dříve ne tak markantního) politického zájmu.²² Umělecké zobrazení prostředí venkovského chudobince Šlejhar představil v próze *Zločin* (2007).

2.2 Venkovská každodennost

V této pasáži se budeme věnovat každodennímu životu venkovského obyvatelstva. Zaměříme se na kategorii bydlení, hygieny, stravování, odívání a různé formy a možnosti sociability. Mezi životem ve městě a na venkově byly značné rozdíly. Venkovský člověk stále chápal čas cyklicky a toto vnímání se měnilo velmi dlouho a pomalu. Lidská existence se odehrávala v rámci několika cyklů, nejmarkantněji ve vegetačním cyklu, přírodně kosmologickém a církevně náboženském cyklu. Venkovské chápání dne bylo rozdělené na den pracovní, a den sváteční, kdy se nepracovalo. Chvilé volna mohly nastat, až když byla práce dodělaná nebo pokud počasí neumožňovalo pracovat. Objev volného času na venkov dorazil později než do měst.

Nejprve považujeme za důležité nastínit, jak vypadal denní cyklus obyvatele venkova a k jakým změnám v něm v průběhu námi sledovaného období došlo. V průběhu 19. století a na začátku 20. století došlo k proměně denního cyklu. Vesničané již nemuseli robotovat a

²¹ NOVÁK, Pavel. *Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století*. Praha: Národní zemědělské muzeum Praha, 2007, s. 57–61, 70, 73.

²² HLAVAČKA, Milan. *České země v 19. století: proměny společnosti v moderní době*. Praha: Historický ústav, 2014, s. 224–230.

díky tomu se čas, který denně věnovali práci, zkrátil. Denní rytmus závisel na vegetačním cyklu a pracích s ním spojenými, které měly v průběhu roku různé výkyvy. Nejvíce práce bylo v období sezonních prací a sklizně a v tuto dobu bylo nutné pracovat celý den. V zimě byl pracovní den zemědělců kratší a práce probíhaly převážně v rámci hospodářství a domácnosti. Den začínal již kolem páté ráno, nejprve bylo nutné postarat se o hospodářská zvířata a poté ženy připravily snídani. Poté kolem sedmé hodiny odcházeli muži pracovat, děti do školy a ženy pomáhali při práci a následně připravovaly oběd. Po obědě se pokračovalo v práci, do menších prací se zapojily po návratu ze školy i děti. Někdy se odpoledne podávala svačina. Nejmladší děti si matky s sebou brávaly na pole, o ty starší se staraly starší sourozenci nebo prarodiče. Práce na poli často trvaly téměř až do setmění, pokud to tedy umožnilo počasí. Po příchodu domů následovalo obstarání zvířat (krmení, vykydání, podojení). Až poté se najedla rodina. Rytmus denního cyklu se lišil podle ročního období, jelikož ho limitovaly světelné podmínky. V zimě byl pracovní rytmus volnější, a to díky vegetačnímu cyklu i světelným podmínkám, kdy se později vstávalo a dříve se s prací končilo. Ženy musely péči o rodinu a domácnost stíhat až večer. V rámci týdenního cyklu nedošlo ke změnám, stále se pracovalo od pondělního rána do sobotního podvečera a jediným volným dnem byla neděle. Denní cyklus ostatních profesí, které působily na venkově, se ve své podstatě odvíjel od rytmu práce obyvatel žijících se pouze zemědělstvím.²³ V rámci těchto cyklů se pohybovaly i postavy ve Šlejharově analyzované tvorbě.

Následně se zaměříme na kategorii domova a bydlení. Pokusíme se definovat, jak venkované svůj domov vnímali, jaké byly formy lidového domu a základní stavební dispozice. V rámci této kategorie zmíníme i nejdůležitější místnosti domu, jejich využití a typické vybavení a možnosti topení a svícení.

Obydlí vždy symbolizovalo soukromí, bezpečí a úkryt před okolním světem. Obyvatelé domu tvořili základní jednotku společnosti. Tato jednotka odrážela hospodářské, sociální a mocenské poměry dané společnosti. Domov poskytoval bezpečí, místo k práci i odpočinku. Dům byl v různých poměrech rozdělen na pracovní prostor a část určenou k bydlení. U řemeslníků to byly dílny, u kupců obchod a sklad, u sedláka chlévy a stáje. Rozložení domu záviselo na sociálním statutu obyvatel nemovitosti. Pozemek s příbytkem byl většinou obehnan zdi či plotem, za bezpečí odpovídal majitel domu (většinou muž).

²³ NOVÁK, Pavel. *Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století*. Praha: Národní zemědělské muzeum Praha, 2007, s. 160–162.

Společenství domu nemusela tvořit jen nejužší rodina. Patřil sem pán domu s rodinou, ale i všichni ostatní, kdo bydleli pod jeho střechou. Tedy například nevlastní děti, další příbuzní, osoby na výměnku nebo čeled'.²⁴

Formy lidového venkovského obydlí měly stejný základ, který tvořil dům se třemi místnostmi, a to síní, světnicí a komorou, popřípadě chlévem nebo špýcharem. K usedlosti mohli patřit i hospodářské budovy (stodola, sýpka), chlívky, přístěnky nebo kolna, které byly umístěny kolem dvora. K výstavbě se využívalo tradičních technologií, obytné budov byly většinou sroubené z trámů, využívalo se i hrázděného dřeva, kamene a nepálených vepřovic. V rámci modernizace vesnické zástavby na přelomu 19. a 20. století se začaly dřevěná obydlí nahrazovat zděnými kamennými a později cihlovými stavbami.²⁵

Ve venkovském prostředí (na rozdíl od toho městského) byl ve většině případů obyvatel domu zároveň jeho vlastníkem. Vzhled a zchovalost nemovitostí, se značně lišila. To, že byl člověk majitelem vlastního domu ještě naznamenalo, že disponuje bohatstvím. Mohlo se jednat o statek, ale stejně tak o doškovou chalupu. Vzhled a uspořádání domů na venkově se po celé 19. století příliš neměnilo. Jádrem domu byla světnice, tato hlavní místnost plnila funkci více místností, fungovala jako ložnice i jídelna. Prostor byl vybaven kamny s pecí, vedle byl prostor na nádobí, nad kamny tyč (nebo šňůra) na sušení prádla. Většinou do rohu byl umístěn velký stůl s lavicí, nad stolem visela lampa. Zdi mohly zdobit hodiny, obrázky svatých nebo Boží požehnání nade dveřmi.²⁶ Ve Šlejharově díle jsme našli případy osobního vlastnictví domu, i bydlení v nájmu. Kvalita příbytků literárních postav se pohybovala v různých škálách (od rozpadlých chatrčí po udržované statky).

Tři prostorová dispozice domu měla ustálené schéma. Ze zápraží se vcházelo do síně, odkud byly vstupy do dalších místností, a to na půdu, do sklepa, komory (nebo chléva) a světnice. Sín byla jen skromně vybavená a nacházely se k ní předměty denní potřeby, jako skříňka na potraviny, odkládací stůl štandlík se zásobou vody a vědro na její přenášení, popřípadě i almara nebo truhla. Komora plnila funkci úložného prostoru a byly v ní uloženy věci, které nebyly potřeba na každodenní bázi. Sloužila zároveň i jako spíž, proto zde byly

²⁴ LENDEROVÁ, Milena, Tomáš JIRÁNEK a Marie MACKOVÁ. *Z dějin české každodennosti: život v 19. století*. Praha: Karolinum, 2009, s. 41–42.

²⁵ NOVÁK, Pavel. *Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století*. Praha: Národní zemědělské muzeum Praha, 2007, s. 45.

²⁶ LENDEROVÁ, Milena, Tomáš JIRÁNEK a Marie MACKOVÁ. *Z dějin české každodennosti: život v 19. století*. Praha: Karolinum, 2009, s. 45–56.

různé almárky a skříně. Síň mohla mít i další východ, který směřoval do sadu nebo zahrady. Jak jsme již uvedly, hlavní obytnou místností byla světnice. Ta měla okna do ulice i do dvora, aby mohl být rodinný majetek stále pod dohledem.²⁷

Ve městech pozvolna docházelo k dělení prostoru na privátní a profesní, ale i na oddělování obytného prostoru a prostoru na spaní, situace na venkově byla jiná a souvisela s technickými předpoklady domu. Postel se ve vytápěných prostorech začala objevovat až po vymizení dýmného provozu. Do té doby měl hospodář lůžko ve světnici, kde s ním přespávaly osoby na vyšším stupni domácí hierarchie. Bylo běžné, že ve venkovských obydlích přespávalo více lidí v jedné místnosti, k tomu bylo využíváno jak postele, tak i pece nebo lavice. Větší děti spaly v komorách nebo přístěncích. Nocování čeledi záviselo na ročním období, využívali stáj, chlév nebo půdu. Obývací pokoj či jídelna byla privilegiem vyšších středních a horních vrstev.²⁸ Společné nocování obyvatel domu v jedné centrální místnosti bylo typické i pro postavy z nižších sociálních vrstev ve Šlejharově díle.

Větší a bohatší usedlosti mívaly i další místnosti. Mezi ně patřila výměnkářská světnice, jednalo se o skromnou místnost, a pokud nebyla využita výměnkáři, spávaly v ní starší děvčata. Dále mohly být v podstřeší další komory, kde se ukládaly zásoby a méně využívané věci nebo zde spaly odrostlé děti nebo čeled. Ty nejbohatší usedlosti disponovaly parádním pokojem, který se využíval jen při slavnostních událostech a pracovní. V průběhu druhé poloviny 19. století a první poloviny 20. století docházelo na venkově k proměně bytových dispozic. Základ domu stále zůstával tří prostorový, ale docházelo k přístavbám dalších místností a u novostaveb se v dispozičním řešení počítalo s více obytnými místnostmi. K proměně došlo i v užívání pokojů, vybavení místností se rozrůstalo a modernizovalo. Tyto změny však platily jen pro určité vrstvy venkovského obyvatelstva, u malých a chudších usedlostí k velkým změnám nedocházelo.²⁹ Příklad bohatého statku jsme našli v próze *Kuře melancholik* (1889). Toto obydlí disponovalo manželskou ložnicí, a dokonce i dětským pokojem.

²⁷ NOVÁK, Pavel. *Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století*. Praha: Národní zemědělské muzeum Praha, 2007, s. 247–252.

²⁸ LENDEROVÁ, Milena, Tomáš JIRÁNEK a Marie MACKOVÁ. *Z dějin české každodennosti: život v 19. století*. Praha: Karolinum, 2009, s. 57–60.

²⁹ NOVÁK, Pavel. *Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století*. Praha: Národní zemědělské muzeum Praha, 2007, s. 252–254.

Teplo a světlo závisely na technických možnostech a ekonomickém postavení domácnosti. Důležitější z dvojice bylo teplo, zima přinášela nebezpečí. Snaze uchovat a utěsnit teplo podléhala i konstrukce domu – silné zdi a malá okna měla pomoci izolaci. Nejtepleji bylo ve světnici. K vytápění se využívala kamna nebo krb, ve kterých se topilo dřívím a později i uhlím. Světlo bylo nejprve spíše druhotným atributem, s rozvojem společnosti a opuštěním cyklického pojetí času ale nabývalo na významu. I tak ale záviselo na ekonomickém a sociálním statutu rodiny. K osvětlení se využívaly louče a svíčky, poté olejové, petrolejové a plynové lampy. Elektřina v námi sledovaném období zůstala výsadou města.³⁰ I pro obyvatele venkova ve Šlejharově fikčním světě mělo prioritní postavení zabezpečení tepla, a postavy z nižších sociálních vrstev často trpěly chladem.

Dále se budeme věnovat kategoriím hygieny, stravování a odívání. I tyto kategorie závisely na ekonomickém a sociálním vrstvě obyvatelů venkova. V rámci potravy a oděvu hrálo svou roli i regionální umístění.

Hygiena na venkově měla svá úskalí, například technické problémy v podobě neexistující kanalizace. Na rozdíl od města byl ale na venkově většinou dostatek vody potřebné k očištění. Koupel probíhala většinou jen jednou týdně nebo před slavnostními událostmi. Jako záchod soužila budka umístěná nad hnojištěm. Hygiena ve městě byla díky modernizaci a technickému pokroku vyspělejší, měšťané mohli využívat služby lazebníků, navštěvovat lázně a rychleji se dostávali k novým hygienickým vymoženostem, naproti tomu se potýkali s nedostatkem a většinou i horší kvalitou vody.³¹

Na venkově měla být osobní hygiena prováděna v intimním domácím prostředí. V základu se skládala jen z omytí rukou a méně často i nohou. Ke koupeli se využívalo necek, a voda k mytí se ohřívala jen v zimě. V létě k očištění těla mohlo sloužit i koupání v rybníce, řece nebo využití studně. V rámci zdravotní péče spoléhalo venkovské obyvatelstvo především samo na sebe. Až v momentě, kdy selhaly tradiční lidové léky i bylinkářka, nechávali poslat pro doktora. Nemocnice byly budované jen ve městech, na venkově nikoli. Vnímání zdraví, jako zásadní hodnoty a aktivní péči o něj začalo venkovské obyvatelstvo

³⁰ LENDEROVÁ, Milena, Tomáš JIRÁNEK a Marie MACKOVÁ. *Z dějin české každodennosti: život v 19. století*. Praha: Karolinum, 2009, s. 65–73.

³¹ LENDEROVÁ, Milena, Hana DOUŠOVÁ a Tomáš JIRÁNEK. *Dějiny každodennosti "dlouhého" 19. století*. I. díl, Dějiny hmotné kultury. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2001, s. 89–99.

objevovat až počátkem 20. století.³² Šlejhar ve své tvorbě nedával tématu hygieny přílišný prostor. Většina postav pocházela z nižších společenských vrstev, a péči o tělo či zdraví nijak neřešila. S touto problematikou souvisel i přístup k využívání lékařských služeb, které byly vyhledávány jen v nejnnutnějších případech, nebo nemohly být kvůli nedostatku finančních prostředků využity vůbec.

Kvalita, kvantita a druhy jídla konzumované na venkově souvisely se sociální a profesní vrstvou, kulturními vlivy a regionem. Jídlo bylo úzce spojeno se společenskou reprezentací a komunikací a náboženstvím. V jídelníčku měly první místo obiloviny, a to ve formě chleba a kaší. Pečení chleba bylo úzce spojeno s domácností a provázela ho řada rituálních gest. Konzumovala se také zelenina (nejčastěji zelí, mrkev, vodnice) a ovoce. Popularitu si získaly i brambory a kukuřice. Díky domácímu chovu byla konzumace masa vyšší na venkově než ve městech, masové pokrmy ale náležely jen ke svátečním okamžikům. V mase dominovalo hovězí a vepřové. Ryby se využívaly v postních časech a kuřecí při svátečních příležitostech. Typickým venkovským pokrmem byly bezmasé husté polévky. Konzumace nápojů měla regionální charakter, vedle vody se pilo pivo, víno, mošty a různé druhy pálenek. Frekvence se ustálila na třech (někdy i více) jídlech denně v klasickém modelu, který přetrval dodnes.³³

Obyvatelé venkova měli základní zdroj potravy z toho, co si sami vypěstovali nebo odchovali v rámci hospodářství. Každá vrstva obyvatelstva se snažila mít alespoň malou výměru půdy, kde by mohli vypěstovat potravu nejen pro sebe, ale i pro hospodářská zvířata. I přesto bylo nutné některé potraviny dokupovat, za tímto účelem se lidé vydávali do města na trh, jarmark nebo pouť. Na nákup se ale nejdříve muselo vydělat prodejem vlastních produktů. Zásoby jídla byly na venkově ukládány do sklepa, funkci skladu měla komora a do horní komory (místnost v patře nebo půda) se ukládalo obilí a luštěniny. Dřevěné a hliněné nádoby začalo být v druhé polovině nahrazováno nádobím železným. To nejlepší nádobí (z keramiky, mosazi či mědi) se vystavovalo a používalo jen při slavnostních příležitostech nebo vůbec. Úroveň stolování se lišila podle jednotlivých společenských vrstev. V rámci veřejného stravování na venkově fungovaly hospody, většina z nich ale nabízela jen pití (především pivo). Později začaly ve venkovském prostředí vznikat kořalny a různé typy hostinců

³² NOVÁK, Pavel. *Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století*. Praha: Národní zemědělské muzeum Praha, 2007, s. 300–306.

³³ LENDEROVÁ, Milena, Tomáš JIRÁNEK a Marie MACKOVÁ. *Z dějin české každodennosti: život v 19. století*. Praha: Karolinum, 2009, s. 117–130.

(zájezdní, nádražní, výletní).³⁴ Právě prostředí kořalen a konzumaci alkoholu často umělecky zobrazoval i Šlejhar, a okrajově se věnoval tematizaci alkoholismu. V autorově fikčním světě měli obyvatelé venkova k jídlu úctu. Často se potýkali s existenčními problémy a trpěli hladem. Konzumovali převážně jednoduchá jídla, maso téměř vůbec nebo jen při svátečních příležitostech.

Oděv je součástí hmotné kultury a byl nositelem mnoha atributů. Sloužil jako ukazatel příslušnosti k sociální a profesní vrstvě, jako výraz politické příslušnosti nebo politických sympatií a jako prostředek sociální komunikace. Na styl a charakter oděvu mělo vliv podnebí, úroveň technických a vědeckých znalostí, ekonomická úroveň společnosti, životní styl a dobový ideál. Do poslední třetiny 19. století si mohli dovolit sledovat módní trendy jen zámožní lidé. Šatník ostatních vrstev obyvatelstva se příliš neměnil. Využívalo se nákupů ve vetešnictvích, odloženého nebo darovaného a oblečení se také dědilo. Ženy z dolních vrstev měly většinou šaty jen dvoje. Jedny pro každodenní nošení a druhé sváteční (přebarvené svatební). Nové oblečení se mohlo ušít svépomocí doma, popřípadě bylo možno využít služeb švadleny.³⁵

Lidový oděv venkovského obyvatelstva se dělil podle účelu a ve svém základu měl dvě skupiny, pracovní oblečení a sváteční oděv. Obě tyto skupiny měly více variant, které závisely například na typu práce nebo sváteční příležitosti. Ve 20. století se k těmto základním skupinám přidal ještě domácí a noční oděv. Pracovní oblečení se zhotovovalo většinou z lněného nebo konopného plátna, poté z bavlny. U žen se skládal z dlouhé košile, sukně, někdy živůtku a zástěry, u mužů z košile a kalhot a obvykle i kazajky. Obměny pracovního oblečení u řemeslníků a dělníků závisely i na specifické profesi nositele a nesly charakteristické znaky vycházející z potřeb daného řemesla. Sváteční oděv byl nošen jen při významných událostech (pouť, návštěva kostela, posvícení, oslavy), jeho pořízení bylo často velmi nákladné a při údržbě mu byla věnována zvláštní péče. I proto se v rodinách často dědil. Lišil se podle regionu i podle sociální vrstvy nositele. Dětský oděv se objevuje až v průběhu 19. století, do té doby kopíroval oblečení dospělých, jen ve zmenšené verzi. Oblečení se

³⁴ NOVÁK, Pavel. *Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století*. Praha: Národní zemědělské muzeum Praha, 2007, s. 309–317.

³⁵ LENDEROVÁ, Milena, Hana DOUŠOVÁ a Tomáš JIRÁNEK. *Dějiny každodennosti "dlouhého" 19. století*. I. díl, Dějiny hmotné kultury. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2001, s. 79–82.

skladovalo v truhlách nebo v komoře na bidlu.³⁶ V analyzovaných dílech nedával Šlejhar popisům odívání velký prostor. Jeho charakteristika se spíše soustředila na kvalitu a stav ošacení. Zaznamenali jsme i případ odkázání oděvu v rámci dědictví a jeho prodej po smrti majitele.

Zatímco ve městech poznamenala podobu všedního dne pevná pracovní doba, na venkově, respektive v zemědělském prostředí byla situace jiná. Zde po dlouhou dobu nedocházelo k časovému a místnímu rozdělení práce a volna. O pracovním tempu, době i typu práce rozhodovalo roční období a vegetační cyklus. Střídání období tvořilo základ tradičních pracovních zvyklostí a časového rozvrhu prací. Jiné bylo i vnímání najímaných pracovníků, kteří na svou službu nenahliželi z perspektivy pracovní doby a volna. K práci na velkostatku se zejména na sezónní práce scházeli zájemci z okolí. Někteří chlapci se kvůli sezónnímu charakteru prací vyučili dvěma řemeslům, aby ani v zimě neměli nouzi o zaměstnání.³⁷

Stejně jako ve městech, i na venkově došlo v průběhu takzvaného dlouhého devatenáctého století k objevu volného času. Jeho forma byla ale odlišná a stále se musela přizpůsobovat rytmu a povinnostem, které souvisely s pracemi spojenými s přírodními cykly. V následující pasáži se zaměříme na to, jak venkovské obyvatelstvo trávilo své chvíle volna, jaké formy sdružování se na vesnici uplatňovaly a jaké zájmy byly na venkově pěstovány.

V rámci venkovské sociability byly nejběžnější vzájemné návštěvy. Venkované se scházeli po práci, v podvečer se sousedé sešli buď na zápraží, na lavičce u domu nebo v zimě u pece a besedovali. Zvali se též na významné rodinné oslavy a vypomáhali si při práci. Součástí návštěv byla i konzumace nabídnutého pohoštění a pojila se s nimi určitá obřadnost. Další forma sdružování byla spojena se správou celé obce a životem v ní. Při těchto příležitostech se setkávala celá vesnice, a patřily sem například výplata a najímání obecních pracovníků, posvícení nebo volba nového rychtáře. Specifický druh sociability můžeme sledovat u odrostlejších dětí a mládeže. U chlapců bylo sdružování rozvinutější, členilo se podle věkové kategorie, záviselo i na zdatnosti a síle a mělo především obranný charakter. Lišili se od sebe oděvními doplňky, místy schůzek a druhem aktivit. Děvčata se sdružovala volněji bez výrazného věkového rozdělení. Charakteristickou formou venkovské sociability byla volná sdružení určitých profesí. Tyto organizace měly chránit zájmy jejich členů, a

³⁶ NOVÁK, Pavel. *Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století*. Praha: Národní zemědělské muzeum Praha, 2007, s. 280–283.

³⁷ VOŠAHLÍKOVÁ, Pavla. *Jak se žilo za časů Františka Josefa I.* Praha: Svoboda, 1996, s. 176–182.

jednalo se o určitou obdobu cechů, která ovšem neměla daný pevný řád. Ve venkovském prostředí, na rozdíl od měst, nikdy nedošlo k vývinu salonů ani plné formy stolní společnosti. Tato forma sociability byla nahrazována občasnými diskusemi v hospodě, spojenými s konzumací alkoholu (u mužů) nebo hovory na návsi či u obecní studny (u žen). V rámci venkova vznikaly takzvané hospodářské společnosti, které měly zajistit šíření pokroku v zemědělství. Mezi výrazné formy sdružování, které se ve venkovském prostředí uplatňovaly, patřily spolky. V průběhu 19. století se jednalo zejména o hasičské a zemědělské spolky, v první polovině 20. století o politické a objevovaly se i kulturní a sportovní spolky.³⁸ Ve Šlejharově fikčním světě obyvatelům venkova příliš volného času k zábavě nezbývalo. Jejich život byl naplněn převážně prací. Drobné chvílky odpočinku trávili buď v kořalnách (muži) nebo besedami se sousedy (ženy).

Oblíbenou venkovskou kratochvílí se stalo divadlo, a to jak ve formě susedského divadla, kdy obyvatelé vesnice hráli pro ostatní vesničany, tak i navštěvování ochotnických a loutkohereckých představení. Vyšší a střední vrstvy se v rámci trávení volného času věnovaly četbě a častou formou bylo večerní nebo nedělní předčítání pro ostatní členy rodiny. Z žánrů byla nejvíce čtena, vedle náboženských knih a kalendářů, zábavná a odborná (zemědělská) literatura. Četly se i noviny a časopisy, a to jak ty, které sledovaly události v celé zemi (*Národní listy, Lidové noviny*), tak i ty se specifickým zaměřením (*Zemědělské listy, Rolník*). Knihy se většinou půjčovaly, nejdříve ve školních nebo spolkových knihovnách a později v obecních knihovnách. Zatímco obyvatelé městského prostředí do rámců trávení volného času postupně začleňovali i novou kategorii – cestování za zábavou, venkovské obyvatelstvo cestovalo méně a převážně za obchodním, pracovním nebo náboženským účelem, s dalšími druhy cestování se setkávali spíše ojediněle. Díky vzniku sportovních a tělocvičných spolků začali venkovští obyvatelé trávit volný čas i sportováním, se kterým se předtím setkávali většinou jen pasivně. Na venkově vznikly i počátky jezdeckví, které se následně šířilo do městského prostředí. S turistikou se venkované setkávali obvykle jen pasivně a spíše využívali možnosti finančního přivýdělku, který přinášelo poskytování různých služeb turistům.³⁹ I ve Šlejharově díle bylo cestování praktikováno převážně jen v rámci pracovních či obchodních záležitostí. Vyobrazení volnočasových spolků jsme nezaznamenali.

³⁸ NOVÁK, Pavel. *Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století*. Praha: Národní zemědělské muzeum Praha, 2007, s. 184–201.

³⁹ Tamtéž, s. 205–236.

2.3 Životní cyklus

Narození, život, smrt. Neměnný cyklus platný pro každou lidskou bytost. Postavy v dílech Josefa Karla Šlejhara se pohybují po celé věkové ose, spisovatel zobrazoval jak malé děti, tak starce a stařeny. Častěji než příchod nového života umělecky zprostředkoval umírání a smrt. Hrdinové, někdy spíše antihrdinové, jeho příběhů často neměli lehký život. V následující pasáži se pokusíme načrtnout, jak rámcově vypadal a jaké fáze měl životní cyklus českých venkovanů na přelomu 19. a 20. století. Stejně jako u každodenního života platí i zde fakt, že se celý lidský život odvíjel v cyklech a byl prostoupen řadou rituálů a s nimi spojených obyčejů. Tuto podkapitolu rozčleníme chronologicky, její začátek bude tedy věnován křtu a dětství, dále se zaměříme na produktivní věk a v závěru budeme věnovat pozornost stáří, umírání a pohřbu.

Životní cyklus se skládal ze systému pravidel, podle kterých se měl člověk v jednotlivých úsecích života řídit. Vyznačoval se, na rozdíl od moderního životního cyklu, vyšším množstvím obyčejů a menší mírou pevně stanovených norem.⁴⁰ Problematiku těhotenství, porodu a šestinedělí budeme blíže zkoumat v následující kapitole, která bude věnovaná ženám na českém venkově, proto bude tato pasáž začínat aktem pokřtění dítěte.

Křest byl okamžikem přijetí dítěte do společenství a jeho přináležitosti k církvi, měl tedy náboženský smysl i receptivní funkci. Deklaroval společenské uznání, sounáležitost s domovem a právo dítěte na spasení. Pokřtěním bylo dítě očištěno od prvotního hříchu, akt byl nutností pro další život i smrt. Křest se obvykle konal už druhý den po narození, ze strachu, že by dítě mohlo zemřít nepokřtěné a nedojít spasení. Kněz novorozence polil vodou a udělil mu jméno. Výběr jména byl brán velmi vážně, přihlíželo se k tradičním rodinným jménům nebo k jménům svatých. Od kmotrů (jeden až dva) byl dítěti dán dar do vínku, většinou se jednalo o rodinné památné peníze (křížové tolary, mariánské peníze) a obrázek svatého nebo patrona. Novorozenec byl oblečen do křtící soupravy (košile, kabátek, čepička) a zabalen do povijanu.⁴¹ Bizarní průběh křtu vyobrazil Šlejhar v povídce *Nekřtěňátko* (1907). V ní je holčička opilými kmotry označena za chlapce a knězem pokřtěna jako Johan.

Kmotři měli v životě dítěte zásadní roli. Skládali za něj křestní slib a měli vůči němu, v případě úmrtí rodičů, vyživovací povinnost. Kmotrovství bylo založené na duchovním

⁴⁰ NOVÁK, Pavel. *Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století*. Praha: Národní zemědělské muzeum Praha, 2007, s. 132.

⁴¹ NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad, 2004, s. 74–84.

bratrství, ač bylo nezávislé na pokrevním příbuzenství. Křest se slavil hostinou – křtinami. Na venkově byla tradičním pokrmem slepičí polévka s nudlemi a různé druhy sladkého pečiva (v Podkrkonoší, odkud Šlejhar pocházel, se podával pletenec sypaný mandlemi a cukrem). V prvních dnech života novorozence se konala i rituální první koupel. Tento úkon měl dítěti zabezpečit zdraví, ochranu a šťastnou budoucnost. Do vaničky s vodou byly vkládány různé předměty, které měly funkci amuletu. Na venkově se tohoto aktu účastnilo velké množství obyvatel a často byl spojen i s hostinou. Celý proces pokřtění, přípravy a následné oslavy byly provázány velkou řadou obyčejů, které se lišily podle regionů.⁴² Tématy jako je péče o dítě a mateřství se budeme zabývat v následující kapitole. V rámci této podkapitoly tedy rovnou přejdeme k výchově, dětskému světu a vzdělávání.

Rakouský občanský zákoník definoval dítě jako jedince do sedmi let věku. Období nedospělosti bylo v rozmezí osmi až čtrnácti let. Od patnácti do čtyřiačtyřiceti let se jedinec nacházel ve věku dospívání. Přechody z etap měly podobu přechodového rituálu. S tím byly spojeny i změny v úpravě vlasů, způsobu oblékání nebo jiný zasedací pořádek u rodinného stolu. Největší důraz byl kladen na mravní a náboženskou výchovu. Ve zkoumaném období plnila rodina hlavně ekonomickou, obranou nebo sociálně výchovnou funkci. Citová funkce nebyla primární a emocím se přikládala jen okrajová role. Hlavou rodiny a hlavním nositelem respektu byl otec, který rozhodoval o všem a rodinu zastupoval navenek. K výchově bylo využíváno i tělesných trestů. Hierarchizace mezi sourozenci byla na bázi pohlaví – chlapci byli upřednostňováni před děvčaty.⁴³ Problematikou vztahů v rodině a jejich uměleckému zobrazování ve Šlejharově díle se budeme věnovat v hlavní části této diplomové práce.

Děti vyrůstaly se svou matkou, která se ale po uplynutí šestinedělí musela znovu zapojit do všech hospodářských činností a neměla tak mnoho času. O dítě se tak většinou staraly starší sourozenci nebo prarodiče na výměnku. Matky si s sebou brávaly malé děti na pole, ty nejmenší ukládaly do polních kolébek. Prostor pro výchovu dítěte byl ze strany rodičů jen malý, na prvním místě bylo splnění práce a povinností souvisejících s domácností a hospodářstvím. Zásady společenského chování a tělesné či pracovní dovednosti vštěpovali dětem prarodiče, kteří se už kvůli zdraví nemohli věnovat hospodářským pracím. S péčí o děti mohla hospodyně pomoci i děvečka. Dětství na venkově bylo již od útlého věku spojeno

⁴² Tamtéž, s. 88–103.

⁴³ LENDEROVÁ, Milena a Karel RÝDL. *Radostné dětství?: dítě v Čechách devatenáctého století*. V Praze: Paseka, 2006, s. 133–160.

s prací, již velmi malé děti musely umět pást husy a kozy, později chodily na trávu a štípaly dříví. Děvčata pomáhala při vaření. Na dětské hry měli jen velmi málo času.⁴⁴

V 19. století se v rámci péče o děti předškolního věku začínají zřizovat opatrovny. Tyto instituce vznikaly i na venkově a původně se zaměřovaly jen na velmi sociálně slabé vrstvy obyvatelstva. V začátcích působili jako vychovatelé většinou muži, ženy jen ve výjimečných případech. Tato situace se později změnila a primární postavení vychovatelek získaly ženy. V rámci předškolní péče se angažovaly i ženské církevní řády. Ve druhé polovině 19. století se po francouzském vzoru začaly na českém území objevovat i mateřské školy, které měly dětem, vedle jídla, popřípadě i oblečení (pro nejchudší), poskytnout fyzickou, mravní a rozumovou výchovu. Na venkově tyto instituce začaly vznikat až později, jelikož by nenašly využití. Vznikaly i první jesle, které ale byly dlouho privilegiem pouze městského prostředí.⁴⁵ Ani my jsme v rámci Šlejharovy analyzované tvorby nezaznamenali vyobrazení dětských opatroven či jeslí.

Ve druhé polovině 19. století vznikl nový model vzdělávacího systému, který se týkal všech stupňů školství (kromě univerzit). Podle nového říšského zákona platila vzdělávací povinnost až do čtrnácti let věku dítěte. Došlo k zavedení obecné školy, rozšíření sítě primárních škol a ke zkvalitnění přípravy pedagogů. Zavedl jednotné osnovy a zrušil fyzické tresty. Venkov se k těmto změnám stavěl problematicky. Sociálně slabým rodinám nevyhovovalo prodloužení vzdělávací povinnosti. Právě venkovským dětem byla umožněna řada úlev. Mohly ukončit docházku už ve dvanácti letech a v období prací na poli mohlo být dítě z výuky uvolněno.⁴⁶ Ke změnám a rozvoji došlo i v rámci středoškolského vzdělání, to ale zůstávalo elitní záležitostí, a proto mu nebudeme věnovat větší pozornost.

Se zavedením školní docházky se změnil životní cyklus dětí i rodičů, a nástup do školy byl spojen s rituály občanské povahy. Výuka často probíhala na faře nebo v domácnosti učitele. Stavěly se i nové školy, jejich výstavbu ale musela hradit obec. Cílem obecných škol bylo vychovat gramotného a loajálního občana monarchie. V tomto věku docházelo i k důležitým dětským svátostem. Ve druhé či třetí třídě nastal pro katolické děti čas na první

⁴⁴ NOVÁK, Pavel. *Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století*. Praha: Národní zemědělské muzeum Praha, 2007, s. 136, 142, 143.

⁴⁵ LENDEROVÁ, Milena a Karel RÝDL. *Radostné dětství?: dítě v Čechách devatenáctého století*. V Praze: Paseka, 2006, s. 161–170.

⁴⁶ LENDEROVÁ, Milena, Tomáš JIRÁNEK a Marie MACKOVÁ. *Z dějin české každodennosti: život v 19. století*. Praha: Karolinum, 2009, s. 199–205.

přijímání, a po dokončení školy následovalo biřmování. V tomto období bylo nutné seznámit děti se znalostmi profese, kterou měly v životě provozovat. Vzhledem k stále vysokému počtu dětí v rodině bylo třeba, aby rodiče potomkům profesní směřování naplánovali. Zemědělství se většinou mohlo věnovat jen jedno dítě (nejstarší nebo nejmladší syn). Dále se dítě mohlo poslat na studia nebo na učení různých řemesel. Děti z nižších sociálních vrstev po dovršení školní docházky odcházely rovnou pracovat do služby. Tato varianta se týkala největší části venkovské mládeže.⁴⁷ Po ukončení vzdělávací povinnosti, která již platila pro chlapce i dívky, se další životní peripetie mužů a žen rozcházely. Nároky kladené na ženy a muže se lišily, zatímco muži čekali případné další učení a hlavně výkon armádní služby, ženská příprava na dospělý produktivní život byla jiná. Blíže se na ni zaměříme v následující kapitole.

Mužská populace ze způsobů přípravy na praktický život využívala nejčastěji učení výkonu určitého řemesla, chodili tzv. do učení. Řemeslo se učili většinou potomci z nižších středních vrstev. Volba budoucího povolání byla zpravidla určována rodiči, jejich vlastními představami, ekonomickými možnostmi, sociálním postavením nebo tradicí (dědění řemesla z otce na syna). Vrcholem přípravy byl vandr. Po ukončení vzdělávacího procesu přicházela nová životní etapa, a to služba v armádě. Od roku 1858 byla zavedena všeobecná branná povinnost, která byla vyměřena na osm let prezenční služební povinnosti a dva roky služby v záloze, trvala od dvacátého do dvacátého sedmého roku života. Odvody se konaly pravidelně každý rok, a týkaly se všech bojeschopných mužů bez výjimky. Z venkova odjížděli k odvodu branci společně na selských vozech za zpěvu písní. Voják byl po odvodu přiřazen k určitému druhu vojska, poté ho čekal vlastní nástup k jednotce a výcvik.⁴⁸

Dospělost a produktivní věk u většiny venkovského obyvatelstva následovaly zavedené rámce a odvíjely se podle stále platných schémat. Manželství, založení rodiny, práce, péče o děti, domácnost a hospodářství. Na venkově (na rozdíl od města) zůstávala rodina, i přes veškerý pokrok a změny, v jejím tradičním pojetí a byla hlavním pilířem života.

Charakter nástupu do produktivní části života se lišil podle sociálního postavení a profese. Na počátku produktivní fáze životního cyklu stálo uzavření sňatku a založení rodiny. Vstup do manželství byl limitován dovršením plnoletosti, tedy dvaceti čtyř let a schopností uživit rodinu. V rámci uzavírání sňatků bylo ve sledovaném období stále běžné rodičovské

⁴⁷ NOVÁK, Pavel. *Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století*. Praha: Národní zemědělské muzeum Praha, 2007, s. 139, 140.

⁴⁸ LENDEROVÁ, Milena, Tomáš JIRÁNEK a Marie MACKOVÁ. *Z dějin české každodennosti: život v 19. století*. Praha: Karolinum, 2009, s. 209–221.

upřednostňování majetkové perspektivy na úkor citů snoubenců. Mladí lidé byli k rovnocenným sňatkům nuceni i hospodářskými podmínkami. Po námluvách následovala svatba a po ní obvykle do jednoho roku první dítě. Poté byla rodina kompletní, přicházeli další potomci, jejich výchova a rodinný život podle ustáleného vzorce.⁴⁹ Tento vzorec byl vyobrazen i ve Šlejharových dílech. Autor velmi často tematizoval právě rodinný život a jeho podobu v různých sociálních vrstvách.

Rodina je společenskou institucí a sociální skupinou, kterou tvoří jedinci spojení manželstvím, pokrevním příbuzenstvím nebo adopcí. Tito jedinci plní určitou sociální roli a řídí se ustálenými vzory chování. V rodině platil ustálený model, muž měl být výdělečně činný a žena působila ve sféře domácnosti. Rodinu v základu tvořil manželský pár (muž a žena) a jejich děti, tento model rodinného soužití nazýváme jako nukleární rodinu. Pokud jeden z rodičů chyběl, jednalo se o rodinu neúplnou. Rodina měla několik funkcí, a to reprodukční, výchovnou, ekonomickou, ochrannou a emocionální. Početí dítěte a pokračování rodu bylo nejen přirozeností, ale i nutností, další generace měla nést rodinný odkaz, spravovat majetek a postarat se rodiče ve stáří. V rámci výchovné funkce probíhala socializace dítěte a jeho usměrňování, výchova brala v potaz budoucí povolání (u chlapce) a poslání (u dívky). Nejstarší syn se připravoval a převzetí otcovy profese (hospodářství, dílna, obchod), pokud rodinná finanční situace nedovolovala studium. Další synové odcházeli do učení. Ve výběru budoucí profese panovala konzervativnost a bral se ohled na rodinnou tradici a zažité pořádky. Dcery byly matkou učeny dovednostem v domácnosti i hospodářství a připravovány na budoucí povinnosti. V rámci ekonomické funkce bylo cílem rodiny zajistit příjmy, obživu a reprodukci pracovní síly. Ochranná funkce rodiny byla od počátku 19. století na ústupu, zmodernizované reformy a instituce (policie, četnictvo) přejímaly část odpovědnosti, kterou předtím nesl jako hlava rodiny otec. Vztahy v rodině nebyly příliš emocionální, pohybovaly se spíše na autoritativní a uctivé úrovni. Zvýraznění citové funkce rodiny nastalo až s utvářením moderní společnosti.⁵⁰ I v námi analyzovaných prózách převládal nukleární typ rodiny. Vyobrazována byla především její ekonomická funkce a spíše neutrální, či dokonce negativní vztahy mezi rodinnými příslušníky. V rámci ekonomického zabezpečení rodiny jsme našli i případy, kdy tuto funkci musela vykonávat žena.

⁴⁹ NOVÁK, Pavel. *Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století*. Praha: Národní zemědělské muzeum Praha, 2007, s. 147–149.

⁵⁰ LENDEROVÁ, Milena, Marie MACKOVÁ a Tomáš JIRÁNEK. *Dějiny každodennosti "dlouhého" 19. století*. II. díl, Život všední a sváteční. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2005, s. 57–67.

V závěru této podkapitoly se zaměříme na poslední fázi lidského života. Tedy na stáří a smrt. Právě umírání a smrt je, vedle celkového lidského utrpení, zřejmě nejčastěji umělecky zobrazovaným tématem ve Šlejharových prózách. A vzhledem k působení naturalismu, představuje Šlejhar tuto problematiku se všemi detaily. Zde se ale budeme věnovat těmto tématům faktograficky.

Stáří tvořilo specifickou etapu lidského života. Všeobecnou zásadou bylo projevovat starým lidem úctu, avšak způsob jejich dožití byl dán převážně rodinným zázemím a ochotou nebo možnostmi potomků se o ně postarat. Kvalita stáří a dožívání tedy souvisela i s ekonomickou situací rodiny. Na venkově staří lidé dožívali ideálně na výměnku a s péčí a úctou potomků. Bezdětní staří a nemohoucí byli vyčleněni na okraj společnosti, jejich osudem se stal starobinec nebo žebrota. V průběhu 19. století vznikaly spolky na podporu chudých starých nebo invalidních osob, které jim vyplácely peněžní dávky, situaci měl řešit i domovský zákon, podle kterého bylo povinností obce postarat se o své staré a nemohoucí obyvatele.⁵¹ Ve zkoumaných prózách jsme našli vyobrazení spokojeného stáří na výměnku, i konfrontaci starých osob s bídou a pohrdáním.

Umírání bylo ve většině případů veřejnou záležitostí. Člověk měl být v okamžiku smrti usmířen s Bohem, rodinou i obcí. Umírající musel udělat poslední pořízení (kšaft, závěť) – urovnat všechny závazky a předat veškerý rodinný majetek pozůstalým. Statek připadal nejstaršímu synovi (pokud hospodář neměl žádného syna, pak nejstarší dceři), a ostatní děti měly být vyplaceny hotovými penězi nebo odprodáním majetkem. Ještě na konci 19. století bylo obvyklé činit kšaft jen ústně za přítomnosti svědků. Dětem v okamžiku smrti dávali rodiče požehnání. Člověk se na smrtelné posteli loučil s rodinou, pronášel poslední slova a přání, které měly závazný význam a musely se splnit. Umírajícímu bylo uděleno poslední pomazání (zaopatření), tato svátost byla pokládána za nutnost, protože byla předpokladem pro spasení duše a nabytí Boží milosti.⁵² Hrdinům Šlejharových příběhů však byla tato svátost často odepřena, umírali sami a nedůstojně.

Mezi smrtí a pohřbem panovalo období, kdy se úmrtí oznamovalo okolí, přijímaly se soustrastné návštěvy a připravovalo se poslední rozloučení. Úmrtí dávalo na vědomí vyzvánění kostelního zvonu (umíráček) a od poloviny 19. století začalo být zvykem, že o

⁵¹ LENDEROVÁ, Milena, Tomáš JIRÁNEK a Marie MACKOVÁ. *Z dějin české každodennosti: život v 19. století*. Praha: Karolinum, 2009, s. 248–251.

⁵² NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad, 2004, s. 184–196.

úmrtí informoval sousedy člen z pozůstalých osobně. Se zemřelým tělem se jednalo uctivě a s bázni, a to jak kvůli pietě, tak strachu z rozhněvání a navrácení duše nebožtíka. Zemřelý byl omyt, upraven a oblečen do svátečních šatů (dříve se používal rubáš), poté vložen do rakve a do sepjatých rukou mu byl vložen svatý obrázek. Pokud nebyla rakev ještě zhotovena, byl nebožtík položen na umrlčí prkno, někdy i do postele. V horských oblastech (Krkonoše, Šumava) zůstávalo mrtvé tělo na umrlčím prkně uložené na půdě nebo v nejbližší kapličce do rozmrznutí hlíny. Do rakve pozůstalí vkládali různé předměty, ať už náboženské (růženec, modlitební knížka apod.) nebo osobní povahy (např. oblíbený šátek, dýmka). nebožtík až do pohřbu zůstával doma, byl vystaven v domě nebo na dvoře, držela se u něj stráž a pronášely modlitby. Rakev byla zhotovována truhlářem na míru zemřelému, měla tvar šestibokého hranolu, pro chudé byla rakev zhotovena z nehoblovaných prken. Ke konci 19. století začalo převládat černé lakování rakve (dříve barevné), mladí lidé bývali uloženi do bílé rakve. Na hřbitov byla rakev přenesena pomocí dřevěných nosítek (máry).⁵³ Přípravy pohřbu manželky hospodáře Šlejhar umělecky vyobrazil v próze *Kuře melancholik* (1889).

Před cestou na hřbitov proběhlo ještě poslední rozloučení s nebožtíkem, až pak bylo k rakvi přitlučeno i víko, a zesnulý se vydal na poslední cestu, na které ho doprovázel pohřební průvod. Rakev byla dopravena do kostela, kde se konala zádušní mše, až pak se průvod s rakví vydal na hřbitov. Kněz vykonal obřad a rakev byla spuštěna do hrobu. Bylo zvykem, že pozůstalí a další účastníci pohřbu hodili do hrobu hrst hlíny, tímto aktem obřad končil. Rodina poté poděkovala hostům a pozvala je na smuteční hostinu, která se většinou konala přímo v nebožtíkově domě. Specifický průběh měly pohřby mladých svobodných lidí a dětí. Svobodným se vystrojovala takzvaná posmrtná svatba, jako připomínka nenaplněného životního osudu. Dětské pohřby nebývaly honosné, chudým dětem býval vystrojen jen velmi skromný pohřeb. Pro děti se nemělo příliš truchlit, nevyzvánělo se jim a věřilo se, že po smrti se z nich stanou andělíci. Nepokřtěné nebo potracené děti se pohřbívaly téměř anonymně. Vypravení pohřbu bylo povinností rodiny nebo dědiců, u nemajetných pak závazkem obce. V průběhu celého procesu (od umírání, přes samotný pohřeb, po smuteční hostinu) se konala celá řada nábožensko-magických rituálů, obyčejů a tradic, které se regionálně i místně lišily. Závisely také na církevní příslušnosti a na sociálním a ekonomickém postavení rodiny.⁵⁴

⁵³ Tamtéž, s. 202–224.

⁵⁴ Tamtéž, s. 225–247.

Venkovské hřbitovy bývaly skromnější, než ve městech. Prosté dřevěné kříže začaly nahrazovat kované a litinové kříže. Květinová výzdoba začala být obvyklá až v meziválečném období, do té doby se hroby pouze osazovaly různými rostlinami (brčál, zimostráz, břechťan nebo tis). Na hroby svobodných osob se v rámci výzdoby kladly věnce. Uprostřed hřbitova bývaly postaveny kříže s vyobrazením Ježíše Krista. Sakrální půda hřbitova byla obehnána zdí s branou, které tvořily nejen ochranu posvátné půdy, ale i symbolický předěl mezi profánním a náboženským světem.⁵⁵ Umělecké vyobrazení posledního rozloučení a pohřbu najdeme ve Šlejharově tvorbě poměrně často, a jeho podobám se budeme detailněji věnovat v hlavní části této práce.

2.4 Roční cyklus

Život na venkově byl v rámci ročního cyklu ovlivňován i vegetačním, přírodně kosmologickým a církevně náboženským cyklem. Zároveň byl prostoupen řadou svátků, obyčejů a rituálů, které s nimi souvisely, a které měly pro venkovské obyvatelstvo velký význam a důležitost. V této pasáži se zaměříme na podobu toho ročního cyklu. Kvůli přehlednosti dodržíme tradiční cyklické dělení roku podle ročních období. V rámci každého období se pokusíme definovat, jaké zemědělské práce k dané části roku patřily. Dále k období přiřadíme svátky, tradice a zvyky, které k danému období náležely a rituály, které se s nimi pojily. Venkov byl, na rozdíl od města, stále velmi ovlivněn tradicemi a dodržováním obyčejů. Těch bylo velké množství a jejich podoba se lišila i v důsledku místního či regionálního zakotvení. V rámci přehlednosti tedy budeme uvádět jen ty nejvýznamnější svátky a obyčeje v jejich nejrozšířenější podobě.

Modernizace společnosti, která probíhala v průběhu 19. a 20. století se dotkla i venkovského ročního cyklu, avšak výrazné změny byly patrnější v městském prostředí. Jelikož bylo v námi sledovaném období základní profesí venkovského obyvatelstva zemědělství, řídil se jejich život přírodním vegetačním cyklem. V rámci práce i trávení volného času byli obyvatelé rytmem tohoto cyklu ovlivňováni. V rámci ročního cyklu se střídaly i lidové zvyky a obyčeje, které na venkově patřily mezi nejstarší formy festivít. Prolínal se v nich magický i náboženský obsah a byly spjaty se slavnostní náladou a zábavou. V lidových obyčejích a zvycích se projevoval přírodně kosmologický cyklus, který navazoval

⁵⁵ Tamtéž, s. 266–280.

na předkřesťanské zvyky, a církev jim dávala nové obsahy, které souvisely s církevním rokem.⁵⁶

Začátek hospodářského roku začínal na pomezí února a března. V tuto dobu se vláčela pole, mořilo se osivo a nakličovaly brambory. Poté přišlo na řadu setí a sázení, které probíhalo s ohledem na druhy jednotlivých plodin od března do května. Následovala péče a ošetřování vegetace.⁵⁷ Nyní se pojďme zaměřit na svátky a zvyky, které v tomto jarním období venkovské obyvatelstvo udržovalo.

Mezi první svátky nového roku patřily hromnice (2. února). V tento den se v kostele posvěcovaly svíce (hromničky), které se poté používaly k ochraně stavení při bouřkách proti požáru. Následovaly svátky předjarních světců – sv. Blažeje, sv. Matěje a sv. Řehoře. V čase kolem jarní rovnodennosti přicházely Velikonoce, nejvýznamnější svátky celého liturgického roku. V těchto svátcích se kloubí křesťanská víra i tradiční motivy magie přírody a živlů. Velikonoční čas bychom mohli rozdělit do tří časových úseků – půst, hody a koleda. Půst začíná již o půlnoci na masopustní úterý a trval šest týdnů. Květnou nedělí začíná Pašijový týden, nejdůležitější část velikonočních svátků, zvláště pak jeho poslední tři dny – Zelený čtvrtek, Velký pátek a Bílá sobota. Na neděli připadá Hod Boží velikonoční, začínají tedy hody. Hospodyně pekly mazance a beránka, připravovali hlavničku (nádivka) a zdobily kraslice. Svátky končí Pomlázkou a koledováním.⁵⁸

Následuje svátek sv. Jiří, patrona jara, dobra a statečnosti. Májový čas začíná Filipojakubskou nocí, známou též jako noc, kdy se pálí čarodějnice. Zapalování ohňů neslo symbolický výraz, plameny měly spálit zlo a jejich síla měla nabít člověka novou energií. S tímto obdobím se také pojí stavění májových stromů – májí, které mají zaručit obci šťastnou budoucnost a prosperitu. V rozmezí května až poloviny června se slaví Letnice, svátky letního slunovratu v církevním světě označované jako Svatodušní svátky. Po nich následuje svatojánská noc, (kdy se pálí svatojánské ohně, sbírají byliny a vějí věnce) a svátek sv. Jana Křtitele. Na konec jara připadal svátek Božího Těla.⁵⁹ Právě rituál spojený se svatojánskou

⁵⁶ NOVÁK, Pavel. *Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století*. Praha: Národní zemědělské muzeum Praha, 2007, s. 157, 165.

⁵⁷ Tamtéž, s. 157, 158.

⁵⁸ LANGHAMMEROVÁ, Jiřina. *České tradice v proměnách času: kroje - zvyky - umění*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2017, s. 152–177.

⁵⁹ Tamtéž, s. 179–199.

nocí Šlejhar umělecky zobrazil v povídce *Večer před svatým Janem* (1895). V této próze se žena vydá na sběr magického kvítí, jehož kouzelnou mocí si chce zajistit štěstí a lásku.

Léto bylo časem sklizně. V červnu se připravovaly zásoby sena a na přelomu června a července se začaly postupně sklízet jednotlivé plodiny. Tyto činnosti velmi ulehčily vynálezy a používání zemědělských strojů, jejichž užívání ale spadá až do meziválečného období, popřípadě do doby po druhé světové válce. Po sklizni raných brambor a rané zeleniny někdy následovalo pěstování meziplodin.⁶⁰

V letním období se v porovnání s obdobími jinými slavilo méně svátku a tradic. Veškeré lidské síly se soustředily spíše na sklizeň úrody a práci s tím spojenou. Čas na oslavy přicházel až po zdárném ukončení sklizně, když byla úroda v bezpečí. Zvyky a tradice se pojily vždy s ukončením dané práce. V tomto období jako první probíhala senoseč, tedy sklizeň trávy. Obecní pastýři za účasti obyvatel vesnice prováděli Zaklínání, které mělo uchránit úrodu před nepřízní počasí. Po ukončení žni (sklizení obilí) nastaly dožínky, oslava dobře odvedené práce a úspěšné sklizně. Po uskladnění lnu a konopí se konala konopická. Sklizeň vína byla korunována vinobraním. Letní čas byl spojen také s konáním poutí. Nejvíce navštěvovaná byla Stará Boleslav (k uctění sv. Václava), dále pak Svatá Hora u Příbrami (uctění Panny Marie), Pražský hrad (sv. Jan Nepomucký), Velehrad (sv. Cyril a Metoděj). V poutích se kloubily církevní aspekty i světské radovánky, jako například nákupy cukrovinek a upomínkových předmětů.⁶¹ Mystickou atmosféru církevních poutí s motivem působení démonických sil Šlejhar vyobrazil v krátké próze *Před poutí mariánskou* (1895).

Na podzim se sklízely pozdní plodiny. Do této kategorie patří pozdní zelenina, ovoce a víno, jejichž sklizeň spadala do období září. Poslední plodinou, která se někdy sklízela až na konci listopadu, byla cukrová řepa. Po sklizni následovalo ošetření půdy, její hnojení a hluboká orba, která probíhala až do zámrazu hlíny.⁶²

Podzimní čas byl obdobím odpočinku po náročném létě. První a největší slavností je posvícení (na Moravě hody). Oslavuje se úspěšná sklizeň veškerých plodin a vzdává se díky Bohu, Zemi i lidem. K oslavám patřila konzumace velkého množství jídla (polévka, husa,

⁶⁰ NOVÁK, Pavel. *Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století*. Praha: Národní zemědělské muzeum Praha, 2007, s. 158.

⁶¹ LANGHAMMEROVÁ, Jiřina. *České tradice v proměnách času: kroje - zvyky - umění*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2017, s. 200–217.

⁶² NOVÁK, Pavel. *Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století*. Praha: Národní zemědělské muzeum Praha, 2007, s. 158.

knedlíky, zelí), koláče, pivo a víno. Mezi posvícenské zvyky patřilo stínání kohouta, a ještě na konci 19. století v určitých oblastech docházelo ke shazování kozla nebo berana z kostelní věže. S podzimem přicházelo období lovu (výhřad), honitby (poslední leč) a výlovu rybníků (dolovná), i k těmto kratochvílím patřila oslava a zábava, která následovala po jejich ukončení. Začátek listopadu byl věnovaný vzpomínce na mrtvé. Přicházel svátek Všech svatých a po něm svátek Památky zesnulých (Dušičky).⁶³ V povídce *Nekřtěňátko* (1907) Šlejhar reflektoval podkrkonošskou pověst o duších nepokřtěných dětí, jejichž duše se v tento podzimní čas vznášejí nad mokřady ve formě světélek.

V zimě bylo jedinou zemědělskou prací mlácení obilí cepem ve stodolách, které bylo od konce 19. století modernizováno zavedením a rozšířením mlátiček. Rolníci se v zimním období věnovali údržbě nářadí a strojům nebo potřebným opravám. Nastíněné práce spojené s vegetačním cyklem ovlivňovaly roční pracovní cyklus pouze u obyvatel, kteří se výhradně věnovali zemědělství. U ostatních obyvatel se situace lišila. V živočišné výrobě byla práce celoroční a neměla sezónní charakter. U sezonních dělníků se druh práce lišil podle aktuální nabídky zaměstnavatelů. Odlišný cyklus byl znatelný i u řemeslníků, jejich služeb využívali především zemědělci, a rozsah i tempo práce záviselo na jejich potřebě. Méně majetní sedláci si v rámci přivýdělků hledali práci i na zimní měsíce, například těžili dříví a nerosty nebo vozili kámen z lomů.⁶⁴

Zima byla především obdobím Adventu, Vánoc a masopustu. Advent začínal čtyři týdny před Vánoci, čekání na narození Spasitele mělo být v atmosféře ticha, klidu a doprovázet ho měl půst. V tomto čase měla nejvíc práce paní domu, která chystala domácnost a kuchyni na vánoční svátky. Na začátku prosince (4. prosince) chodily vesnicí barborky, dívky v bílém, které zlobivé děti šlehaly metličkou a hodným dávaly červená jablka. V předvečer svátku sv. Mikuláše, obcházel s nadílkou vesnicí Mikuláš, anděl a čert. Následoval svátek sv. Lucie, kdy v podvečer bíle oblečené dívky mlčky obcházely a kontrolovaly chalupy.⁶⁵

⁶³ LANGHAMMEROVÁ, Jiřina. *České tradice v proměnách času: kroje - zvyky - umění*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2017, s. 220–231.

⁶⁴ NOVÁK, Pavel. *Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století*. Praha: Národní zemědělské muzeum Praha, 2007, s. 158.

⁶⁵ LANGHAMMEROVÁ, Jiřina. *České tradice v proměnách času: kroje - zvyky - umění*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2017, s. 234–243.

S příchodem Vánoc se pojily pečlivé přípravy. Ty zahrnovaly důkladný úklid a výzdobu obydlí a přípravu pokrmů. Štědrý večer byl korunován bohatou večeří. Stále platil půst, proto se podávala hrachová nebo čočková polévka, kaše, nákypy, chléb, vánočka, ovoce a ořechy. Štědrovečerní čas dával prostor pro mnoho zvyků, jako například házení střevícem, rozkrajování jablíčka nebo pouštění skořápek ořechů se svícemi. Večer končil půlnoční bohoslužbou. Na následující den připadal Hod Boží a po něm svátek sv. Štěpána, kdy chodili koledníci. Příchod nového roku neprovázely žádné větší oslavy. Koledování probíhalo i na Tři krále, kdy koledníci požehnali stavení napsáním iniciál svčenu křídou nad vstupní dveře.⁶⁶ Tento zvyk byl vyobrazen v próze *Z výletního setkání* (1899). Slavnostní atmosféru Vánoc, pokřivenou sobeckým lidským jednáním, představil Šlejhar v povídce *Štědrý večer* (1895).

Masopustní období začíná po svátku Tří králů a končí šest týdnů před Velikonocemi. Masopust má kořeny v jihoevropských karnevalech, jedná se o období radosti, nespoutanosti a uvolnění církevních i společenských norem. Konaly se zabíjačky, tancovačky, bály, šibřinky a také svatby. Nejvýraznější byly tři poslední dny masopustu s vrcholem na masopustní úterý, kdy probíhaly ty nejbujarejší oslavy, lidé tančili, jedli, pili a loučili se s obdobím zábavy a hojnosti. O půlnoci byla odtroubena Popeleční středa, končil masopust a začínalo období půstu. K masopustnímu veselí neodmyslitelně patřily masky a převleky. Mohli bychom je rozdělit do čtyř kategorií, a to na masky zvířecí (medvěd, kůň, kobyly apod.), maškarní postavy (hejtman, mládenec, panna), dějové postavy (např. sedlák, šašek, cikánka, smrtka, žid) a postavy mytické (masky připomínající zlé demony). Masopustní průvod se vydával na obchůzku vesnicí, koledníci byli hierarchicky rozdělení podle dané masky a funkce. Průvod doprovázela hudba, zpěv a tanec. Jako typický pokrm byly podávány koblihy. Radovánky končily masopustní zábavou.⁶⁷

Vedle lidových zvyků a obyčejů měly ve venkovských festivitách místo i rodinné a církevní sváteční události. Rodinné svátky se týkaly především životního cyklu, slavily se v rámci rodinného kruhu, ale někdy i s přizváním dalších členů vesnice. Patřil sem křest, svatba, oslavy různých životních jubileí a pohřeb se smuteční hostinou. Významu hlavního rodinného svátku roku v průběhu 19. století nabyly Vánoce. Od přelomu 19. a 20. století se v selském prostředí také rozšířilo slavení narozenin a později i svátků. Předtím se slavila jen kulatá narozeninová a svatební výročí. Slavení mělo spíše jen charakter připomínky a

⁶⁶ Tamtéž, s. 245–257.

⁶⁷ Tamtéž, s. 258–274.

v nižších společenských vrstvách se narozeniny vůbec neslavily. S církevním rokem se také pojilo velké množství festivit venkovského obyvatelstva a tyto slavnosti se velmi často prolínaly s obyčejovým rokem. Mezi nejvýznamnější události tohoto typu patřily již zmíněné poutě. K církevním slavnostem patřilo i svěcení kostelů a zvonů, a podobný charakter měly i prosebná procesí do polí (za dobrou úrodu) a procesí o slavnosti Božího těla.⁶⁸ Umělecká vyobrazení oslav rodinných svátečních událostí (svátky, narozeniny, výročí) jsme ve Šlejharově díle nezaznamenali.

Ve venkovském prostředí se konaly i veřejné slavnosti, které byly většinou pořádány se spoluúčastí církve. Sem patřily oslavy jmenin a narozenin panovníků, které většinou připomínal kazatel. Významnou událostí byl průjezd panovníka nebo členů panovnického rodu panstvím. Veřejně se slavila i korunovace nového panovníka a kulatá výročí jeho vlády. Postupem času se k veřejným festivitám přidaly i společensky a politicky motivované slavnosti. Řada veřejných oslav se pojila i s činností spolků. Za slavností událost byl pokládán i jarmark, kde mohli obyvatelé venkova shlédnout představení kočujících loutkových nebo ochotnických souborů. Od druhé poloviny 19. století měli lidé možnost spatřit i artisty, komedianty nebo zvěřinec.⁶⁹ Slavností atmosféru, která se pojila s blížícím se jarmarkem, Šlejhar zobrazil v povídce *Před jarmarkem* (1894).

2.5 Na okraji vesnice

Mohlo by se zdát, že marginální skupiny patřily především k městskému životu, do kontaktu s nimi se ovšem dostala i vesnice. Zločin či vyloučení ze společnosti se vyskytovaly i na venkově, i když v menší míře. Pokud bychom ale rekonstruovali obraz venkova na základě próz Josefa Karla Šlejhara, bylo by venkovské prostředí stejně temné, plné utrpení a bezpráví, jako to městské. Již z podstaty naturalismu se ve svých literárních dílech Šlejhar často zaobírá nejen tématy utrpení a smrti, ale i lidmi na okraji společnosti.

Marginalitu lze chápat jako sociální patologii, ale i akt vyloučení a izolování od společnosti. Jedná se o odchylku od společenské normy nebo skupiny norem. Mohli bychom ji rozčlenit do tří skupin: podle typu porušované normy (náboženské, právní, mravní, etické), podle subjektu (jednotlivec nebo skupina) a podle objektu (proti čemu je patologie zacílena –

⁶⁸ NOVÁK, Pavel. *Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století*. Praha: Národní zemědělské muzeum Praha, 2007, s. 172–175.

⁶⁹ Tamtéž, s. 177–181.

proti společnosti, proti jedinci samotnému nebo proti bližnímu). Do první kategorie spadají vrazi, zloději, podvodníci, heretici, narušitelé sexuální morálky. Třetí kategorie rozlišuje, proti komu byl čin spáchán. Jestli jedinec páchal násilí sám na sobě (sebevražda, záměrné zmrzačení, alkoholismus) nebo proti druhé osobě (vražda, fyzické i psychické týrání, ublížení na těle). Na okraji společnosti se ale ocitali i lidé bez kriminálního jednání, u kterých byla vyčleněnost předznamenána profesí (např. kati, lazebníci, komedianti, prostitutky) nebo původem (Romové, Židé). Na okraji se ocitali i nemocní lidé (zvláště malomocní), žebráci, zmrzačení lidé a blázni.⁷⁰ Koncentrace marginálních vrstev je ve Šlejharově díle velká. Pokud bychom za prvotní měřítko odchylky použili porušení mravních či etických norem, našli bychom provinilce zasluhujícího vyloučení ze společnosti, zřejmě v každém jeho příběhu. Stejně tak v jeho literárních dílech nechybí vyobrazení vraždy, sebevraždy nebo různých typů kriminálního jednání. V analyzovaných prózách jsme našli i postavy psychicky nemocných jedinců, žebráků a fyzicky postižených osob.

Kriminalita je definována jako jednání osoby či skupiny, které hmotně nebo duševně poškozuje ostatní. Trestný čin může mít formu úmyslného jednání nebo opomenutí, které porušuje trestní zákon. Příčiny kriminality jsou různé, mohou být jak individuální, tak dané prostředím, ve kterém pachatel žije. Nejzávažnějším druhem jsou násilné trestné činy, méně fatální a běžnější je majetková trestná činnost. V námi sledovaném období platil trestní zákon z roku 1852, který rozlišoval zločiny (trest smrti, žalář), přečiny a přestupky (vězení, ztráta práv, pokuta, bití, vypovězení). Mezi násilné trestné činy patřily vražda (kvalifikovaná, prostá, rituální), pokus o vraždu, usmrcení, násilné smilstvo a smilstvo proti přirozenosti, incest a sebevražda. K majetkové trestné činnosti se řadila krádež, loupež a zpronevěra.⁷¹ Ve výzkumu marginálních vrstev má své místo i ženská kriminalita, které se budeme věnovat v následující kapitole.

⁷⁰ LENDEROVÁ, Milena, Marie MACKOVÁ a Tomáš JIRÁNEK. *Dějiny každodennosti "dlouhého" 19. století*. II. díl, Život všední a sváteční. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2005, s. 139–146.

⁷¹ Tamtéž, s. 170–175.

3. Žena na přelomu 19. a 20. století

V této kapitole se budeme věnovat problematice ženské otázky na přelomu 19. a 20. století, se zaměřím na aspekty, jež jsou relevantní v rámci analýzy Šlejharova díla. Naším cílem nebude postihnout toto téma v celém jeho rozsahu. Pokusíme se nastínit, jakou podobu měl v tomto období ženský život a feminita, a představit tak reálný historický kontext, který se stal základem pro fikční svět Šlejharovy tvorby a jeho uměleckého zobrazování ženských literárních postav. Zaměříme se na životní cykly ženy, od jejího dětství a dospívání, přes dospělost až po stáří, přičemž se pokusíme definovat specifika, která ženský život obnášel. Pozornost budeme věnovat zvláště ženským životním fázím, které pro ně byly v dané době stěžejní, tedy manželství a mateřství. Dále se budeme zabývat i povinnostmi, které žena musela plnit a jejím teoretickým i praktickým přípravám na výchovu dětí, a na péči o vlastní domácnost a hospodářství, které prostupovaly celým dívčím dospíváním. V závěru kapitoly se zaměříme na problematiku žen na okraji a ženské kriminality.

Prostředí českého venkova na přelomu 19. a 20. století bylo stále prostoupeno silnou lidovou kulturou, se kterou se pojila řada magických i církevních rituálů a obyčejů. Tyto rituály a zvyky se pojily i s ženskou otázkou, a to především s těhotenstvím, porodem a šestinedělím. Jejich praktikování mělo v tehdejší společnosti velkou důležitost, proto jim i my věnujeme v rámci dané problematiky značný prostor. Jsme si vědomi skutečnosti, že v tomto období započala a dál sílila ženská emancipace, která umožnila ženám přístup ke kvalitnímu vzdělání, vykonávání zaměstnání, ekonomické samostatnosti a vstup do politického dění a umělecké sféry. Avšak vzhledem k tomu, že se tyto procesy odehrávaly zprvu převážně v městském prostředí a vyšší třídě společnosti, nebudeme jim věnovat přílišnou pozornost. Života ženy na venkově, která byla příslušnicí nižší či střední sociální vrstvy, se tyto změny dotkly v menší míře a později.

Všudypřítomná modernizace zasáhla i privátní sféru a měla svůj podíl na proměnách rodinného života, na venkov však tyto změny přicházely pomaleji a v menším měřítku, stále se dbalo na tradiční pojetí a zažitě zvyklosti. Mezi hlavní úlohy ženy patřila péče o děti a jejich výchova, muži se o malé děti nestarali, jejich dohled pocítili jen chlapci ve školním věku, kterým otcové předávali své dovednosti a znalosti. Důležitou funkcí ženy byla i příprava jídla, pokud možno chutného a levného, a výlučně ženskou prací bylo praní prádla. Podílely se i na práci v rámci chodu hospodářství, staraly se o zahradu, krmily a napájely drůbež a dobytek, chodily na trh. V období sklizně pomáhaly s polními pracemi. Ve

venkovském prostředí splýval pracovní a soukromý prostor. V průběhu 19. století docházelo ke změnám, které začaly mužský a ženský svět ohraničovat a distancovat, ale tyto změny byly zprvu patrné jen v městském prostředí. Zatímco v měšťanské rodině neměla žena o manželově zaměstnání větší povědomí, manželka hospodáře byla plně obeznána s chodem hospodářství a celá rodina dávala své síly ve prospěch společného majetku. V městském prostředí také začínalo čím dál tím více žen využívat nově nabité možnosti vzdělávání či ekonomického osamostatnění, ženská emancipace si ale na venkov razila cestu jen velmi pomalu a obtížně.⁷²

3.1 Dětství, dívčí věk a vzdělávání

Dětství děvčátka se zdatně odlišovalo od toho chlapeckého. Již samotný příchod dcery na svět většinou nebyl tak oslavován, jako to bylo u syna. Dívky trávily většinu času s matkou, která je měla vychovávat a vštěpovat jim důležité ženské vlastnosti. Po dosažení určitého věku se od nich očekávala výpomoc v domácnosti či péče o mladší sourozence. Celé dětství i dívčí dospívání bylo prostoupeno přípravou dívky na budoucí manželství a mateřství. Děvčata si měla osvojit ženské ctnosti a naučit se co nejvíce dovedností a znalostí v rámci domácnosti i hospodářství, tak aby byla dobrou manželkou a matkou. Dívčí vzdělávání dlouho dobu zaostávalo za tím chlapeckým, protože se považovalo za méně důležité, či dokonce zbytečné. Šlejhar ve své tvorbě vyobrazoval postavy děvčátek a dívek poměrně často. Pocházely z různých vrstev společnosti a s tím souvisela i podoba jejich dětství a dospívání.

V této podkapitole se budeme zabývat problematikou ženského dětství a období dívčího věku. Zaměříme se na rozdíly, které panovaly mezi holčičím a chlapeckým dětstvím a na to, jaká výchova byla na malá děvčátka a poté dívky uplatňována. Pozornost budeme věnovat i nárokům, které byly na dívky kladeny rodiči i společností, funkci dcery v rodině a její přípravě na, podle dobového smýšlení, hlavní ženskou úlohu dobré manželky a matky. Poté se stručně zaměříme na specifika dívčího vzdělávání. Závěrečná pasáž této podkapitoly bude věnována dětským traumatům, jejichž umělecké zobrazování bylo častým tématem próz Josefa Karla Šlejhara.

⁷² HLAVAČKA, Milan. *České země v 19. století: proměny společnosti v moderní době*. Praha: Historický ústav, 2014, s. 257–265.

Narození dcery u rodičů stále vzbuzovalo lehké zklamání. Porození chlapce přinášelo větší radost, jelikož synové představovali pokračovatele rodu a dědice majetku. Výchova dítěte měla začít velmi brzy, nejprve se měla zaměřit na jeho zdravý tělesný vývoj, poté na výchovu mravní a rozumovou. Děvčátka byla již od útlého věku vychovávána k ženskému údělu, s ním související pasivitě a submisivnosti a byly na ně kladeny větší nároky. Narození holčičky znamenalo pro rodinu negativní ekonomický aspekt, jelikož pro dceru museli zajistit věno. Velký počet dcer v rodině tedy většinou znamenal komplikace. Rodičům však i přesto nejvíce vyhovovalo mít ve své potomstvu zastoupena obě pohlaví a pomoc, kterou mohly poskytnout starší dcery matce v domácnosti či se sourozenci byla víc než vítaná. Právě mezi matkou a dcerou obvykle panoval bližší a důvěrnější vztah než se synem. Pohlaví hierarchizovalo i vztahy mezi sourozenci, bratři bývali upřednostňováni a nejvíce pozornosti dostávaly děti prvorozené. V rodině se její citová funkce zpočátku uplatňovala jen okrajově a přílišné projevy citů nebylo obvyklé. Naopak běžné byly fyzické tresty, kterým se nevyhnuli synové ani dcery, a pocházely většinou ze strany otce, k němuž děti chovaly největší respekt v rodině. Ve sledovaném období splýval dětský svět s tím dospělým, zvláště pak ženským světem, a na venkově především byla cesta k vlastnímu prostoru dítěte dlouhá. Hračky provázely dítě až do dospívání, stávaly atributem pohlaví dítěte, přičemž dívčím atributem dětství byla panenka. V rámci dětských her holčičky napodobovaly okoukané aktivity dospělých žen, na venkově si velmi často hrály venku a doma trávily méně času. V chudších rodinách hračky chyběly, děti si tedy hrály s předměty běžné denní potřeby a zapojovaly svou fantazii.⁷³ Podobné vyobrazení dětského světa představil ve své tvorbě i Šlejhar. Jelikož zobrazoval spíše příslušníky nižších sociálních vrstev, neměly děti v jeho prózách lehký život. Čas trávily především venku a nedisponovaly hračkami. Rodiče o ně ve většině případů nejevili přílišný zájem. Péči o potomky měla na starosti vždy matka, ale převážně se jednalo jen o zajištění nejnutnějších životních potřeb, nežli o láskyplné pečování a svědomitou výchovu.

S dívčím věkem se postupně měnil každodenní život dívky, ubývalo dětských her a přidávaly se školní i domácí povinnosti. Všeobecným předpokladem byla skutečnost, že za výchovu dcery odpovídá matka, která měla za úkol předat dceři dovednosti a znalosti tykající se domácnosti, ale i mravní a náboženské principy. Matky měly vštěpovat pro ženu nezbytné vlastnosti, a to víru, trpělivost, poddajnost a pokoru. Právě matčina výchova mohla mít

⁷³ LENDEROVÁ, Milena a Karel RÝDL. *Radostné dětství?: dítě v Čechách devatenáctého století*. V Praze: Paseka, 2006, s. 141, 147–150, 154–157, 203.

zásadní vliv na dceřin budoucí sňatek. Od druhé poloviny 19. století přibývalo pedagogické literatury, která měla pomoci při výchově. Tyto knihy zdůrazňovaly tradiční ženské ctnosti a smysl pro praktický život, jejich součástí býval i návod k domácím a hospodářským pracím. Hlavním cílem bylo naučit dívku pracovitosti, jen ta mohla zaručit, že bude její budoucí rodina fungovat. Navíc lenost byla považována za nejhorší ženskou vlastnost. Pod dohledem matky se dívka učila veškerým znalostem, které souvisely s chodem a vedením domácnosti, a tyto práce měla vykonávat s radostí. Ještě po celé 19. století výchovu velmi ovlivňovala náboženská víra, na venkově ještě citelněji než ve městech. I k víře vedla dceru matka a náboženská výchova byla základem. Změny se promítly i do úpravy dívčího zevnějšku, který měl být cudný a střídmy. Proměny nastaly i ve společenském chování, například v ukončení nevhodných dětských přátelství.⁷⁴ Kontrast mezi venkovskou a městskou výchovou dívek Šlejhar zobrazil v autobiografické povídce *Z výletního setkání* (1899).

Dalším významným cyklem ženského života byla fáze panenství. Ve středověku bylo chápáno jako protipól k poskvrněné sexualitě svobodných matek nebo žen na okraji. Novověk rozlišoval dvě roviny panenství, a to biologickou (dívka bez pohlavního styku) a společenskou (obecně neprovdaná žena). Označení neprovdané ženy bylo později nahrazeno oslovením „slečna“. Po celou první polovinu 19. století panovaly dva modely panenství, teologický vycházel ze středověkého chápání a byl trvalý, měšťanský představoval dočasný stav nahrazený v ideálním případě manželstvím. V průběhu druhé poloviny 19. století se označení „panna“ postupně zužovalo na definování fyziologického stavu. Přejít od dětství k panenství, který se většinou vymezoval ukončením školní docházky, s sebou nesl i změnu oblékání, první přijímání, biřmování a ukončení dětských her. Ve středních a horních vrstvách si dívky obvykle zakládaly deníky. Přejít od dětství k dospělosti mohl být provázen odloučením dítěte od rodiny, které bylo častější u chlapců, ale netýkalo se výhradně jen jich. Děvčata z nižších vrstev odcházela do služby (chůva, služka, vychovatelka) a příslušnice vyšších vrstev pokračovaly ve studiu. Zatímco chlapecké dospívání se všemi jeho peripetemií (nárok na nevyrovnanost, rebelantství, romantismus, riskování) si ve společnosti získalo respekt, problémům dívek se věnovalo méně pozornosti. Dívčí dospívání bylo chápáno jako méně obtížné, a zůstávalo fyzickou záležitostí, poslední fází přípravy na hlavní ženské poslání

⁷⁴ LENDEROVÁ, Milena a Karel RÝDL. *Radostné dětství?: dítě v Čechách devatenáctého století*. V Praze: Paseka, 2006, s. 251–255.

– manželství a mateřství.⁷⁵ Dívčí postavy se ve Šlejharově díle často vyskytovaly v rolích děveček na statku. Většinou pocházely z nižších až středních vrstev společnosti, a v některých případech se musely podílet na finančním zabezpečení rodiny. Milostné vzplanutí a citové zklamání mladé dívky Šlejhar představil v próze *Jumr se vrátil* (1898).

Ve druhé polovině 19. století již platila vzdělávací povinnost pro všechny děti. Venkovští rodiče toto nařízení přijímal hůře než ti z města. Ve venkovských, stejně jako chudinských rodinách bylo zapotřebí každé práce schopné osoby, která se mohla zapojit do výpomoci v hospodářství nebo do finančního přílepení. Problematiku předškolních zařízení a základního školství jsme již probrali v předchozí kapitole, v této pasáži tedy budeme věnovat pozornost především dalším možnostem dívčího vzdělávání.

Již od dob vydání školního patentu Marií Terezií, který zavedl vzdělávací povinnost i pro dívky, zaostávalo dívčí vzdělávání za tím chlapeckým, a v lidových vrstvách se toto nařízení setkalo s nepochopením. Střední a vyšší vrstvy pro dívky využívaly pouze domácí výuku a poté popřípadě soukromý vzdělávací ústav. Na venkově byla touto dobou vrcholem vzdělanosti služba na faře, kde se dívka za asistence farské pomocnice naučila dobrému chování, vaření a popřípadě i němčině. Kvalita i kvantita vzdělání závisela na rozhodnutí a finančních možnostech rodičů, a byla také limitována představou striktního rozdělení mužských a ženských rolí, která panovala u všech vrstev společnosti. Žena měla náležet do privátní sféry a jejím polem působnosti byla domácnost. Od šedesátých let 19. století vznikaly v městském prostředí vyšší dívčí školy, které mohly poskytnout i dívkám ucelené vzdělání a rozsáhlé vědomosti, které byly předtím výsadou pouze chlapců. Navštěvovat tyto školy si mohly dovolit jen dcery z bohatých rodin. I přes veškerý pokrok, kterým dívčí vzdělávání v průběhu 19. století prošlo, byl pohled většiny společnosti na tuto problematiku kritický, ženské vzdělání považovali za zbytečné a nepatřičné.⁷⁶ Problematiku dívčího vzdělávání, nahlíženou mužskou optikou, zobrazil Šlejhar v povídce *Z výletního setkání*. Naprostá většina dívčích postav v jeho díle se však dalšímu studiu nevěnovala.

Ne vždy bylo dětství šťastným obdobím plným bezstarostnosti a dětských her. Přestože se přístup k dětem, jejich výchově a péči v 19. století zlepšoval a 20. století bylo dokonce označeno jako století dítěte, realita mohla být i jiná. Děti byly ohrožovány různými

⁷⁵ LENDEROVÁ, Milena, ed. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2009, s. 75–83.

⁷⁶ LENDEROVÁ, Milena, Tomáš JIRÁNEK a Marie MACKOVÁ. *Z dějin české každodennosti: život v 19. století*. Praha: Karolinum, 2009, s. 205–209.

druhy traumat, od dětské práce, přes prostituci a sexuální zneužívání až po týrání a vraždy. Nepřívětivé či nevhodné prostředí mohlo mít za následek jejich inklinaci ke kriminálnímu jednání, a to nejen v dětství nýbrž i v dalším dospělém životě. V prózách Josefa Karla Šlejhara se právě děti často stávají oběťmi lidského zla a traumat. Pravděpodobně kvůli jejich bezbrannosti a zranitelnosti působí tato jeho umělecká ztvárnění s takovou silou. Pro příklad připomeňme, zřejmě nejznámější Šlejharovo dílo, novelu *Kuře melancholik*, kde je malé dítě vystaveno psychickému i fyzickému týrání, totální lidské degradaci, posměchu a jeho krátký život končí smrtí.

Ve sledovaném období mohlo být dítě postihnuto množstvím traumatizujících zážitků a okolností. Již rodinný stav matky mohl mít neblahý vliv na budoucí život dítěte, jelikož děti nemanželského původu si toto zaškatulkování s sebou nesly většinou celý život. Nemanželský původ dítěte mohl být zapříčiněn absencí otce či faktem, že partneři nebyli sezdaní. Nejvíce nemanželských dětí se rodilo v problematických oblastech se specifickou profesní a sociální strukturou (pohraničí). Určité stigma a traumatizující zážitky se podepsaly i na takzvaných nalezcích, tedy dětech, které matka po porodu zanechala svému osudu a podařilo se je najít dříve, než zemřely. Tyto děti se umísťovaly do nalezců a do náhradních rodin. Podobný osud čekal i osiřelé děti. Tuto problematiku právně upravoval občanský zákoník a péče o sirotky spadala pod sirotčí radu. Dítě mohlo být umístěno do trvalé pěstounské péče, postupně přidělováno do jednotlivých rodin v obci nebo umístěno do sirotčince. Do kategorie dětí, které přišly o jednoho nebo oba rodiče spadá i takzvané válečné dítě, tedy jedinec, jehož znevýhodnění či osiření přímo zapříčinil válečný konflikt. Traumata mohla pocházet i z vykonávání dětské námezdní práce, která zvláště u chudinských dětí začínala již ve velmi útlém věku. Děti z nižších a středních vrstev společnosti bývaly často oběťmi psychického i fyzického týrání, pachatelé těchto skutků se veřejná moc většinou nijak nezabývala. Obvykle právě ze skupiny zanedbávaných či týraných dětí pocházeli dětské delikventi, kteří od toulání a žebrání přešli ke krádežím či jiné trestné činnosti. Ze stejného neutěšeného prostředí většinou pocházely i děti provozující prostituci. Na dětech bylo pácháno i sexuální násilí a zneužívání. Svěbytnou kategorií tohoto tématu tvoří dětská úmrtnost, která se (i přes svůj pokles v rámci sledovaného období), držela stále na vysoké úrovni. Nejvyšší úmrtnost panovala u odložených dětí, které byly umístěny v nalezcích. Sem matky své děti odkládaly z různých příčin, například kvůli hrozící hanbě z nemanželského početí nebo finančních problémů. Vysoká úmrtnost též panovala u miminek těsně po porodu a u kojenců. Zde mohly hrát roli komplikace při porodu, špatná poporodní péče či nevhodné hygienické podmínky. Častou

příčinou úmrtí byly virové i bakteriální infekční nemoci (černý kašel, neštovice) a epidemická onemocnění.⁷⁷ Případ vyobrazení komplikovaného porodu a následné smrti novorozence jsme našli v povídce *Skvrna* (1899). Děvčátko v próze *Před jarmarkem* (1894) bylo nositelkou několika dětských traumat, zahrnující kategorii válečného a pracujícího dítěte. Na smrti dítěte mohla mít přímou účast i jeho matka, problematice infanticidy a vražd dětí se budeme zabývat v závěrečné části této kapitoly.

3.2 Manželství a povinnosti

Vstupem do manželství začínala nová kapitola ženského života. Na tuto roli byla žena připravována již od dětství, a právě úloha dobré manželky a matky měla určovat celý její život. Nastupující emancipace byla zpočátku o mnoho více patrná jen v městském prostředí, na venkov se dostávala pomaleji, a tak se zde po delší dobu udržel zavedený genderový stereotyp, který ženě stavěl za hlavní náplň jejího života péči o domácnost, manžela a děti. Manželství se ve sledovaném období obvykle uzavíralo na základě dohody rodičů budoucích manželů, a to především se zohledněním ekonomické a sociální perspektivy sňatku. Pasivita ženy při výběru partnera měla pokračovat i v manželském soužití, do něj manželky vstupovaly obvykle s neznalostí ohledně intimní stránky tohoto svazku. Realita manželství často neodpovídala jejich představám a setkávaly se s lhostejností či dokonce hrubostí manžela. Únik z takového svazku nebyl většinou jednoduchý, ženu při něm limitovaly společenské konvence, církevní nařízení i strach z materiální nouze. Povinnosti venkovské manželky z nižší a střední společenské třídy bývaly velmi rozsáhlé, jelikož musela pečovat nejen o rodinu a domácnost, ale většinou i o hospodářství.

V úvodu této pasáže se budeme zabývat dobovou sňatečností a povaze uzavíraných manželství. Následně se zaměříme na strategie, které byly na přelomu 19. a 20. století při výběru partnera uplatňovány a na období námluv a zasnub. Dále se budeme zabývat podobou venkovské svatby, historické realitě manželského soužití a očekáváním a povinnostem, které měla manželka naplňovat. Pozornost budeme věnovat i problematice rozpadu manželství a specifické kategorii neprovdaných žen.

Délka manželství začínala být v průběhu 19. století vyšší, jelikož se lidé dožívali stále vyššího věku. Podíl sňatků, v nichž byl již jeden z manželů ovdovělý, se snižoval a zvyšovala

⁷⁷ LENDEROVÁ, Milena a Karel RÝDL. *Radostné dětství?: dítě v Čechách devatenáctého století*. V Praze: Paseka, 2006, s. 267–277, 283–302.

se tak šance na prožití společného stáří. V tomto období se také o dva až tři roky zvýšil průměrný věk, kdy lidé vstupovali do sňatku. Pro ženy býval přístup ke sňatku složitější, než pro muže. Vdaným ženám se obvykle první potomek narodil do roka po svatbě a poté další většinou po dvou a půl letém intervalu, celkově porodily průměrně čtyři až pět dětí. Do měst a později i na venkov začaly koncem 19. století pronikat tendence vědomé změny reprodukčního chování a omezování počtu dětí v rodině. V českých zemích tak důsledkem těchto změn začala klesat porodnost.⁷⁸ V analyzovaných prózách jsme objevili rodiny s vyšším počtem potomků i případy jedináčků.

Pro vstup muže do manželství byla nutná jeho ekonomická samostatnost a s ní související schopnost uživit rodinu. Toto osamostatnění mohlo zabrat i delší časový úsek, ženy tuto problematiku neřešily, proto bývaly nevěsty zpravidla mladší. Věkový rozdíl manželů na venkově byl, v porovnání s městským prostředím, nižší a sňatky častější. V momentě, kdy se dívka dostala do určitého věku, měla tři možnosti, a to vstoupit do manželství, stát se členkou klášterního řádu nebo zůstat neprovdanou. Sňatky většinou nebyly citovou záležitostí, ve sledovaném období převládaly sňatky z rozumu, které domlouvali rodiče a hlavní úlohu v nich měly společenské konvence a hospodářské či rodové zájmy. Manželství uzavřená z lásky se objevovala jen sporadicky, důležitost vzájemného citu jako předpokladu šťastného manželství se začala uplatňovat až ke konci 19. století. Schéma vedoucí k uzavření sňatku se po dlouhou dobu neměnilo a řídilo se pevně ukotvenými pravidly, které rodiče i budoucí manželé respektovali, výjimky představovaly pouze sňatky v nejnižších sociálních vrstvách.⁷⁹ Ve Šlejharových analyzovaných dílech jsme našli časté tematizace manželského soužití. Spisovatel je vyobrazoval v různých variantách a stádiích.

Při volbě partnera hrálo roli více aspektů, jedním z nich byla víra. Sňatek měl být uzavřen před duchovním církve, ke které se hlásili oba snoubenci, a případná náboženská rozpolcenost mohla v budoucnu komplikovat manželství. Dalším kritériem byla příslušnost k sociální vrstvě, zde platilo pravidlo sociální rovnosti. Při výběru partnera mohli brát rodiče na zřetel i profesní ohled, otcové hledali pro své dcery partnery stejné profese, kterou měli oni nebo rovnou své spolupracovníky či nadřízené. Významnou roli mělo kritérium dobré pověsti a čistého trestního rejstříku. Povinností dívky bylo výběr budoucího ženicha, o němž rozhodli

⁷⁸ HLAVAČKA, Milan. *České země v 19. století: proměny společnosti v moderní době*. Praha: Historický ústav, 2014., s. 209–210.

⁷⁹ LENDEROVÁ, Milena. *K hříchu i k modlitbě: žena v minulém století*. Praha: Mladá fronta, 1999, s. 72–77.

rodiče či poručníci akceptovat. V rámci hledání vhodného partnera mohli rodiče využít služeb dohazovače či dohazovačky. K náhodnému seznámení mohlo ve venkovském prostředí dojít na nedělních tanečních zábavách nebo u muziky. Sňatkové strategie se uplatňovaly především v rodinách, které oplývaly majetkem. Nemajetní lidé mohli dát upřednostnit city či přitažlivost.⁸⁰

Po vybrání vhodného partnera následovalo období námluv. Budoucí ženich se za doprovodu otce či kmotra vydal k rodičům nevěsty, v rámci návštěvy měl i možnost prohlédnout si hospodářství a celou rodinu. Dívka potvrdila souhlas s výběrem ženicha, následně si pár podal ruce a od té doby byli považováni za zasnoubené. Rodiče obou snoubenců se domluvili na výši nevěstina věna a při zasnoubách též často docházelo k sepsání svatební smlouvy. V období před sňatkem se konaly jedny až troje ohlášky, které byly formou sociální kontroly, a snoubenci se účastnili katechezí, jež je připravovaly na sňatek a manželství. Před svatbou musel každý z páru vykonat zpověď, vhodná doba pro uzavření sňatku se určovala podle průběhu zemědělských prací a církevních předpisů, z hlediska pověr se nedoporučoval květen. Samotné svatbě předcházelo zvaní hostů, a se svatebními přípravami pomáhaly ženy z rodiny a sousedky. Až do meziválečného období na venkově převládaly církevní obřady.⁸¹ Období námluv a zasnoubení Šlejhar umělecky vyobrazil v povídce *Z výletního setkání*.

Svatby na venkově probíhaly podle zavedeného schématu. Nevěsta se ve svatební ráno připravovala v domě svých rodičů, poté si pro ni přijel ženich a snoubenci si museli od rodičů vyprosit požehnání. Do kostela se svatební průvody vydávaly pěšky nebo na vozech, doprovázela je muzika, a poté následoval církevní obřad. Po příchodu z kostela se konala svatební hostina, která odrážela společenské postavení rodičů novomanželů. Po celou dobu oslav se konaly různé obyčeje, nejvýraznější zvyk, jež podtrhoval svatbu jako okamžik zlomu a proměny v životě ženy, bylo takzvané čepení nevěsty. Při této tradici sundala kmotra (či družička) nevěstě z hlavy svatební pentle a nasadila jí čepec (poté šátek) – pokrývku hlavy vdaných žen a symbol manželství. Obřady se pojily i se vstupem nevěsty do nového domu, při nich měla prokázat své schopnosti k vedení domácnosti. Poté se novomanželé odebrali na svatební lože, které bylo obřadně ustláno, aby zaručovalo plodnost. Následující den přivázely

⁸⁰ LENDEROVÁ, Milena, ed. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2009, s. 111–116.

⁸¹ NOVÁK, Pavel. *Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století*. Praha: Národní zemědělské muzeum Praha, 2007, s. 147, 148.

vdané ženy a družičky novomanželce její výbavu. Svatební cesty ve venkovském lidovém prostředí nebyly ve sledovaném období obvyklé.⁸² Atmosféru a průběh venkovské svatby, jež byla nahlížena mužskou optikou, Šlejhar umělecky vyobrazil v próze *Z výletního setkání*.

Vstup do manželství představoval v životě ženy zásadní zlom. Sňatkem nabyla statusu svého manžela a vážnosti ve společnosti. Manželovi sice žena byla podřízená, ale její postavení se v porovnání se svobodnou ženou podstatně zlepšilo. Její život měla dále vyplňovat péče o manžela i domácnost, těhotenství, porody a výchova dětí. Na venkově, a převážně v zemědělské sféře se musela podílet i na chodu hospodářství či vypomáhat manželovi při výkonu jeho profese. Pro ženy z nižších společenských vrstev se stalo téměř nutností chodit do zaměstnání. Církev učinila z manželství na dlouho dobu nezrušitelný svazek, který mohl skončit pouze smrtí jednoho z páru či zrušením svazku, které bylo ale plně v moci církve.⁸³ Toto schéma jsme zaznamenali i ve Šlejharově analyzované tvorbě.

Součástí manželského stavu byl i sexuální život a manželství představovalo jediný prostor, kde mohly být sexuální potřeby legálně naplněny. Styk měl být provozován za účelem plození potomků a církevním i rodinným ideálem bylo zachovat neznalost tohoto tématu u mladých lidí co nejdéle. I z tohoto důvodu byly představy dívek o pohlavním styku velmi zkreslené či dokonce žádné. V přípravě na tuto složku manželství dívkám často nebyly schopné či ochotné poradit ani jejich matky. Tabuizace komunikace na toto téma a naprostá neznalost mohla vést k doživotnímu traumatizování dívky už při svatební noci. Muži bývali oproti ženám informovanější a zkušenější. Z pohledu církve i lékařství byla přílišná sexuální aktivita nebezpečná a tato stránka manželství byla po dlouho dobu považována za ne příliš důležitou.⁸⁴ Zobrazení této problematiky Šlejhar ve svém díle nedával příliš prostoru. Výraznou výjimku tvoří próza *Zločin* (2007), ve které je žena obětí sexuálního násilí ze strany svého manžela a je jím pravidelně znásilňována.

Pro novomanžele začal svatbou nový život, zakládali si svůj vlastní domov a po dobu líbánků se většinu snažili předvést své nejlepší stránky. Po nějaké době ale přišel na řadu život všední a každodenní starosti a povinnosti. Žena měla manželovi vycházet ve všem vstřícně a plnit jeho požadavky na ženiny vlastnosti, jako například podřízenost a poslušnost. Realita

⁸² NOVÁK, Pavel. *Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století*. Praha: Národní zemědělské muzeum Praha, 2007, s. 148, 149.

⁸³ LENDEROVÁ, Milena, ed. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2009, s. 97–101.

⁸⁴ LENDEROVÁ, Milena. *K hříchu i k modlitbě: žena v minulém století*. Praha: Mladá fronta, 1999, s. 95–99.

ovšem bývala často jiná a velmi se vzdalovala od představy láskyplného, nebo alespoň fungujícího manželství, ve kterém by byli spokojení a šťastní oba partneři. Zvláště v chudých společenských vrstvách byla manželka často vystavena nejen tvrdé dřině, ale i manželově hrubosti či agresivitě. Situace takového typu však byly pro ženu obvykle bezvýhodné a svůj úděl musela přetpět. Manželské soužití mohla narušit i nevěra, která byla více odsuzovaná u žen nežli u mužů. Podle trestního zákoníku mohla být posuzována jako přestupek, ale většinou byla snaha danou situaci vyřešit spíše v tichosti rodinného kruhu.⁸⁵ Tematizaci manželského soužití, zatíženého existenčními problémy či vzájemnou antipatií partnerů, Šlejhar umělecky vyobrazoval velmi často. V nešťastných manželstvích trpěli muži i ženy. Muži bývali vystavováni psychickému teroru ze strany manželek. Na ženách bylo často páháno fyzické týrání ze strany manželů. Zobrazení láskyplných svazků jsme v autorově tvorbě našli jen velmi zřídka.

Z manželského páru se stávala rodina až po narození prvního potomka. Dalším těhotenstvím už zpravidla nebyla věnována taková pozornost, jako tomu prvnímu. V 19. století se ustálil základní rámeček rodiny, tedy výdělečně činného muže a ženy, která má na starosti hladký provoz domácnosti, výchovu dětí a péči o staré či nemohoucí členy rodiny. Ač chod celé domácnosti obstarávala žena, hlavou rodiny, a tedy i domácnosti byl muž. Od správné manželky se očekávalo, že tuto podřízenost bude brát jako samozřejmost a respektovat ji. Svůj veškerý čas i schopnosti měla věnovat péči o obydlí, rodinu a děti.⁸⁶ Tento ustálený vzorec většinou následoval ve svých dílech i Šlejhar. Zaznamenali jsme však i případy ženských postav, které musely převzít roli muže a samy obstarávat finanční prostředky pro sebe i rodinu.

Pokud žena dospěla k rozhodnutí, že už dál nechce setrvávat v manželství, neměla moc možností, jak tuto situaci řešit. Odchod od manžela býval jen dočasným řešením a často končil návratem a pouze dočasným usmířením. Rozvod katolická církev neuznávala a pro partnery znamenalo jejich rozvedení nemožnost uzavření případného dalšího sňatku. V protestantském prostředí byla rozluka partnerů tolerovaná a budoucí svazky neznemožňovala. Od roku 1868 bylo též možné uzavřít civilní sňatek, který případný rozvod povoloval, což zasáhlo jeden z dogmatických pilířů katolické víry, a to nerozlučitelnost

⁸⁵ LENDEROVÁ, Milena, ed. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2009, s. 120–123.

⁸⁶ LENDEROVÁ, Milena. *K hříchu i k modlitbě: žena v minulém století*. Praha: Mladá fronta, 1999, s. 119–121.

manželství.⁸⁷ Ve Šlejharových prózách končivala nešťastná manželství sebevraždou či vraždou jednoho z partnerů.

Povinnosti vdaných venkovských žen byly mnohavrstevnaté, vyplňovaly celý den a týkaly se domácnosti, rodiny i hospodářství. Žena vstávala velmi brzy, většinou mezi čtvrtou až pátou hodinou ranní. Nejprve se musela postarat o hospodářská a domácí zvířata, to obnášelo krmení zvířat a dojení dobytka. Poté přišlo na řadu chystání snídaně pro členy domácnosti. Po zavedení vzdělávací povinnosti se k úkolům přidalo i nachystání a vypravení dětí na určitou hodinu do školy. Po snídani se muž vydával na pole a žena šla většinou s ním, aby mu pomohla při práci. U řemeslníků mohla žena vypomáhat mužovi též. Velmi malé děti si s sebou žena brávala na pole. Kolem jedenácté hodiny se musela vrátit do domácnosti, aby stihla nachystat oběd pro manžela a případné další pracovníky v hospodářství. V rámci polední pauzy měla na starosti i obstarání zvířectva. Po obědě se všichni vraceli k práci, děti přicházeli ze školy a pomáhaly s drobnými pracemi v hospodářství. Práce trvala do té doby, než bylo to nutné hotové či podle meteorologických podmínek a většinou až do setmění. Po příchodu bylo nutné obstarat hospodářská zvířata (nakrmit, podojit, vykydat hnůj) a připravit pro ně krmení na ráno. Žena též musela připravit večeři a celou péči o rodinu a domácnost musela stihnout večer. Až po splnění všech povinností mohla ulehnout a ráno celý postup začal nanovo. V zimním období se práce změnily, ubylo povinností venku a na poli. Pozornost byla věnována hlavně činností v domácnosti a hospodářství. Rozsah a náročnost povinností závisely též na ekonomickém zajištění a sociálním postavení rodiny.⁸⁸ Šlejhar často zobrazoval ženské postavy udřené prací a povinnostmi. I v rámci jeho uměleckého zobrazování se rozsah práce odvíjel od sociální vrstvy, do které žena náležela.

Specifickou kategorií tvořily neprovdané ženy. V průběhu celého 19. století počet neprovdaných žen stoupal. Některé ženy si život bez manželství vybraly dobrovolně, někdy sehrálo roli tělesné postižení. Až do roku 1919 se nemohly vdávat učitelky, pokud chtěly vstoupit do manželství, musely se vzdát své profese i nároku na odbytné a penzi. Svobodné zůstávaly především ženy pocházející z nižších společenských vrstev, hlavní roli v této problematice hrálo především věno a jeho výše. Aby se chudé neprovdané ženy uživily, musely tvrdě pracovat. Dožívaly se nižšího věku než ty provdané, což bylo zapříčiněno právě

⁸⁷ LENDEROVÁ, Milena, ed. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2009, s. 124–125.

⁸⁸ NOVÁK, Pavel. *Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století*. Praha: Národní zemědělské muzeum Praha, 2007, s. 161.

celoživotní těžkou prací s absencí psychické nebo emocionální podpory. Další možností neprovdané ženy bylo vstoupit do klášterního řádu a zasvětit život Bohu a službě lidem. Pokud to rodinná situace dovolovala, postaral se o neprovdanou sestru ženatý bratr nebo vdaná sestra. Očekávalo se, že si žena příbuzenskou výpomoc odpracuje, a to v rámci péče o děti, vaření nebo šití. Na venkově byl počet neprovdaných žen nižší než ve městech.⁸⁹ Této problematice se ve svém díle dotkl i Šlejhar. Zaznamenali jsme případy vyobrazení neprovdaných žen, které zasvětily svůj život práci na cizím hospodářství, a staly se obětmi vykořisťování a lidské zlovolnosti.

3.3 Těhotenství, porod a mateřství

Očekávání příchodu potomka na svět bylo v životě ženy zásadní událostí. Ne vždy se však jednalo o šťastnou událost. Ženu těhotenství vystavovalo zdravotnímu riziku a ani úspěšný porod bez patologií neznamenal budoucí přežití dítěte, dětská úmrtnost byla stále vysoká. Ve sledovaném období se porody odehrávaly převážně v domácím prostředí a za asistence porodní báby. Ta měla na starost i následnou péči o matku a novorozence. Období šestinedělí trávila žena s dítětem v izolaci, a až po úvodu se mohla navrátit do běžného chodu domácnosti a do společnosti. Po celou dobu byla žena vystavena mnoha omezením, jež měly zaručit zdraví matky i miminka. Všechny tyto fáze též doprovázelo velké množství rituálů a obyčejů. Samotné mateřství bylo ve srovnání s dnešní realitou pojímáno odlišně, matka se dítěti věnovala jen v jeho velmi útlém věku a následně se musela vrátit k povinnostem v domácnosti a hospodářství. Péči o dítě a jeho výchovu tedy přebírali starší sourozenci či prarodiče.

V následující podkapitole se budeme věnovat problematice těhotenství, porodu a mateřství na přelomu 19. a 20. století. Šlejhar své ženské literární postavy velmi často zobrazoval v rolích matek. Proto se pokusíme nastínit historický kontext této problematiky, který byl základem pro spisovatelovo vyobrazování fikčního světa. Nejprve se zaměříme na charakteristiku reprodukčního chování v tomto období a na obecné vnímání a chápání problematiky početí a plození. Dále se budeme věnovat samotnému těhotenství, jeho příznakům a průběhu. Následně se budeme zabývat tématem porodu, jeho průběhu a možným komplikacím a patologiím. Zaměříme se i na porodní báby, jejich vzdělávání a zásadní funkci v průběhu celého těhotenství i následné poporodní péče. Následně se budeme věnovat

⁸⁹ LENDEROVÁ, Milena, ed. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2009, s. 163–168.

problematicke šestinedělí, návratu ženy z izolace do každodenního života a mateřství. Jelikož byla lidová kultura venkovského prostředí ve sledovaném období stále silně prostoupena rituály a obyčejí, budeme zvláštní pozornost věnovat právě těmto úkonům, které provázely celé období těhotenství, porodu i šestinedělí, a jejichž praktikování mělo pro tehdejší společnost zásadní význam.

V 19. století došlo k proměně lidského reprodukčního chování. Počet obyvatel českých zemí trvale narůstal a zakládal se na vysoké manželské plodnosti. V populaci byl největší podíl dětí, a to i přes stále vysokou dětskou úmrtnost. Nejvíce kritické byly první dny po narození, až polovina dětí, které zemřely do jednoho roku života, se nedožila ani měsíce. Dětská úmrtnost souvisela s nedostatečnými hygienickými opatřeními, sociálním zázemím rodiny i s oblastí, jelikož větší počet zemřelých dětí pocházel z průmyslových oblastí a míst, kde byla vysoká ženská zaměstnanost. Ženy na péči o dítě neměly dost času, většinou přestávaly velmi brzy kojit a dítě pak bylo odkázáno na (v této době ještě stále) nevhodnou náhradní stravu. Vyšší úmrtnost byla typická i u nemanželských dětí, pokud bylo dítě odloženo do nalezince, jeho šance přežít byla také nízká. K poklesu dětské úmrtnosti došlo až ve dvacátých letech 20. století.⁹⁰ Smrt dítěte Šlejhar ve svém díle tematizoval poměrně často. Tato úmrtí byla nejčastěji zapříčiněna infekčními onemocněními či smrtelnými úrazy.

Úmrtí dítěte brali rodiče jako projev Boží vůle, kterou museli odevzdaně přijímat. Na principu Božího rozhodnutí chápali i marné pokusy o početí dítěte. Na bezdětné ženy společnost nahlížela s jistým opovržením. Jak jsme již uvedli, výchova dívek směřovala především k tomu, aby z nich byly dobré manželky a matky. O podstatě početí a těhotenství však věděly jen velmi málo. Doba, kdy byla žena schopna přivádět na svět děti, trvala od sňatku do menopauzy, tedy průměrně od dvaceti do čtyřiceti let. Pohlavní život manželů byl ovlivňován i vnějšími faktory, jako církevně nařízená zdrženlivost před danými svátky či pověrečná víra v plodné a zdržlivé měsíce, která panovala na venkově. V rámci antikoncepčních opatření byla povolena pouze sexuální zdrženlivost, přerušovaná soulož byla považována za hřích a ostatní prostředky proti početí byly zakázané. Plánované rodičovství a užívání antikoncepčních pomůcek znamenalo převrat v mentalitě, a nastupovalo až později a zvolna.⁹¹

⁹⁰ HLAVAČKA, Milan. *České země v 19. století: proměny společnosti v moderní době*. Praha: Historický ústav, 2014, s. 207, 208.

⁹¹ LENDEROVÁ, Milena. *K hříchu i k modlitbě: žena v minulém století*. Praha: Mladá fronta, 1999, s. 105–110.

Těhotenství a porod byly v evropském prostředí po velmi dlouhou dobu výhradně ženskou záležitostí. Medicína se porodnictvím zpočátku vůbec nezabývala a lékaři se na jeho výkon nepřipravovali. V devatenáctém století ke vzdělávání v tomto oboru přispěly příručky Antonína Jungmanna a Františka Jana Mošnera, tyto spisy byly hojně využívány porodními bábami, ale vznik porodnictví jako samostatného lékařského oboru byl velmi pomalý. Moderní a obsáhlou publikaci *Porodnictví pro babičky* vydal na konci devatenáctého století Václav Rubeška. Vycházely i práce, které si kladly za úkol poučit o problematice těhotenství a mateřství laickou veřejnost, a později i naučná literatura pro budoucí matky. V rámci objasnění podstaty početí panovalo dlouho mnoho desinformací a ani odborná literatura nevěnovala poučení o fyziologii mnoho prostoru. Prosazování modernějších postupů a aplikace nových poznatků do praxe probíhalo pomalu a s obtížemi. Svou roli v něm hrálo sociální postavení rodiny, regionální charakter a úroveň vzdělání společnosti.⁹²

Těhotenství, porod i šestinedělí provázelo mnoho rituálů, obyčejů a s nimi spojených úkonů. Mohli bychom je rozdělit do dvou skupin, přičemž první tvořily úkony, které měly zabezpečit zdraví matky i novorozence. Druhá skupina obsahovala duchovní a sociálně-právně integrující úkony. Ve sledovaném období byla porodnost ještě stále vysoká, ale stejně tak se na vysoké úrovni držela i dětská úmrtnost. Ne vždy byl velký počet dětí vítán, u nižších sociálních vrstev znamenal větší počet potomků případné problémy s jejich uživením, u hospodářů zase komplikace při dělení majetku. V lidové kultuře se objevovalo mnoho způsobů, jak podpořit či zamezit otěhotnění, a tyto praktiky často hraničily s magickými rituály. Bezdětná manželství byla okolím považována za nepožehnaná a neplodnost byla pokládána za Boží trest. I v rámci této problematiky se doporučovaly rozličné podpůrné rituály a konzumace bylinných odvarů. Neprovdanou těhotnou ženu čekalo veřejné a morální odsouzení.⁹³ Tento námět Šlejhar aplikoval v několika svých prózách, blíže se mu budeme věnovat v hlavní části této práce.

Případné těhotenství se dalo určit podle více příznaků. Jako první z příznaků se považovalo vynechání menstruace. Dále pak závratě, únava a ospalost, nevolnost, zvracení a změna chutě k jídlu. Diagnostikování těhotenství bylo až do konce 19. století možné teprve na základě pohybů plodu a slyšitelnosti srdečních ozev. Termín porodu se určoval podle data

⁹² LENDEROVÁ, Milena a Karel RÝDL. *Radostné dětství?: dítě v Čechách devatenáctého století*. V Praze: Paseka, 2006, s. 19–33.

⁹³ NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad, 2004, s. 21–26.

poslední menstruace, vaginální vyšetření se provádělo jen výjimečně a ještě v první polovině 20. století nebylo plně rozšířené. Kategorie péče o budoucí matku se pohybovala na rozumové i pověrečné úrovni. Pouze ženy z vyšších a středních vrstev si mohly dovolit následovat racionální rady, které jim byly doporučovány, jako například dodržování zdravé životosprávy, vyvážený jídelníček, lehký pohyb a četba naučné literatury o těhotenství a mateřství. Realita v nižších a chudinských vrstvách byla zcela jiná, zde se ženy místo odpočinku a respektu manžela setkávaly s tvrdou prací, nouzí a často i bitím. Vhodné těhotenské oblečení, které by respektovalo měnící se ženskou postavu a bylo zároveň i slušivé se začalo objevovat až na konci 19. století, do té doby ženy nosily jen vhodně upravené součásti běžného oděvu. Lékaři varovali před určitými částmi dámského oděvu, které mohly znamenat ohrožení pro matku i plod, a největší hrozbu představoval korzet. Pozornost měla být věnována i tělesné hygieně.⁹⁴ Šlejhar v analyzovaném díle umělecky vyobrazil různé varianty období těhotenství. Zaznamenali jsme příklad těhotné manželky movitého hospodáře, která mohla toto období prožívat v klidovém režimu, dbala o své zdraví a mohla si dovolit i ušití těhotenské módy. Objevili jsme však i případ těhotenství u děvečky na statku, která po celou dobu musela tvrdě pracovat, a na její stav nebralo okolí žádné ohledy.

Po celou dobu těhotenství byla žena vnímána jako osoba v trvalém ohrožení. Výjimečnost těhotenství se projevovala i v praktikách a obyčejích, z nichž některé byly z perspektivy hygieny a zdraví prospěšné, jiné zbytečné a omezující. V průběhu celého těhotenství byla žena vystavena příkazům a zákazům, jejichž účelem bylo především zajistit zdraví dítěte, jelikož se věřilo, že veškeré vjemy se přenáší z matky na dítě. Největší strach panoval z uhranutí nebo takzvaného shlédnutí (pohled matky na negativní vjem). Těhotné se též měly vyvarovat záporným pocitům a nepěkným dojmům. V rámci těhotenství se praktikovaly i rituály, které měly zaručit určitý vzhled miminka. S magickými praktikami souvisela i snaha zjistit či ovlivnit pohlaví miminka před jeho narozením. Časté byly i rituály související s přáním, aby žena porodila mužského potomka.⁹⁵

Po celé sledované období stále platila víra, že průběh i výsledek porodu je v Boží moci. Porodní bolesti byly vnímány jako nezbytné a nevyhnutelné součásti mateřství a jako trest za dědičný hřích. Rodičkám bylo doporučováno, aby ještě před začátkem porodu

⁹⁴ LENDEROVÁ, Milena a Karel RÝDL. *Radostné dětství?: dítě v Čechách devatenáctého století*. V Praze: Paseka, 2006, s. 34–42.

⁹⁵ NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad, 2004, s. 35–43.

vykonaly zpověď a církevní duch se odrážel i v modlitbách, které během asistence u rození pronášela porodní bába. Báby se rodičkám snažily ulevit jak technikami s racionálním základem (heřmánkový čaj, klystýr, vlažná sedací koupel), tak pomocí těch, jejichž základ vycházel z pověr. Velká většina porodů se odehrávala v domácím prostředí, což představovalo i nutnost domácnost patřičně připravit. Místnost, kde žena rodila, měla být pokud možno čistá a klidná. Ženy rodily většinou na lůžku a oblečené do košile. Po narození dítěte bába zkontrolovala, zda dýchá a ušetřila pupeční šňůru. Poté dítě očistila a sledovala stav rodičky. Žena měla být po porodu převlečena a postel přestlána. Hygienické podmínky při porodu se různily, ale velmi často byly zcela nevyhovující.⁹⁶ Takový případ jsme zaznamenali i v jedné z analyzovaných povídek. V ní žena rodila osamoceně, v tmavém půdním prostoru na seníku, a bez dodržení alespoň základních hygienických pravidel.

Rozličné postupy a magické rituály se používaly i k uspíšení či usnadnění porodu, jelikož přenášení nebo dlouhý porod znamenaly ohrožení pro matku i dítě. Jak jsme již uvedli, k porodu se nejčastěji volala porodní bába, služeb lékaře se využívalo jen v nejnútnejších případech. Žena měla a porodu odpočívat a nesměla alespoň tři hodiny spát, kvůli možnému vykrvácení. Povinností porodní báby bylo zkontrolovat celistvý stav placenty, k jejímu případnému vypuzení bylo užíváno odvarů či kašlání. Placentě i pupeční šňůře byl přikládán silný symbolický, ochranný i léčivý význam a byly užívány k léčitelství i magickým rituálům.⁹⁷

Ne vždy porod probíhal bez komplikací a končil šťastně. Přivedení potomka na svět představovalo pro matku i dítě velké riziko a nebylo výjimkou, že žena před porodem sepisovala závěť. Mezi komplikace patřily slabé porodní bolesti a neobvyklá poloha dítěte. Těžké a dlouhé porody ohrožovaly zdraví matky a často končily jejím úmrtím. Tragický průběh měly většinou porody v případě patologických změn dělohy, úzkých porodních cest nebo při nadměrné velikosti hlavičky či celého plodu. Rizika s sebou přinášela i vícečetná těhotenství a předčasné porody. Pokud bylo zřejmé, že se na dané místo nestihne dostavit kněz, směly porodní babičky provést nouzový křest dítěte i poslední pomazání rodičky. Jakékoli chirurgické zákroky za pomoci nástrojů mohli vykonávat pouze lékaři, porodní báby se mohli pokusit zákrok provést jen v nejkrajnější nouzi. Často přišla na řadu volba, zda

⁹⁶ LENDEROVÁ, Milena a Karel RÝDL. *Radostné dětství?: dítě v Čechách devatenáctého století*. V Praze: Paseka, 2006, s. 42–46.

⁹⁷ NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad, 2004, s. 45–50.

zachránit život matky či dítěte. Císařský řez se prováděl jen výjimečně a žena ho obvykle nepřežila, na mrtvých rodičkách se praktikoval kvůli zákazu pohřbívat ženy po sedmém měsíci těhotenství s plodem, který trval ještě v 19. století. Lékařská pomoc měla být vyhledávána i v případě, že se u matky objevilo poporodní onemocnění, realita byla ovšem jiná a odbornou pomoc ženy z převážně slabších sociálních vrstev buď odmítaly, nebo si ji nemohly dovolit.⁹⁸ Průběh a následky komplikovaného porodu Šlejhar umělecky vyobrazil v povídce *Skvrna*. V tomto případě rodila manželka hospodáře, který si mohl dovolit povolání na pomoc lékaře, i přesto však novorozenec zemřel.

Okamžik narození dítěte se pojil s řadou obyčejů a magických rituálů, které měly zaručit jeho zdraví, žádoucí vlastnosti a ovlivnit jeho budoucnost. Mezi nejstarší obyčeje patří symbolické udeření novorozence vlastním otcem, tento akt měl zaručit poslušnost dítěte, ale mohl se pojit i se symbolickým vyjádřením otcovské nadvlády v rodině. Hojně se vykonávaly opatření proti uřknutí dítěte, v nichž měla nejdůležitější úlohu červená barva, která symbolizovala ochranu. Do blízkosti dítěte se za tímto účelem umísťovaly červené předměty. Vlastnosti dítěte a jeho budoucí osud byly odvozovány ze vzhledu miminka, ale i doby a okolností narození.⁹⁹

Porodní báby měly pro ženy v průběhu těhotenství i po porodu velmi zásadní roli. Lékař byl volán jen k závažným případům, nebyl jich dostatek a využití jeho služeb se pojilo s ekonomickými výdaji. Na venkově se na lékařské služby nespolehali téměř vůbec. Od počátku tedy panovaly snahy, vzdělat porodní báby tak, aby své řemeslo mohly vykonávat co nejlépe. V námi sledovaném období platila reforma vzdělávání porodních bab, přijatá roku 1852, která k původně pouze teoretickým kurzům přidala i kurzy praktické, vyučované v českém i německém jazyce. Také rostl počet naučných a odborných příruček, které byly určeny pro báby a jejich vzdělávání v oboru. Ne všechny praktikující báby ale splnily podmínku nutného vzdělání a problematika kvalifikace babiček se vyskytovala ještě na přelomu 19. a 20. století. Zvláště na venkově dávali lidé při výběru přednost zkušenostem porodních bab před jejich vzděláním. V rámci výběru hrálo roli i jejich renomé a doporučení od ostatních matek a babičky si většinou udržovaly stálou klientelu. Mezi povinnosti babiček patřilo mít platné ustanovení o provozování babické praxe, součinnost s lékařem i farářem a

⁹⁸ LENDEROVÁ, Milena a Karel RÝDL. *Radostné dětství?: dítě v Čechách devatenáctého století*. V Praze: Paseka, 2006, s. 48–52.

⁹⁹ NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad, 2004, 53–59.

provedení nouzového křtu. Nesměly ženám ani dětem podávat léky a napomáhat či provádět potraty. Dozor nad nimi měl obecní úřad a okresní lékař. Výše jejich odměny se vyměřovala podle vykonané práce a další poskytnuté péče v rámci návštěv rodičky. V babické praxi hrály, vedle kvalifikace a zkušeností, svou roli i osobní vlastnosti porodní báby.¹⁰⁰ Zápornou literární postavu porodní báby Šlejhar vyobrazil v povídce *Nekřtěňátko*. V této próze se bába zmiňuje o své praxi v provádění potratů a roznáší pomluvy o rodičkách. Dále naprosto ohavným způsobem zachází s mrtvým tělíčkem novorozence a hanobí jeho ostatky.

Porodní báby (též hebamky) byly i hlavními nositelkami obyčejů a tradic, které se pojily s narozením a často se tyto tradice dlouhodobě udržovaly převážně díky nim. Předpokládalo se, že budou mít znalosti nejen z oblasti porodnictví, ale i z kategorie rituálů, jež pomohou zajistit přežití dítěte i matky. Na venkově nebyla ve druhé polovině 19. století rozšířená lékařská porodnická praxe, porodní babičky si tedy musely poradit i s těžšími porody. Úloha babictví častokrát nespočívala jen v pomoci při porodu, mohla se vztahovat i k dohlížení na průběh těhotenství, opatrování matky a novorozence, ale i léčení ostatních dětí a výpomoc v domácnosti. Babičky se též účastnily úvodu a křtu. Na venkově bylo běžné platit porodním babám v naturáliích. Matkám vedle komplexní péče poskytovaly i psychickou podporu a jejich působení často přesahovalo profesní povinnost. Starším a zkušeným babičkám byla mezi lidmi prokazována značná vážnost.¹⁰¹

Rodička i dítě byly v období šestinedělí v izolaci, toto období se převážně na venkově pojilo s rituály a obyčejí, ale mělo i svůj racionální základ. Ten spočíval zvláště v zajištění klidu pro matku i dítě. Lékaři pokládali izolování šestinedělek za prevenci možné nákazy, která mohla být přenášena příbuznými či ostatními návštěvníky na matku i miminko. V příručkách, které se zabývaly poporodní péčí, byla zdůrazňována především čistota. Žena měla v tomto období odpočívat a nabírat nové síly, k tomu měla být uzpůsobena i její strava. K rodičce měla i v dalších dnech po porodu docházet bába, aby matku prohlédla a ošetřila. Lůžko měla šestinedělka opouštět zvolna a doba, kterou v posteli měla strávit, se odvíjela podle jejího zdravotního stavu. Tento postup se však týkal jen žen, kterým to rodinná a sociální situace dovoľovala, a jejichž povinnosti doma a případně i v hospodářství mohla plnit

¹⁰⁰ LENDEROVÁ, Milena a Karel RÝDL. *Radostné dětství?: dítě v Čechách devatenáctého století*. V Praze: Paseka, 2006, s. 59–74.

¹⁰¹ NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad, 2004, 61–70.

jiná osoba.¹⁰² Ve fikčním světě Šlejharova díla se ženy z nižších sociálních vrstev musely co nejdříve zapojit do chodu domácnosti a vrátit se ke svým povinnostem.

Období šestinedělí bylo pro ženu považováno za dobu velmi nebezpečnou, proto se musela po celou dobu řídit vymezenými normami chování. Tento časový úsek se pojil i s řadou rituálů a obyčejů, které měly zajistit zdraví rodičky a novorozence. Do absolvování očistného rituálu (církevní úvod) byla matka na lůžku izolována v koutě světnice, který byl od ostatního prostoru oddělen koutnicí (koutní plachta). Tento úkon měl zaručit ochranu zdraví a bezpečí rodičky a miminka, ale i ostatních členů rodiny a domácnost jako takovou. Systém zákazů a nařízení byl jasně daný a jeho porušení mohlo mít neblahé následky. Omezení se týkala prostoru, kde se žena mohla pohybovat i času, v němž byla nejvíce v ohrožení zlých sil. Obecně se tedy věřilo, že plodivá schopnost ženy byla jejím „nečistým“ stavem po porodu převrácena ve škodlivou moc, kterou šestinedělka mohla přenášet. Nutnost izolace a ochrany se týkala i novorozence. Největší obava panovala z uřknutí, napadení mûrou a výměny dítěte démonickou bytostí. Dítě mohlo být uhranuto zlým slovem nebo pohledem, v rámci ochrany se někdy dítě pro jistotu celých šest týdnů nikomu cizímu neukazovalo. Velmi rozšířená byla obava ze sužování dítěte mûrou, která se na našem území vyskytovala ještě na počátku 20. století. Strach vzbuzovalo i zaměnění dítě nadpřirozenou bytostí, která ukradne miminko a podstrčí místo něj vlastního nezuživého potomka (tzv. podhozenec). Tato pověra se ve společnosti udržela velmi dlouho, zřejmě i důsledkem vysokého počtu tělesně a mentálně handicapovaných novorozenců. Na venkově byly tyto nadpřirozené jevy pojímány jako skutečné či alespoň pravděpodobné, a příběhy o nich tvořily tradiční skupinu v lidovém vypravěčství.¹⁰³ Námět lidového vypravěčství Šlejhar aplikoval v povídce *Nekřtěňátko*. Zde je zmíněna pověst o duších zemřelých nepokřtěných dětí, které se ve formě světýlek vznášejí v podzimních měsících nad močály.

Kout, ve kterém šestinedělka trávila svou izolaci, stvrzoval mimořádnost situace rodičky, dítěte i celého společenství a demonstroval typické rysy tradiční lidové kultury. V rámci šestinedělí přijímala rodička obřadní návštěvy žen z příbuzenstva a sousedek. Ženy s sebou většinou přinášely suroviny či hotové jídlo, odtud pochází lidové označení návštěv, jako „nošení do kouta“. Zejména pro chudší vrstvy znamenalo nošení do kouta velkou

¹⁰² LENDEROVÁ, Milena a Karel RÝDL. *Radostné dětství?: dítě v Čechách devatenáctého století*. V Praze: Paseka, 2006, s. 46–48.

¹⁰³ NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad, 2004, s. 106–112, 114–120.

materiální pomoc, jelikož darované potraviny přilepšily celé rodině, hlavně dětem. Do kouta se ale mohla posílat i látka na šaty či pleny. Ukončení izolace rodičky muselo být jednoznačně potvrzeno rituálním aktem – církevním úvodem v kostele. Tento úvod se soustředil na symbolickou duchovní očistu. Do té doby se žena nemohla účastnit bohoslužeb ani vstoupit do kostela. K úvodu šestinedělku doprovázela porodní bába, kmotra a další ženy, tím se rodičce prokazovala pocta a akt symbolizoval její přijetí do společenství žen a matek. Po návratu z kostela se konala úvodová hostina. Fakt, že žena přežila ve zdraví všechna nebezpečí, která provázela příchod dítěte na svět, si žádal oslavení. V rámci zábavy se vykonávaly i různé obyčeje, a to především takové, které se zaměřovaly na další plodnost ženy.¹⁰⁴ Umělecké zobrazení těchto zvyků a rituálů jsme v analyzované tvorbě nezaznamenali.

Tempo života venkovské ženy bývalo zběsilé. Někdy se i samotný porod, většinou ten předčasný, odehrál na poli. Po ukončení šestinedělí se žena musela znovu zapojit do každodenních povinností. Jelikož měla venkovská žena na starosti nejen celou domácnost, ale i hospodářské práce, jako chov dobytka a drůbeže, byla velmi zaneprázdňená. O dítě se mohla starat jen v jeho nejužším kojeneckém věku. Menší děti si s sebou matka brala na pole, ty nejmenší se ukládaly do polních kolébek a matka je v průběhu práce kontrolovala. Venkovské děti bývaly kojeny po delší dobu, někdy i do tří let, avšak záhy začaly být přikrmovány, a to především kravským a kozím mlékem. Poté péči a výchovu potomka přebírali prarodiče nebo starší sourozenci, v majetných rodinách mohla s touto funkcí vypomáhat děvečka. Kojné a chůvy se ve venkovském prostředí téměř nevyskytovaly. Stejně tak se ve venkovském prostředí jen velmi ojediněle objevovaly zařízení určené pro děti a péči o ně, jako byly opatrovny, jesle či mateřské školky. Předškolní zařízení se ve venkovském prostředí neměla šanci uchytit, jelikož byla nepovinná a placená. Změna nastala až v závěru 19. století, kdy byly, v důsledku narůstající ženské zaměstnanosti, na vesnicích zřizovány celoroční i přechodné dětské útulky. Zatímco v průběhu 19. století byla výchova dětí na venkově spíše bezděčná, ve 20. století se alespoň ve vyšších a středních vrstvách péče o dítě systematizovala. Matky si uvědomovaly důležitost komunikace s dětmi, více dbaly na jejich kvalitní stravování a hygienu. V tomto období role venkovské matky vzrostla.¹⁰⁵ Ve

¹⁰⁴ Tamtéž, s. 124–127, 129–139.

¹⁰⁵ NOVÁK, Pavel. *Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století*. Praha: Národní zemědělské muzeum Praha, 2007, s. 48, 126, 136.

Šlejharově fikčním světě byly matky zatíženy řadou dalších povinností, a na péči o děti jim zbývalo jen málo času. Ve většině případů se staraly pouze o uspokojení základních životních potřeb svých potomků. Ti pak vyrůstali bezprizorně. Zaznamenali jsme však i případy žen, které své mateřství braly jako poslání a dětem se svědomitě a láskyplně věnovaly. Tento kladný přístup nebyl ve Šlejharově uměleckém vyobrazování mateřství podmíněn sociální vrstvou či ekonomickým zázemím matky. Postavy milujících matek pocházely z velmi nízkých i středních tříd společnosti.

3.4 Vdovství, stáří a smrt

Ovdovění i stáří znamenalo pro ženu životní zlom. V obou případech se dostávala do zcela nové existenční situace a musela se s ní vypořádat. Vdovský stav i stáří s sebou přinášely nejen případnou samotu, ale i hrozbu materiální nouze. Tyto životní fáze u žen probíhaly odlišně nežli u mužů. V této pasáži se zaměříme na specifika ženského podzimu života a stáří. Pokusíme se definovat i případné nuance, které panovaly mezi mužským a ženským odcházením z tohoto světa a podobě posledního rozloučení. Nejprve se budeme zabývat tématem vdovství a jeho následcích na další život ženy. Poté budeme věnovat pozornost problematice ženského stáří a možnostem, jak mohly ženy toto závěrečné období svého života trávit, přičemž kvalita dožití zde závisela na rodinném zázemí a sociálním postavení rodiny. Závěr podkapitoly bude věnován tématu ženského umírání, smrti a pohřbu.

Díky demografickým výzkumům víme, že se v populaci vyskytovalo více vdov nežli vdovců. To bylo dáno převážně skutečností, že muži často uzavírali další sňatek. I ženy měly dvě možnosti: setrvat v tzv. věrném vdovství a zbytek života strávit bez muže nebo po uplynutí určitého časového odstupu vstoupit do dalšího manželství. Úmrtí partnera bylo velkým zlomem, kvůli kterému se žena ocitala v nové životní situaci, svou roli s vypořádáním se s novým životním údělem hrál i ženin věk. Postavení vdov bylo problematické, zvláště pak po ekonomické stránce. V počátcích 19. století již ženy uzavíraly sňatkové smlouvy, které jim v případě ovdovění měly umožnit přístup ke společnému majetku. Manželku mohl manžel zaopatřit také pomocí své závěti. Mladší ženy většinou preferovaly další sňatek. Ženy ve středních letech (35 až 50 let) se v otázce dalšího manželství rozhodovaly podle situace. Pokud po manželovi zdědily hospodářství a nechtěly odejít na výměnek, musely se rozhodnout, zda setrvají ve vdovském stavu a budou sami spravovat hospodářství, se všemi benefity i úskalími, které toto postavení přinášelo, nebo zda se znovu provdají a hlavou hospodářství se stane nový manžel. Důležitým aspektem v rámci volby mezi vdovstvím a

novým manželstvím byla i ženina touha po dalších dětech, ochota přijmout a pečovat o vyvdané nevlastní děti a kvality nápadníka. Starší ženy většinou dožívaly bez nového partnera. Vdovství však ne vždy znamenalo pouze osamělost, a některé ženy (především finančně zajištěné) už další manželství uzavírat nechtěly. Problematika vdovství a nového manželství s sebou nesla i další specifika, jako třeba věkové rozdíly mezi snoubenci. Velký věkový rozdíl mezi starým ženichem (vdovcem) a mladou nevěstou (méně často mezi starší vdovou a mladým manželem) vzbuzoval kritiku i posměch společnosti. Mezi další problémy patřilo i upřednostňování vlastních dětí na úkor těch vyvdaných.¹⁰⁶ Problematiku uzavírání dalšího manželství po ovdovění jednoho z partnerů Šlejhar tematizoval v próze *Kuře melancholik*. V tomto případě je malé dítě systematicky utýráno svou macechou. Ta vyvdaného potomka nepřijala a považovala ho za nežádoucí přítěž.

Díky pokrokům v medicíně a zlepšení kvality hygieny a stravování pomalu rostl počet obyvatel, kteří se dožívali vyššího věku, i tak ale populace přelomu 19. a 20. století byla populací mladou s vysokým podílem dětí. K spokojenému stáří bylo nutné mít fungující rodinu a rodinné vztahy. V ideálním případě se o staré členy příbuzenstva měla postarat rodina, a uchránit je tak před chudobou a osamocněním. Na venkově často panovaly komplikované rodinné vztahy, které se rychle měnily, a tak i majetní lidé mohli na stáří zůstat chudí a osamocení. Ve venkovském prostředí měli staří rodiče možnost využít k dožití výměnek, kterým jim zaručoval střechu nad hlavou, stravu a ideálně i péči příbuzných. Prarodičům býval svěřen dohled nad vnoučaty, jejich socializace, rozvoj dovedností a předávání tradic a hodnot. Aktivní stáří bylo podmíněno zdravotním stavem i majetností. Osamělého starého člověka bez rodinného zázemí a finančního zabezpečení většinou čekalo dožití v bídě ve starobinci nebo špitále. Stáří mělo i zřetelnou genderovou specifikaci. Žena procházela řadou biologicko-psychologických změn. Kolem padesáti let ztrácela schopnost plodit děti, přišla tedy o hlavní životní roli a společenské určení. Fyzicky bývaly ženy kvůli častým porodům, nemocem a případné tvrdé práci sešlejší než muži. Věku se muselo přizpůsobit i oblečení a úprava účesu. Sexualita byla v tomto věku brána jako nemístná a nenormální.¹⁰⁷ Šlejhar ve svém díle tematizoval stáří v různých formách. Vyobrazoval pokojné stáří výměnkářů na statcích i bídné životní podmínky osamocněných starých lidí.

¹⁰⁶ LENDEROVÁ, Milena, ed. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2009, s. 134–153.

¹⁰⁷ Tamtéž, s. 154–163.

V rámci této problematiky také často využíval motivu mezigeneračních konfliktů, neúcty ke starším a vnímání starších lidí jako zbytečných přítěží.

Kategorii umírání, smrti a pohřbu jsme se věnovali již v předchozí kapitole. Ve své podstatě se úkony a rituály při posledním rozloučení, vyprovázení nebožtíka nebo nebožky na poslední cestě a pohřbívání shodovaly. Existovaly ale i situace, při nichž docházelo k genderovým obměnám a rozdílnostem. V následující pasáži představíme tuto problematiku optikou genderu, a zaměříme se na specifika, která s sebou tyto kategorie nesly v rámci ryze ženské otázky.

I ženská duše měla odcházet z tohoto světa usmířená s Bohem, rodinou a sousedy. Bylo zvykem, že matky dávaly svým dětem před smrtí požehnání a urovnávaly spory v rodině. Využívaly i povinnosti pozůstalých dostat posledním slovům umírajících a plnit poslední přání. Zatímco muži v tento okamžik řešili převážně odkazování a rozdělování rodinného majetku, ženy se v posledních chvílích života staraly o budoucnost příbuzných, zvláště pak pozůstalých dětí. Záleželo jim na tom, aby odcházely s vědomím, že bude o děti postaráno, nebude jim ubližováno a nezůstanou na světě sami. V české lidové kultuře jsou zaznamenány i případy, kdy k umírající ženě přicházeli sousedé a svěřovali ji zprávy a poselství, které s sebou měla odnést na druhý břeh.¹⁰⁸ Vyobrazení umírající matky, která se loučí se svým malým dítětem Šlejhar představil v próze *Kuře melancholik*.

Na venkově panoval zvyk, v rámci kterého zemřelé rodiče oblékali do rakve jejich děti (převážně dcery). Oděv do rakve se postupem času měnil a závisel i na regionu, někde strojili ženy do svátečních šatů, jinde do krojů. Svobodné dívky byly vystrojeny jako na vlastní svatbu, v ruce držely květinu a na hlavě měly myrtový věneček. Do rakve se vkládaly předměty, které se pojily s předchozím životem nebožky, jako například zástěra, oblíbený šperk nebo dopisy od dětí. Malým dětem dávali svaté obrázky a hračky, děvčátkům pak i zástěrku na sběr květin. Ženám, které zemřely v šestinedělí, se do rakve vkládaly potřeby k ošetření novorozence. Svobodné ženy se ukládaly do bílých nebo modrých rakví a jejich pohřby v sobě nesly zároveň pohřební i svatební symboly a znaky. Rakev nosívali většinou muži, výjimku tvořily jen pohřby šestinedělek, kdy mohly rakev nést ženy.¹⁰⁹ Umělecké zobrazení specifických rysů pohřbu dítěte Šlejhar představil v próze *Matka*.

¹⁰⁸ NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad, 2004, s. 184–189.

¹⁰⁹ Tamtéž, s. 211–223, 229–235.

3.5 Ženy a marginalita

Definováním pojmu marginalita, lidem na okraji a jejich charakteristikou jsme se již zabývali v předchozí kapitole. V této pasáži se tedy zaměříme na ženy na okraji a marginálnost ve vztahu k ženám. Pokusíme se nastínit, jaké cesty mohly vést ženu až na okraj společnosti a za jakých okolností se tak dělo. Zabývat se budeme i ženskou kriminalitou, přičemž budeme věnovat zvláštní pozornost trestným činům, které byly páčány typicky či výlučně ženami. Na základě analýzy odpovídající literatury se pokusíme definovat, jak vypadal obecný model české kriminálnice na přelomu 19. a 20. století, a jaké kriminální jednání pro ně bylo typické a nejmarkantnější.

Ženy na okraji společnosti se vyskytovaly v průběhu celých dějin. Tyto ženy se dopustily narušování platných norem a společenského pořádku nebo ohrožovaly sebe či druhé osoby. Kriminalita byla vždy vyšší u mužů, avšak u žen postupem času delikvence stoupala. Trestání ženských prohřešků často probíhalo pouze v rámci rodiny, legislativně ale tresty upravoval trestní zákoník vydaný roku 1852. Ženy na okraji však nebyly pouze takové, které páchaly kriminální činnost. Patřily sem i další kategorie žen vyčleněných ze společnosti. Mezi tyto kategorie spadaly tulačky a žebračky, které patřily k nejnižší sociální vrstvě a přežívaly díky almužnám. Tento osud se nemusel týkat jen starých a nemohoucích, ale i chudých vdov a jejich sirotek nebo žen opuštěných manželem. Na okraji stály i ženy podezříváné z provozování magie, tedy bylinářky a kořenářky. Vyloučení ze společnosti se dočkaly i nemanželské matky, přičemž předmanželská sexualita se týkala především členů nižších sociálních vrstev. Mezi lehčí formy ženské kriminality patřila účast na revoltách a nepokojích či páchání rebelie a přestupků. Ženy k tomuto jednání zpravidla dohnala společenská situace, která souvisela s ženskou rolí.¹¹⁰ Šlejhar poměrně často umělecky vyobrazoval ženské literární postavy na okraji společnosti. Představoval je v rolích tulaček, žebraček i svobodných matek či psychicky nemocných žen.

Svébytnou kategorií v ženské kriminalitě tvořila prostituce. Prostitutka stála na okraji společnosti z hlediska sociokulturních i socioekonomických hodnot. Společnost se již stovky let snaží s tímto jevem vyrovnat, jsou na něj uplatňovány tři typy legislativní moci, a to prohibice, reglementace a abolicionismus. Církev prosazovala zásadu, která připouštěla pohlavní styk pouze za účelem početí dítěte, prostituce tedy byla hříchem. Prohibice

¹¹⁰ LENDEROVÁ, Milena, ed. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2009, s. 552–570, 623.

vyhlašovala úplný zákaz prostituce a vždy reagovala na její rozmach. Reglementace s prostitutí nakládala jako s nutným faktem, který se ale snaží dostat pod kontrolu. V rámci reglementačních opatření vznikaly specifické instituce, vymezovaly se určité městské části či čtvrti a prostitutky se ocitly pod policejní a zdravotní kontrolou. V reakci na reglementaci vznikl abolicionismus. Toto hnutí bylo zaměřené převážně proti organizačním formám prostituce. Podle jeho představitelů byla prostituce založena na existenci dvojí morálky – jiné pro ženy a jiné pro muže. Hlavní zbraní proti nejstaršímu řemeslu měla být mravní výchova, osvěta a vzdělání. Na přelomu 19. a 20. století se začalo rozmáhat přesvědčení, že prostitutka je žena, které je obrazem morální bídy společnosti a trpí za její zkaženost.¹¹¹ Umělecké vyobrazení prostředí nevěstince a ženských postav v rolích prostitutek Šlejhar využil v povídce *Skvrna*.

Další kategorie ženské kriminality přímo souvisí s těhotenství a přivedením dítěte na svět. Sem spadalo svépomocné i asistované vyvolání potratu. Porodit nechtěné dítě v utajení si mohly dovolit jen ženy z vyšších sociálních vrstev. Ostatní nastávající matky se musely smířit s ostudou, která po porodu ulpí na nich i nemanželském dítěti nebo se pokusily těhotenství přerušit. Motivem vdaných žen byla hrozící hmotná bída. O potrat se mohly matky pokusit samy nebo vyhledat porodní bábu. Neodborná péče mohla být život ohrožující a skončit smrtí. Dále do této kategorie patří specificky žensky zločin, a to infanticidium, tedy zavraždění novorozence matkou. Vážnost provinění byla umocněna i faktem, že matka neumožnila dítěti přijmout svátost křtu, a dítě tak bylo odsouzeno k věčnému zatracení. Tohoto zločinu se dopouštěly většinou neprovdané chudé ženy a motivem byl především strach z hanby či neschopnosti sebe i dítě uživit. Oba tyto zločiny byly po dlouhá staletí trestány rozsudkem smrti, který byl v 19. století zmírněn na uvěznění v žaláři.¹¹² Nepřímou vraždu nechtěného dítěte, kterou spáchala jeho vlastní matka, Šlejhar umělecky vyobrazil v próze *Zločin*.

Na poli bádání věnující se problematice ženské kriminality je z hlediska použité metodologie i výsledkům výzkumu velmi přínosná práce *Žena za katrem* od Stanislavy Musilové. Autorka si za cíl svého bádání vytyčila detailní analýzu kriminalizovaného jednání žen ve druhé polovině 19. století a v rámci výzkumu využívá kvantitativní metody

¹¹¹ LENDEROVÁ, Milena, Marie MACKOVÁ a Tomáš JIRÁNEK. *Dějiny každodennosti "dlouhého" 19. století. II. díl, Život všední a sváteční*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2005, s. 159–167.

¹¹² LENDEROVÁ, Milena, ed. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2009, 571–575.

historického bádání. Musilová sleduje kvantifikovatelné aspekty kriminálního jednání (počet zatčených a odsouzených žen v jednotlivých letech a jeho vývoj), definuje demografické a geografické predispozice žen (jejich původ, sociální a rodinné zázemí, stav, počet manželských i nemanželských dětí, věkovou strukturu a náboženské vyznání) a následně zkoumané predispozice zasazuje do kontextu kriminalizovaného jednání. Analýzu provádí prostřednictvím kvantifikovatelných dat a to v rámci jednotlivých druhů a typů deliktů, recidivě, způsobu potrestání a průběhu trestu. Dále se autorka zaměřuje na analýzu souvislostí mezi emancipačním procesem a kriminalizací žen i sociálních vazeb a vztahů uvnitř sledované komunity. Věnuje se i výzkumu komunikační strategie a procesu disciplinace a uplatňování moci. Využívá rozsáhlého množství a typů pramenných sond (záznamy z věznic, korespondence, zprávy, protokoly, vyšetřovací spisy), které se pojily s věznicí v Řepích, první ženskou věznicí na našem území.¹¹³

Do konfliktu se zákonem se mohly dostat i porodní báby, nejpřísněji trestané bylo vyvolání potratu a usmrcení plodu. Během 19. století uměle vyvolaných potratů přibývalo, a ke konci století byly zakázány v celé Evropě. Za provedení toho činu hrozil bábě žalář, jehož délka se podle okolností pohybovala mezi pěti až deseti lety. K soudním procesům však nedocházelo tak často. Ke konci století se tresty zmírnily a pro některé báby se provádění potratů stalo významným přivýdělkem či dokonce podnikáním jako takovým. Andělíčkářky své služby nabízely i v rámci inzerce v tisku. Vedle potratů jim bylo zakázáno prodávat bylinné čaje upravující menstruaci a prostředky k zamezení otěhotnění.¹¹⁴ Vykreslení provádění potratů jako běžné součásti praxe venkovské porodní báby aplikoval Šlejhar v próze *Nekřtěňátko*.

K nejzávažnějším zločinům patřila vražda, té se ženy dopouštěly většinou na svých partnerech či vlastních dětech (infanticidium se vztahovalo na novorozence), a v menší míře na ostatních osobách. Motivy mohly být různé, ale především se jednalo o sociální pohnutky. Za vraždu dítěte byla žena odsouzena k trestu smrti, většina těchto rozsudků však nebyla vykonána a díky císařské milosti se zmírnila pouze na odnětí svobody. Patrné byly tendence trestat přísněji vdané ženy, než svobodné matky. K zavraždění dítěte vedly matku dva

¹¹³ MUSILOVÁ, Stanislava. *Žena za katrem: v síti trestněprávních a kriminalizačních mechanismů druhé poloviny dlouhého 19. století*. Ústí nad Labem: Filozofická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, 2019.

¹¹⁴ LENDEROVÁ, Milena a Karel RÝDL. *Radostné dětství?: dítě v Čechách devatenáctého století*. V Praze: Paseka, 2006, s. 74–76.

základní motivy, a to pocit zoufalství a bezvýchodnosti v nastalé situaci nebo nenávisť a záměr dítě potrestat. Typickým případem byla i vražda manžela, která byla významnou součástí ženské kriminality. V rámci toho trestného činu byly motivy velmi různorodé (manželské spory, týrání, nevěra, nefunkčnost rodiny, alkoholismus, majetek, apod.) a nebylo výjimkou, že se zločiny stávaly i za asistence spolupachatele (např. matka, milenec). Zatímco vraždy páchané muži byly páchány většinou v afektu, ženy čin zpravidla plánovaly a k usmrcení nejčastěji volily otrávení jedem. Za vraždu partnera se uděloval trest smrti, i zde ale ve většině případů došlo k udělení císařské milosti, a trest byl zmírněn na dlouholetý či doživotní žalář.¹¹⁵ V povídce *Nekřtěňátko* Šlejhar vyobrazil vraždu novorozence cizí osobou. Miminko děvečky na statku bylo zavražděno její zaměstnavatelkou. Próza *Kuře melancholik* představila utýrání dítěte k smrti jeho macechou. Oba zločiny zůstaly bez světského potrestání.

Díky výsledkům výzkumu Stanislavy Musilové v rámci její knihy *Žena za katrem* si můžeme o ženské kriminalitě druhé poloviny 19. a začátku 20. století utvořit ucelenou představu. Na základě detailní analýzy pramenů s kvantitativním vyhodnocením se dozvídáme, že průměrně bylo do věznice přijímáno 127 žen ročně, přičemž větší podíl odsouzených tvořily ženy z venkova, byly většinou svobodné a bezdětné s věkovým průměrem 36, 5 let a pocházely z manželského svazku. Ve většině případů se jednalo o ženy bez vzdělání a materiálního zajištění. Trestné činnosti se ženy dopouštěly nejčastěji ve věkovém rozmezí 21–30 let a 41–60 let. Trestankyně byly většinou katoličky a hovořily česky. V rámci deliktů ženy nejčastěji páchaly krádeže a vraždy dětí (infanticidium), poté podvody a vraždy. Ve vězeních dominovaly recidivistky (majetkové zločiny) a vězeňská kázeň se většinou neporušovala. Nejčastějším typem trestu bylo odnětí svobody a těžký žalář na 15 měsíců nebo 2–3 roky. V kategorii komunikačních strategií trestankyň převažovaly ty obranné, tedy zapírání zločinu a strategie výmluvy. Ženská kriminalita ve většině případů nesla znaky individuálního jednání a i přes modernizační tendence společnosti zůstávaly okrajové vrstvy stále v předmoderních schématech.¹¹⁶

¹¹⁵ LENDEROVÁ, Milena, ed. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2009, s. 588–602.

¹¹⁶ MUSILOVÁ, Stanislava. *Žena za katrem: v síti trestněprávních a kriminalizačních mechanismů druhé poloviny dlouhého 19. století*. Ústí nad Labem: Filozofická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, 2019.

Umělecké vyobrazování ženského vyloučení ze společnosti aplikoval Josef Karel Šlejhar ve svých dílech velmi často. Ač se v jeho tvorbě ne vždy jedná o literární ztvárnění přímo kriminálních, motiv ženského či dívčího života na okraji je v určitých dílech jasně patrný. Postavy v jeho dílech se ne vždy nedopouštěly přímo trestných činů, avšak zločiny proti lidskosti či morálce, páchané na slabých a bezmocných, prostupují téměř celou jeho tvorbu. Svěbytnou kategorií ve Šlejharově tvorbě v rámci zobrazování kriminálního, či minimálně neetického jednání tvoří i týrání zvířat.

4. Český naturalismus

V této kapitole se budeme zabývat podobou českého naturalismu. Ten se u nás objevoval především v kombinaci s realismem a jeho užití jako samostatného směru nemělo v literární tvorbě velké zastoupení. Nejprve se pokusíme nastínit historicko-literární souvislosti, které vedly k uplatnění tohoto směru v našem literárním prostředí, a z nichž tento směr vycházel. V této problematice mělo zásadní vliv působení české moderny a s ní spojené objevení nových směrů. Následně se zaměříme na genezi, vývoj naturalismu a specifika, která v českém prostředí formování naturalismu ovlivňovaly. Zde hrálo svou roli pozdější uplatňování tohoto směru i jeho kombinování s dalšími literárními styly. Pokusíme se definovat, kteří autoři byli tímto směrem ovlivněni, a v jaké formě se v jejich dílech naturalismus uplatňoval. Dále se budeme věnovat charakteristice české naturalistické literární tvorby a podobě jejích syžetů, typických tematizací a motivických výstavieb. V závěru této kapitoly se zaměříme na nejzásadnější představitele českého naturalismu. Představíme autory, u nichž se tento směr uplatňoval ve výhradním postavení, i spisovatele, kteří velkou měrou, přispěli k rozvoji naturalistické literatury. Josef Karel Šlejhar patřil k předním zástupcům tohoto směru, a proto považujeme nastínění problematiky historicko-literárního kontextu českého naturalismu za důležité.

Ve druhé polovině 19. století došlo k velkému rozmachu české kultury. Na této skutečnosti měla svůj podíl i rostoucí česká ekonomika, jež akumulovala kapitál, který mohl být investován nejen do hospodářství, ale i do vědy a umění. V rámci tohoto rozvoje hrála důležitou roli sociokulturního činitele industrializace. Její míra je odrazem populačního rozmachu a vývoj odráží stav populace. Na naše území se tento proces uplatňoval v ekonomickém, sociálním, kulturním a nacionálním rozsahu. Od šedesátých let 19. století byla česká kultura vývojově těsně spjata s tou evropskou, avšak až do nástupu moderny se její rozmach projevoval se zpožděním. Kultura, jejíž středobod ležel v literatuře, byla vnímána v národním rámci, což ovlivňovalo téměř veškeré kulturní aktivity Čechů a tento vzorec a koncepce zasáhly všechny obory tvorby.¹¹⁷

Základem české literatury ve druhé polovině 19. století byla generace májovců, do níž patřil kupříkladu Jan Neruda či Vítězslav Hálek. Tato první česká literární skupina se svým

¹¹⁷ KUČERA, Martin. *Kultura v českých dějinách 19. století: ke zrodu, genezi a smyslu avantgard*. Praha: Academia, 2011, s. 98, 99, 115, 117.

almanachem *Máj* přihlásila k odkazu Karla Hynka Máchy. Zatímco Neruda zobrazoval především městské prostředí, Hálek se zaměřoval na venkovský prostor. Právě konfrontace městského a venkovského se stala objektem zájmu české realistické prózy. Český realismus byl spojen s inspirací venkovem, mytologickými pozůstatky prolínajícími se s křesťanskými tradicemi a konfrontací s nimi. Pozornost spisovatelů se zaměřovala i na tematizaci morálky, mentality a vztahů obyvatelů venkova. Počátky vesnického realismu spadají k Boženě Němcové, na kterou navazuje s realistickou venkovskou románovou prózou Karolina Světlá.¹¹⁸

Koncem 19. století se ekonomický, sociální a vzdělanostní rozmach stával ještě dynamičtější. V tomto období došlo ke zrodu české moderny, ta pramenila ze sílícího odporu k plochému zobrazování světa, tak jak ho vykresloval pozitivismus. Její nástup byl podpořen i vznikem kriticizmu, který pojímal literární kritiku jako samostatnou disciplínu, zde bylo zásadní působení F. X. Šaldy. Umění bylo nuceno dekonstruovat svou formu i jazyk a místo napodobování skutečnosti mělo být jeho úkolem vytváření skutečnosti a jejich fikčních světů. Do tohoto období spadá i vznik moderního individualismu, který později získal podobu existencialismu. Začaly se rodit umělecké a literární směry, jako například symbolismus (O. Březina), impresionismus (A. Sova), naturalismus (J. K. Šlejhar) či básnický realismus (J. S. Machar). Na modernu navazovala i česká katolická moderna, dekadence (J. Karásek ze Lvovic) a secese (F. X. Svoboda). V závěru 19. století již nebylo úkolem české kultury slučování kulturních cílů s těmi národními, umělecká tvorba započala svou emancipaci, jejíž hlavní spojující myšlenkou bylo osvobození individua.¹¹⁹

Právě devadesátá léta 19. století tvoří předěl, ve kterém vznikla moderní česká literatura, srovnatelná s úrovní vyspělé světové literární tvorby. Na přelomu 19. a 20. století dochází k proměně života i lidského vědomí. Pokrok provází technické i humanitní vědy a snižuje se vliv církve, což dává prostor k uplatňování nových myšlenkových směrů (například liberalismus, racionalismus). Česká literatura prohlubuje směřování své orientace k Francii, Rusku a severní Evropě. Vzniká generace mladých básníků (kupříkladu P. Bezruč, V. Dyk, F. Gellner), kteří přicházejí s novou poetikou. Jako reakce kritického nahlížení na soudobou společnost se v literární tvorbě objevuje anarchismus. Směřování prózy bylo předznamenáno předchozí generací spisovatelů a působilo na ni více směrů, které se často i vzájemně

¹¹⁸ Tamtéž, s. 122, 126, 139–144.

¹¹⁹ Tamtéž, s. 177–187, 191, 194–198, 209, 233–235, 257.

překrývaly. V dílech se tak potkávaly psychologický realismus, naturalismus (A. M. Tilschová), impresionismus (F. Šrámek) či secese (R. Svobodová). V próze se začaly uplatňovat soudobé lyrické postupy, kupříkladu symbolická náznakovost nebo metaforické pojmenování. V prvním desetiletí 20. století se v literatuře předmětem vnímání stává skutečnost, do popředí se dostávají obrazy přírody a vědomí propojení člověka se zemí. Mění se i pohled na lidský osud, na nějž je pohlíženo optikou hlubších souvislostí. V tomto období se také začíná utvářet předválečné avantgardní umění, které si kladlo za cíl zachytit dynamickou podobu života 20. století.¹²⁰

4.1 Geneze a vývoj

Období devadesátých let 19. století bylo v českém prostředí časem zrodu mnoha literárních směrů. V tomto období se u nás začal uplatňovat právě i naturalismus a česká literární tvorba ho aplikovala v duchu francouzského pojetí. Tento literární směr byl však u nás uplatňován se zpožděním a často pouze ve formě doplňujících prvků v rámci realistické tvorby, a proto není jednoduché jednoznačně definovat jeho představitele a přesný vznik. V následující pasáži se zaměříme na nastínění souvislostí vzniku a vývoje literárního naturalismu na našem území, a pokusíme se tak osvětlit pozadí geneze Šlejharovy tvorby. Též se pokusíme definovat, v jakých formách se u nás tento směr vyskytoval a jakými žánrovými, tematickými a motivickými proměnami prošel.

Naturalismus se jako umělecký styl nejprve uplatňoval v malířství. V literatuře se jeho základy objevují ve francouzském prostředí, a to u Gustava Flauberta. Formulování tohoto stylu poté vytvořili bratři Goncourtové v předmluvě románu *Germinie Lacerteuxová* (1864) a Émile Zola následně naturalismus rozvinul jako literární směr. Požadavkem naturalismu mělo být neemotivní (přírodovědné) pozorování společenské reality. Zola vycházel z teorie francouzského filozofa Hippolyta Taina, který nazíral na člověka jako determinovaného jeho rasou, prostředím a dobou, ve které žije. Ve většině zemí se naturalismus uplatňoval pouze v prozaických žánrech, výjimku tvoří německé prostředí, kde se ve velké míře prosadil v dramatické tvorbě. V českém prostředí probíhaly diskuze o naturalismu a díle É. Zoly od konce sedmdesátých let 19. století.¹²¹

¹²⁰ LEHÁR, Jan, Alexandr STICH, Jaroslava JANÁČKOVÁ a Jiří HOLÝ. *Česká literatura od počátků k dnešku*. Praha: NLN, 2020, s. 447, 452, 459, 475, 493, 507.

¹²¹ NÜNNING, Ansgar, Jiří TRÁVNÍČEK a Jiří HOLÝ, ed. *Lexikon teorie literatury a kultury: koncepce - osobnosti - základní pojmy*. Brno: Host, 2006, s. 541–543.

Jak jsme již nastínili výše, v období devadesátých let 19. století se v českém prostředí objevovaly nové literární směry, které se navzájem prolínaly a střetávaly, a to jak na úrovni skupin, tak i jednotlivců. Různorodost tendencí byla velmi patrná v poezii, ve které se promítala široká škála pocitových poloh a duchovních postojů, jež reagovaly na krizi sociálních a kulturních vzorců. V českém prostředí měla tato krize souvislost s rozkladem představy jednotného národa a odklonem od vnějšího světa. Roku 1895 vznikl *Manifest české moderny*, u jehož vzniku se sešli právě představitelé nových uměleckých a literárních směrů (včetně Šlejhara). Vedle doznívajícího parnasismu a realisticky směřované literární tvorby vznikaly směry nové, k nimž patřil i naturalismus. Ukotvení vzniku naturalismu v českém prostředí je problematičké. Všeobecný předpoklad směřoval tento jev na přelom 19. a 20. století, ačkoliv je směr typický pro druhou polovinu 19. století.¹²²

Naturalismus odmítla konzervativní literární kritika (E. Krásnohorská, F. Schulz), jelikož se jeho estetika dostávala do protikladu k idealizujícímu vykreslování národa a jeho lidu, i vůči ideálu požadující harmonii pravdy, mravnosti a krásy. Problematický přístup měl vůči naturalismu i F. X. Šalda, ten sice přistupoval odmítavě k Zolovým teoriím, ale jeho dílo pokládal za geniální. Směr našel své zastánce v mladých členech české moderny, zejména u Viléma Mrštíka, který překládal Zolovy programové statě, a v časopisech *Rozhledy literární* a *Česká Thalie* jeho dílo propagoval. V literární tvorbě se u nás začal naturalismus projevovat později a zpočátku se prosazoval v kombinaci s realismem. Byl téměř výhradně uplatňován v prozaických žánrech, výjimku představovala ojedinělá dramata.¹²³

V rámci zakotvení směru je nutné zohlednit podmínky a předpoklady, ze kterých v našem prostředí literární naturalismus vyrůstal. V osmdesátých letech se začaly objevovat díla s novými prvky, které představovaly deziluzivní pohled na člověka. Sem patří kupříkladu povídková i románová tvorba Matěje A. Šimáčka, který motivicky těžil z prostředí továrního dělnictva. Následně došlo k nárůstu próz, které kladly důraz na sociálně dokumentární povahu tvorby, tento jev byl silně patrný například u Karla V. Raise či Karla Klostermanna. Rysy, jež řadily díla na rozhraní realismu a naturalismu se objevovaly u řady autorů.¹²⁴

¹²² HAMAN, Aleš. *Trvání v proměně: česká literatura devatenáctého století*. Praha: ARSCI, 2007, s. 340, 341.

¹²³ NÜNNING, Ansgar, Jiří TRÁVNÍČEK a Jiří HOLÝ, ed. *Lexikon teorie literatury a kultury: koncepce - osobnosti - základní pojmy*. Brno: Host, 2006, s. 543.

¹²⁴ HAMAN, Aleš. *Trvání v proměně: česká literatura devatenáctého století*. Praha: ARSCI, 2007, s. 342.

V tendencích kombinování realismu a naturalismu se pohyboval i Ignát Herrmann se svým románem *U snědeného krámu* (1890). Vnímání Prahy jako místa plného zklamání a deziluzí bylo častým motivem, a objevuje se i v románu Viléma Mrštíka *Santa Lucia* (1893). Právě Mrštík byl autorem, který se zcela ojediněle pokusil přenést naturalismus i do dramatické tvorby a na jevištní prkna, a to dramatem *Paní Urbanová* (1889), jehož uvedení bylo zakázáno a premiéra se uskutečnila až roku 1942.¹²⁵

Naturalismus se u nás jako svébytný literární směr vymežil až zhruba dvacet let po jeho původním vzniku ve Francii. Nejvýrazněji byl uplatňován v dílech Josefa K. Šlejhara a Karla M. Čapka Choda, kteří nevyužívali pouze určitých naturalistických prvků, ale jejich dílo se neslo v duchu tohoto směru. Šlejhar zobrazoval všechny možné formy bídy a lidského ztroskotání, inklinoval k sociálnímu apelu a tíhnul k mystice a expresivitě. Čapek Chod byl naproti tomu konzervativnější a jeho vypravěčství se vyznačovalo specifickým nekonvenčním jazykem a syžetovou důmyslností. Použití naturalistických postupů v próze se objevovalo i později, a to například u Emila Trévala či Jiřího Sumína (pseudonym Amálie Vrbové). Tyto postupy však byly v jejich dílech aplikovány jen za účelem retardační funkce.¹²⁶

Od počátku 20. století se v českém naturalismu uplatňoval příklon k velkoměstským námětům. V prvním desetiletí tohoto století vznikaly vrcholné naturalistické romány, které zobrazovaly rozvrat jednotlivce v kulisách upadajícího měšťanského světa. Tuto látku zpracovával Karel M. Čapek Chod v *Turbině* (1916) a *Antonínu Vondřejcovi* (1917). V tomto období se naturalisticky směřovaná prozaická tvorba prosazuje i u mladší generace spisovatelů, nejmarkantněji u Anny M. Tilschové. Ta ve svých dílech využívala psychologickou analýzu, zobrazovala staré bohaté rodiny v jejich úpadku a jedince, kteří jsou k tomuto prostředí osudově připoutáni.¹²⁷

4.2 Charakteristika

Český naturalismus sice vycházel z francouzského vzoru, jeho opožděný nástup a mísení s jinými směry však měly za následek specifickou formu, do které se tento literární

¹²⁵ NÜNNING, Ansgar, Jiří TRÁVNÍČEK a Jiří HOLÝ, ed. *Lexikon teorie literatury a kultury: koncepce - osobnosti - základní pojmy*. Brno: Host, 2006, s. 543.

¹²⁶ KUČERA, Martin. *Kultura v českých dějinách 19. století: ke zrodu, genezi a smyslu avantgard*. Praha: Academia, 2011, s. 196, 197.

¹²⁷ LEHÁR, Jan, Alexandr STICH, Jaroslava JANÁČKOVÁ a Jiří HOLÝ. *Česká literatura od počátků k dnešku*. Praha: NLN, 2020, s. 475, 476.

směr transformoval. V této podkapitole se pokusíme provést charakteristiku českého naturalismu a definovat nuance, které se na našem území v tomto směru objevovaly. Dále se zaměříme na formu naturalistického syžetu a podoby vypravěče, děje, postav a prostředí, které byly pro tento směr typické. Pozornost budeme věnovat i charakteristickým tematizacím, motivické výstavbě a uměleckým postupům zobrazování.

V prózách mnoha autorů se střetávaly realistické a naturalistické rysy, působili tak na rozhraní a lišili se především motivickou lokalizací děje jejich příběhů. Rámec motivů naturalistických prozaických obrazů se přesouval do specifických míst, typická byla zvláště prostředí na okraji společnosti, sociálně vyloučené prostředí či ústraní. Stále silící pohled na člověka zbavený všech iluzí s sebou nesl i motivy zločinu, sebevraždy a vraždy, které do fiktivních světů vnášely drastickou negaci. V rámci uměleckých postupů se objevovala i parodie, která měla zesměšnit přežití konvence, jež byly založeny na iluzích o člověku i životě jako takovém. V rámci naturalismu došlo k estetickému znehodnocení motivu venkova, který se stal prostředím zla a chaosu a v jehož kulisách docházelo k ničení kladných hodnot. Lidské zlo, páchané většinou na bezbranných jedincích, se v některých dílech stává apokalyptické a nese rysy osudové síly, jež ničí život. Vedle městského a vesnického prostředí se do popředí zájmu naturalistů dostává i tovární prostor. Mechanizace a průmyslová práce jsou pojímány jako odlidštěné výplody technické civilizace, které jen umocňují zoufalý boj člověka se životem.¹²⁸ Stejný přístup v rámci volby motivických postupů zaujímal i Šlejhar. Umělecky vyobrazoval převážně postavy z nižších vrstev společnosti a venkov jako místo rozpadu a bezpráví. Jeho pojetí zla se neslo na elementární a nevyhnutelné bázi. Věnoval se i tematizaci tovární práce a jejímu zničujícímu vlivu na lidskou osobnost.

Mezi výrazné znaky naturalismu patří determinace (daná biologicky, prostředím a dobou), tedy předurčení jedince i jeho životního údělu, které je pojímáno nevyhnutelně a osudově. Tento směr kladl velký důraz na lidské pudy, temperament a instinkty. To mělo za následek zveličování veškerých pudových stránek lidské existence, což vedlo k ironizování citů a duchovní stránky bytí, které byly pojímány jen jako falešná iluze či groteskní gesto. Právě nadsázkou a ironickým nádechem se naturalistická tvorba lišila od té realistické, která

¹²⁸ HAMAN, Aleš. *Trvání v proměně: česká literatura devatenáctého století*. Praha: ARSCI, 2007, s. 342–345.

chtěla působit neutrálně a věrohodně.¹²⁹ Šlejhar poměrně často využíval ironizujících názvů svých próz, které kontrastovaly s tragickými osudy postav v příbězích.

Spisovatelé naturalistické či realisticko-naturalistické orientace obnovovali zájem o látku, která sahala po všedních až banálních tématech. Prosazovali prozaizaci verše, epizaci dramatu a zpochybňovali historickou látku. Využívali převážně drobnějších žánrů, tedy povídky či črty, rozsáhlejší románová tvorba se uplatnila až později. V jejich dílech byl kladen důraz na poznávací hodnoty literárního díla, které mělo být obrazem, jenž převádí realitu do podoby textu. S tím souvisela i role vypravěče, který měl být nestranným až neviditelným. Naproti tomu postavy těchto literárních děl využívaly barvitého jazyka, který poukazoval na prostředí, do něž náležely, generační zařazení či sociální vrstvu, a dotvářel tak jejich výslednou charakteristiku. Využití jazyka jako individualizačního prostředku přinášelo do díla věrohodnost a ozvláštnění. Právě realismus a naturalismus vnesly do české literární praxe širokou škálu jazykových prostředků, která do té doby nebyla uplatňována. Naturalistická literatura ve své podstatě zpochybňovala svou stvořenost a chtěla působit dojemem otisku syrové skutečnosti.¹³⁰

4.3 Představitelé a tvorba

Jak jsme již uvedli v předchozích pasážích, přesná definice představitelů naturalistické literární tvorby je poněkud problematická. V rámci zohlednění všech specifíků, které tento směr v českém prostředí obsahoval, uvedeme v této podkapitole pouze autory, u nichž se naturalismus projevoval zásadněji nežli jen ve formě doplňujících prvků. Nejprve se budeme věnovat Matěji A. Šimáčkovi, u kterého se jako prvního objevila naturalisticky laděná tvorba, a poté Vilému Mrštíkovi, jenž měl na rozvoji naturalismu podíl nejen svou autorskou tvorbou, ale i v rámci obhajoby a propagace toho směru. Následně se zaměříme na Karla M. Čapka Choda a jeho specifickou ironizující podobu naturalismu. V závěru se budeme věnovat naturalistické tvorbě počátku 20. století, kterou reprezentovala Anna M. Tilschová. Osobnost Josefa Karla Šlejhara v této pasáži záměrně vynecháváme, jelikož mu bude věnována celá následující kapitola.

¹²⁹ LEHÁR, Jan, Alexandr STICH, Jaroslava JANÁČKOVÁ a Jiří HOLÝ. *Česká literatura od počátků k dnešku*. Praha: NLN, 2020, s. 366.

¹³⁰ Tamtéž, s. 369–370.

Stejně jako časová periodizace, není ani vymezení spisovatelů, kteří se řadili k naturalismu zcela jednoznačné. Od naturalismu je třeba rozlišovat autory kritického realismu, a spisovatele, kteří patřili do jiného směrového kontextu a využívali pouze některých naturalistických prvků.¹³¹ Většina představitelů realisticko-naturalistické orientace se nevěnovala pouze literární tvorbě, ale vykonávala i všední zaměstnání. Pracovali jako novináři (I. Herrmann), úředníci (J. S. Machar) či učitelé (K. V. Rais) a chtěli se připodobňovat svému okolí. Právě v obyčejných pracujících lidech viděli i adresáty své tvorby a apelovali na jejich schopnost vytvoření vlastního úsudku. Jejich tvorba byla prolnutá představou, že je jedinec i jeho úděl determinován svou povahou a okolnostmi, které ho obklopují.¹³²

První náznaky naturalisticky laděné literární tvorby byly patrné u Matěje A. Šimáčka. V tvorbě těžil ze svého technického vzdělání a práce v továrních cukrovarech. Působil ve vedení časopisu *Světozor*, který se stal platformou pro střetávání realistické a naturalistické tvorby i poezie mladých básníků. Počátky jeho literární tvorby byly ve znamení poezie, poté se začal orientovat na prózu, ve které zobrazoval tovární prostředí se zaměřením na duševní svět dělníků, kteří byli hlavními postavami většiny jeho příběhů. Postavy v jeho dílech jsou zdeformované tvrdou dřinou v továrnách a bídou. Pustoší je pocit společenského bezpráví, ale i alkoholismus či choroby. Dělníci se často nacházejí před neřešitelnou situací, a to výběrem mezi prací v továrně a rodinným posláním. Tuto látku využil v povídce *Duše továrny* (1894), stejně tak tematizoval konflikt mezi ženskou rolí v rodině a její touhou pracovat, a to v povídce *Manželé Strouhalovi* (1890).¹³³

Sílicí naturalistické směřování najdeme i v díle Viléma Mrštíka, především v jeho románu *Santa Lucia* (1893). Mrštík působil jako prozaik, dramatik a literární kritik a ve své tvorbě prosazoval zobrazování skutečné podoby života. Hájil ruský realismus a francouzský naturalismus, a v jejich spojení viděl ideální směr, jakým by se měla literatura ubírat. V rámci dramatické tvorby tíhl k tragédiím, v *Maryše* (1894) zpracoval námět fatálních následků vynuceného manželství. Jeho prozaická díla se vyznačovala zachycováním náladového dění v lidské duši i přírodě a smyslových prožitků člověka. Látku zachycující situace plně

¹³¹ HAMAN, Aleš. *Trvání v proměně: česká literatura devatenáctého století*. Praha: ARSCI, 2007, s. 342.

¹³² LEHÁR, Jan, Alexandr STICH, Jaroslava JANÁČKOVÁ a Jiří HOLÝ. *Česká literatura od počátků k dnešku*. Praha: NLN, 2020, s. 365, 366.

¹³³ HOMOLOVÁ, Květa, ed. *Čeští spisovatelé 19. a počátku 20. století*. Praha: Československý spisovatel, 1982, s. 272–274.

okouzlení z okolního světa i rozčarování nad citovými peripetemi najdeme i v románu *Pohádka máje* (1897). Román *Santa Lucia* tematizuje střet mladého venkovského člověka s velkoměstem a ztrátu iluzí. Prvotní nadšení hlavního hrdiny mizí, potýká se s pocity zklamání i nespravedlnosti a jeho život končí tragicky. Hrdina je vykreslen jako oběť okolností i vlastní touhy po sebeurčení. Román je vyprávěn od konce a využívá rámcového motivu bláhového a marného zápasu s osudem.¹³⁴

Silnou naturalistickou orientaci s širokým zastoupením prvků toho směru nalezneme v díle Karla Matěje Čapka Choda. Z počátku se věnoval žurnalistice a působil v Domažlicích, Olomouci a Praze. Právě tato města se stávala dějištěm jeho příběhů, a městské prostředí mu poskytlo inspiraci pro jeho prozaickou tvorbu. Čapek Chod obohatil pražský román o dimenzi posměchu, jež byla mířena na bažení po slávě, rozmachu i pomstě, a ironizoval to, co jeho současníci brali vážně. Zesměšňování vesnické a maloměstské povídky uplatnil ve svém prvním díle *Povídky* (1892). Ve stejném duchu se nesla i parodie na pražské romaneto *Nejzápadnější Slovan* (1893) a groteskní román *V třetím dvoře* (1895). Námět zločinu a trestu spisovatel v ironické variaci vyobrazil v pražském románu *Kašpar Lén mstitel* (1908). V něm autor poukazoval na nebezpečnost lidské nevypočitatelnosti v rámci činů i vášní. Za první světové války byly dokončovány další romány, jež na lidské snažení pohlížejí groteskní perspektivou, a to *Turbína* (1916) a *Antonín Vondřejc* (1918). Autorova poválečná tvorba pokračovala v duchu ironizování a karikování lidských ambicí.¹³⁵ Karel Matěj Čapek Chod se nejbližší přiblížil k Zolově požadavku na nazírání přírody skrze optiku temperamentu. V lidech na okraji hledal mravní kvality, a naopak v idealistech či učencích pátral po pudovém základu jejich duše. Pudové sexuální nutkání představoval jako sílu, která slepě pohání lidské činy. Nejvýraznější naturalistické zvýraznění pudové živelnosti autor zobrazil v románu *Antonín Vondřejc*.¹³⁶

Přední představitelkou mladší generace české realisticko-naturalistické prózy byla Anna Marie Tilschová. Její tvorba byla ovlivněná prostředím pražské měšťanské inteligence, ze které pocházela a myšlenkovým ovzduším realistického hnutí, v němž se pohybovala. V jejích prozaických dílech zaměřuje pozornost na velkoměstskou společnost, její utváření a

¹³⁴ Tamtéž, s. 181–184.

¹³⁵ LEHÁR, Jan, Alexandr STICH, Jaroslava JANÁČKOVÁ a Jiří HOLÝ. *Česká literatura od počátků k dnešku*. Praha: NLN, 2020, s. 379–382.

¹³⁶ HAMAN, Aleš. *Trvání v proměně: česká literatura devatenáctého století*. Praha: ARSCI, 2007, s. 342–344.

narůstající markantní vnitřní rozpory. Tilschová často využívala žánr rodového či rodinného románu, kde v rozmezí více generací analyzuje sociální i mravní rozklad měšťanské vrstvy a pokusy o překonání sociální determinace. Rozklad citových vztahů a úpadek rodiny zobrazila v románu *Fany* (1915). Toto téma, za využití hluboké sociologické i psychologické analýzy, dále rozvinula ve dvoudílném románu *Stará rodina* (1916) a *Synové* (1918), i zde dochází k rozpadu rodinných vazeb a zkáze dříve vážené rodiny. Tematizování rozkladu a úpadku starých měšťanských rodin se věnovala i ve své další tvorbě. Druhou část jejího díla tvořily romány z uměleckého a vědeckého prostředí.¹³⁷

¹³⁷ PEŠAT, Zdeněk. *Čeští spisovatelé z přelomu 19. a 20. století*. Praha: Československý spisovatel, 1972, s. 151–154.

5. Josef Karel Šlejhar

V následující kapitole této diplomové práce se budeme věnovat spisovateli Josefu Karlu Šlejharovi. V první části se zaměříme na autorův život a jeho osobnost. Šlejharův život se nesl ve znamení rozkolů. Často střídal svá zaměstnání i působiště, venkovské prostředí s tím městským. Od dětství tíhnul k přírodě a venkovskému způsobu života, ten však opětovně opouštěl kvůli anonymitě, kterou poskytovalo město. Prožil nešťastné manželství, jehož následkem se na poměrně dlouhou dobu změnilo autorovo nahlížení na ženy. Jeho okolí na něj nahlíželo jako na člověka zklamaného životem či podivína.

Ve druhé podkapitole se zaměříme na Šlejharovu literární tvorbu a jeho dílo, které byly velmi výrazně ovlivněny spisovatelovými životními peripetemi, dojmy a zážitky i prostředím, ve kterém žil. Nejprve se budeme zabývat autorovou motivací k literární činnosti a charakteristickým rysům jeho tvorby. Spisovatel tvořil z popudu vnitřního nutkání a s potřebou ulevit své duši. Tvrdil, že zlo, které ve svých příbězích umělecky zobrazoval, je elementární povahy a odmítal jeho rafinovanost. Následně se pokusíme alespoň stručně představit Šlejharova díla, tak aby vznikla komplexní představa o jeho tvorbě a proměnách, kterými v průběhu autorova života prošla. Krátce se budeme věnovat i dobovým kritickým ohlasům. V závěru se zaměříme na problematiku autorova uměleckého pojmání a zobrazování světa a dalších literárních směrů, kterých se Šlejharova tvorba svými specifiky dotýkala.

5.1 Osobnost a život

Život i osobnost Josefa Karla Šlejhara byly komplikované a dodnes zůstávají v jistých ohledech tajemstvím. Nejasnosti způsobuje převážně nedostatek dochovaných pramenů osobní povahy, jelikož si spisovatel přál, aby byla po smrti jeho pozůstalost zničena. Pramenů se tak dochovalo jen malé množství. Náhled do Šlejharova života tedy můžeme získat převážně díky korespondenci s jeho přáteli (nejrozsáhleji s J. S. Macharem a K. Zítkem), a ze vzpomínek autorových současníků. V rámci proniknutí do Šlejharových životních peripetií a jeho povahy je důležitým pramenem autobiografický román *Cvrček mého krbu* (2017, první knižní vydání), ve kterém dává spisovatel nahlédnout do svého dětství, dospívání a následného manželství. Právě tento text nám umožňuje poznat, jaké souvislosti formovaly spisovatelův život i jeho osobnost, a jak vnímal a vypořádával se s životními peripetemi.

Autorovy životní zkušenosti přímo ovlivňovaly jeho tvorbu, v ní reagoval na své prožitky a nabyté dojmy. Stejně tak jeho dílo vycházelo i z prostředí, ve kterém Šlejhar aktuálně pobýval. Nejprve se zaměříme na spisovatelovo dětství a dospívání. Šlejharův rod pocházel z Podkrkonoší a spisovatel měl již od dětství k tomuto kraji velmi silný vztah. Dětství trávil především u babičky na statku, v kontaktu hospodářským životem a venkovským prostředím. Tyto skutečnosti velmi výrazně ovlivnily celý Šlejharův život a vybudovaly v něm silné pouto k přírodě, půdě a touhu po životě na statku. Následně se budeme zabývat autorovým dospělým produktivním životem, jeho zaměstnáními a manželstvím. U Šlejhara se poměrně frekventovaně měnila období, kdy chtěl žít v kontaktu s přírodou na venkově a věnovat se hospodářství, které střídalo znechucení z venkovské společnosti a touha po anonymitě města. Na druhou stranu nebyl spokojený ani ve městě, v tomto prostředí spatřoval jen samá negativa a chtěl se opět navrátit do lůna přírody, ke své půdě a práci na statku. Reflexe poměrů na venkově i ve městech často nepokrytě umělecky zobrazoval ve svých dílech, což mu činilo značné problémy a špatné vztahy s obyvateli vesnic a měst, kde aktuálně pobýval. Šlejhar často střídal zaměstnání a s touto skutečností se pojilo i opakované stěhování. Sňatek uzavřel s dívkou z bohaté měšťanské rodiny, manželství však bylo plné neshod a skončilo rozvodem. V závěru této pasáže se zaměříme na spisovatelův pobyt v Praze a konec jeho života.

Josef Karel Šlejhar se narodil 17. října 1864 ve Staré Pace. Jeho rod pocházel z podkrkonošské vesnice Dolní Kalná, kde měl spisovatelův dědeček své hospodářství. Šlejharův otec obchodoval s bavlnou a později získal funkci plátenického faktora. Otcova pracovní vytíženost byla příčinou ne příliš vřelého citu, jenž k sobě otec a syn měli. Možná právě proto měl Šlejhar velmi silné pouto ke své matce. Dětská léta trávil převážně u prarodičů na statku v Dolní Branné, kde se o něj starala jeho babička, kterou měl velmi rád. Obecnou vzdělávací povinnost absolvoval ve škole v Nové Pace a poté studoval na reálném gymnáziu v Pardubicích. Podle dochovaných dokumentů je možné konstatovat, že byl spisovatel svědomitým žákem. Od roku 1881 jeho vzdělávání pokračovalo na Vysoké škole technické v Praze, ale studium nedokončil. Za nejlepší přípravu do života považoval zkušenosti a dovednosti nabitě prakticky, nikoli na akademické půdě. Stejný postoj později zaujímal i v rámci výchovy a vzdělávání svých dětí. Následně začal vykonávat zaměstnání, která však často střídal a s tím se pojilo neustálé stěhování. Živil se jako pojišťovací agent, pracoval v textilním průmyslu u svého otce, poté působil jako chemik v cukrovaru a následovala pozice správce keramické továrny v Praze. Posudky zaměstnavatelů ho hodnotily

velmi kladně, a v tomto období také podnikl několik pracovních zahraničních cest.¹³⁸ Ve vzpomínkách současníků měla Šlejharova osobnost svéráznou a složitou povahu. Ve své osobním životě a jednání se často uchýloval ke krajním polohám vzteku i naprostého optimismu. Byl člověkem subjektivně tragickým a sám přiznával, jak rozsáhle ovlivnily prožité životní peripetie jeho literární dílo. I v něm se můžeme setkat s nepotlačovaným subjektivismem.¹³⁹

Roku 1892 se Šlejhar oženil Johannou Nepomuckou, dívkou z majetné pražské rodiny. Jednalo se spíše o sňatek z rozumu, motivovaný Šlejharovou touhou usadit se. Manželé následně přesídlili do Staré Paky ke Šlejharovým rodičům. Na tomto místě ale dlouho nezůstali a museli se odstěhovat. Příčinou byla Šlejharova povídka *Sezima* (1893), ve které kritizoval venkovské maloměstské poměry a obyvatele tohoto prostoru, a jejíž inspirací byl právě pobyt v tomto prostředí. Obyvatelé města dokonce uveřejnili svůj protest a po vzniklých konfliktech se Šlejharovi roku 1895 usazují na rodinném statku v Dolní Kalné, ke kterému měl spisovatel velmi kladný vztah. Práce na hospodářství ho velmi zaměstnávala, na literární tvorbu neměl mnoho času a k povinnostem přibyla i péče o děti. Těch se manželům narodilo celkem šest, přežily však pouze tři. Šlejharovo původní nadšení z venkovského prostředí a kontaktu s přírodou vystřídala beznaděť. Znovu se dostával do konfliktu se sousedy, s chodem hospodářství se pojila spousta starostí a jeho žena, zvyklá na městské poměry nebyla na venkově spokojená. To vše mělo vliv na stále se prohlubující manželskou krizi, která roku 1901 vyvrcholila žádostí o rozvod. Spisovatel musel rodinný statek prodat a i s dětmi se vrátil k rodičům do Staré Paky.¹⁴⁰

Jak jsme již uvedli, velmi významným pramenem pro proniknutí do Šlejharova života, jeho osobnosti i specifickému vztahu k ženám je autobiografický román *Cvrček mého krbu* (2017). Spisovatel s přípravami na toto rozsáhlé dílo začal již v devadesátých letech 19. století a samotná práce na něm spadá do roku 1909. Dílo vycházelo od roku 1912 na pokračování časopisecky v *Květech*. Šlejharovým záměrem bylo přinést v tomto díle do soudobé literární tvorby inovaci, ne však v rámci umění, nýbrž z hlediska životní pravdy. V autorově poetice se

¹³⁸ KOPEČNÁ, Marta. *Josef Karel Šlejhar - Pokus o monografickou studii*. 2010. Diplomová práce. Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta, Katedra české literatury. Vedoucí práce Stejskalová, Anna, s. 16–20.

¹³⁹ KUDRNÁČ, Jiří: Několik slov o Josefu Karlu Šlejharovi. [Příspěvek na konferenci.] In: *Litteraria humanitas. Komparatistika – genologie – translologie*. Sv. 8, Brno: Masarykova univerzita, 2000, s. 105, 106.

¹⁴⁰ KOPEČNÁ, Marta. *Josef Karel Šlejhar - Pokus o monografickou studii*. 2010. Diplomová práce. Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta, Katedra české literatury. Vedoucí práce Stejskalová, Anna, s. 44, 45, 55–57.

cvrček objevuje jako symbol rodinného štěstí a harmonického soužití a jeho přítomnost či absence kopíruje spisovatelovy životní peripetie zaznamenané v románu. Právě díky tomuto dílu můžeme lépe pochopit, jak Šlejharovy životní zkušenosti postupně proměňovaly jeho vztah vůči ženám. První lásky mu přinášely spíše zklamání, poté se oženil z rozumu v touze usadit se a založit rodinu. Jeho manželkou se stala žena z naprosto odlišného sociálního, místního i ekonomického prostředí, která se z městských zámožných poměrů dostala sňatkem na venkovský statek, kde měla plnit funkci hospodyně. S tou však neměla žádné zkušenosti a pobyt na venkově jí nevyhovoval. Tím vznikaly manželské rozepře, jelikož Šlejhar chtěl na venkově zůstat a pečovat o rodinný statek a hospodářství. Manželství nebylo šťastné, komplikovaly ho rozdílné ambice, vztahové neshody, hádky se sousedy, i finanční problémy, spojené s hospodařením. Toto období je v románu též zaznamenáno a právě do něho náleží zrození Šlejharova vnímání ženy, jako zlé bytosti, která přináší jen neštěstí a zkázu. V osobní korespondenci dokonce ženu označoval za nejstrašnějšího nepřítele a démona. Spisovatel spatřoval manželské štěstí v pokorném životě uprostřed přírody, které ale bylo zničeno ženskou panovačností, hysterií a nenávisť.¹⁴¹ Tematizaci nešťastného manželství a umělecké vyobrazení manželky, která svým chováním psychicky ničí muže, Šlejhar představil v několika prózách. Nejsilněji je tento námět využit v autobiograficky laděné povídce *Z výletního setkání* (1899).

Po nelehkých životních peripetiích se Šlejhar chce vrátit zpět k literární tvorbě a do zaměstnání. Dostává místo učitele na Obchodní akademii v Hradci Králové. Do tohoto města se přestěhoval sám a své děti nechal v sestřině péči, otevřel se mu tak prostor pro nerušené literární tvoření. Jeho postoj k učitelství byl problematický, toto povolání původně vykonávat vůbec nechtěl a kritizoval školství i ostatní kantory. Postupem času však ve svém zaměstnání našel smysl a dokonce vytvořil čítanky pro obchodní školy a slovníky cizích slov. Období mezi lety 1902 a 1904 bylo pro Šlejhara náročné. Znovu se stěhoval, tentokrát do Kolína, kde působil na obchodní škole. Pokusil se obnovit vztah s bývalou manželkou, tato snaha ale nevyšla. V usmiřovací fázi se jim dokonce narodil syn, který však po narození zemřel. Touto dobou přišel Šlejhar i o bratra a matku. Tyto skutečnosti ho vedly k bilancování nad vlastním životem a tvorbou.¹⁴²

¹⁴¹ ŠLEJHAR, Josef Karel. *Cvrček mého krbu: román ze života a osudů přítele*. Praha: Akropolis, 2017, s. 723–730.

¹⁴² KOPEČNÁ, Marta. *Josef Karel Šlejhar - Pokus o monografickou studii*. 2010. Diplomová práce. Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta, Katedra české literatury. Vedoucí práce Stejskalová, Anna, s. 58–61.

Mezi studenty, a převážně chlapci, nebyl Josef Karel Šlejhar jako učitel příliš oblíbený. Měl prý však dar velmi kvalitního přednesu básní, což zvláště na dívky působilo přitažlivě. Ze vzpomínek některých jeho studentů můžeme odvozovat, že ho vnímali jako hlubokého a dobrého člověka, který byl zklamán životem. I studenti byli schopni proniknout do centra spisovatelovy povahy, ve které za drsným zjevem spatřovali jeho citlivou duši.¹⁴³

Roku 1907 se Šlejhar stěhuje z Kolína do Prahy a nastupuje na Obchodní akademii Nové grémium jako učitel češtiny. Rád se po velkoměstě procházel a navštěvoval hospodská zařízení, v nichž ostatní zákazníci pozoroval. Záhy však začal být v městském prostředí nespokojený, a opět toužil po klidu venkova a návratu do rodného Podkrkonoší. O Šlejharovy děti pečovala jeho sestra ve Staré Pace, spisovatel je měl velmi rád a chtěl je uchránit před negativními vlivy velkoměstského prostředí. I přes touhu po životě spjatém s přírodou se autor roku 1909 trvale usadil na pražských Vinohradech. Zde mu do života vchází Marie Uhlířová, která byla původně jeho hospodyní a následně životní partnerkou, se kterou zplodil nemanželského syna Karla. Na podzim roku 1913 začal mít Šlejhar vážné zdravotní problémy a v únoru dalšího roku již musel opustit zaměstnání a zůstat v domácím ošetřování. O měsíc později podstoupil operaci, která ale nebyla úspěšná a spisovatel po ní ještě více psychicky i fyzicky chřádl. Josef Karel Šlejhar zemřel 4. září 1914, jeho úmrtí neprovázely žádné markantní ohlasy a byl pohřben na Vinohradském hřbitově.¹⁴⁴

5.2 Tvorba a dílo

V této podkapitole se budeme věnovat literární tvorbě a dílu Josefa Karla Šlejhara. Zaměříme se na skutečnosti, které spisovatele motivovaly k psaní, a k jejichž pochopení je zásadní text *Několik slov ku této knize* (1895), který se pokusíme analyzovat. Šlejharova tvorba vycházela z vnitřní potřeby a zobrazováním zla, které ve společnosti spatřoval, chtěl zmírnit jeho sílu a účinky. Dále se budeme zabývat charakteristickými rysy autorovy tvorby, jeho stylem uměleckého zobrazování a způsoby uspořádání tematických složek díla. Šlejhar zobrazoval městské i venkovské prostředí, často v přímé návaznosti na místo, kde aktuálně žil. Hlavní postavy jeho příběhů často pocházely z nižší sociální vrstvy. Využíval zúčastněného vypravěče, jenž je svědkem děje, a barvitého jazyka, který dotvářel

¹⁴³ KUDRNÁČ, Jiří: Několic slov o Josefu Karlu Šlejharovi. [Příspěvek na konferenci.] In: *Litteraria humanitas. Komparatistika – genologie – translatoologie*. Sv. 8, Brno: Masarykova univerzita, 2000, s. 106.

¹⁴⁴ KOPEČNÁ, Marta. *Josef Karel Šlejhar - Pokus o monografickou studii*. 2010. Diplomová práce. Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta, Katedra české literatury. Vedoucí práce Stejskalová, Anna, s. 67, 68, 79, 80.

charakteristiku postav. Následně se pokusíme alespoň ve zkratce představit Šlejharovu literární tvorbu a její proměny v průběhu času. Pozornost budeme krátce věnovat i dobovým kritickým ohlasům a společenské reflexi na spisovatele a jeho dílo. V závěru této podkapitoly se zaměříme na další umělecké literární směry, kterých se Šlejhar svou tvorbou dotýkal.

Jak jsme již uvedli v předchozí pasáži, Šlejharova tvorba byla přímo a velmi výrazně ovlivněna jeho životními zkušenostmi. Spisovatel se ve svých příbězích nechával velmi často inspirovat prostředím, ve kterém pobýval. Již v dětství bychom našli zdroje jeho budoucí tvorby, kupříkladu venkovský prostor a přírodu v Podkrkonoší či textilní dílnu Šlejharova otce. Stejně tak autora inspirovalo prostředí, se kterým se setkával při výkonu svých rozličných zaměstnání, a to převážně tovární prostředí a dělníci v něm. Po přestěhování do Prahy pak ve své tvorbě využíval převážně městské látky. Spisovatel reflektoval poměry na venkově i ve městě a poukazoval na zkaženost společnosti. Do kontrastu ke zvrhlé civilizaci stavěl čistotu a krásu přírody, ve které i sám Šlejhar nacházel útěchu. Zobrazoval své dojmy ze života a tvořil z vnitřního nutkání duše. Zlo pojímal v jeho elementární formě, jako všudypřítomné a fatální, a odmítal nařčení ze zobrazování rafinovaného zla. Násilí a bezpráví je v jeho díle často páchané na slabých a bezbranných, především na dětech, starých lidech či zvířatech. Spisovatel vedle sebe stavěl malebné popisy přírody s brutálními obrazy, které byly plné zmaru, bolesti a zoufalství. Ve Šlejharově díle se zrcadlí jeho chmurná osobnost, dojmy, zážitky i zkušenosti, a stává se tak uměleckým odrazem nejen určité doby a společnosti, ale i samotného spisovatele.

V devadesátých letech 19. století se situace v rámci české literatury razantně a dynamicky měnila. Vedle aplikování nových směrů se aktualizovalo i autorské a kritické uvažování nad literaturou, jejímž jediným předpokladem měla být umělecká hodnota. Toto období tak nemělo být časem pro vznik nové literární školy, ale nové epochy. S tím souvisel i postoj spisovatelů, kteří se snažili o prosazení individuální svobody tvoření a bránili se jednoznačné klasifikaci podle směru jejich tvorby. Šlejhar vycházel z realismu, který se v devadesátých letech nesl v čechovovské atmosféře. Tato atmosféra se vyznačovala očekáváním narušení zavedeného chodu života, nápovědami a nedorozuměními. V dílech byl zobrazen svět malých tragédií a drobných příběhů bez markantních hrdinských činů, které se mohly stát aktuálními pro kohokoli.¹⁴⁵

¹⁴⁵ KUDRNÁČ, Jirí, Nora OBRTELOVÁ a Vlastimil VÁLEK, ed. *Vteřiny duše: drobná próza české secese*. Praha: Odeon, 1989, s. 11, 17, 18.

Pro pochopení Šlejharovy literární tvorby a jeho motivace je zásadní text *Několik slov ku této knize*, který vyšel jako předmluva spisovatelovy povídkové sbírky *Co život opomíjí* (1895). Autor v ní objasňuje, jakým způsobem se k psaní dostal, z jakých pohnutek jeho díla vycházela a reaguje na dobovou kritiku své práce. Dozvídáme se, že Šlejhar původně neměl v úmyslu se profesionálně věnovat literární tvorbě, jelikož ji považoval za „příliš vznešenou a nedostupnou svému nedůvěřivému ponětí o sobě a neobratným silám svým“¹⁴⁶. Na základě debat se svým přítelem (básníkem), jeho kladného hodnocení Šlejharových zápisků a povzbuzení k další tvůrčí činnosti se spisovatel začal literární tvorbě věnovat soustavněji. Svě literární začátky sám označoval za nezdařilé a prvotní nespokojenost s vlastním dílem ho od psaní na čas odloučila. Po delší době, se k tvorbě vrátil, nacházel se v situaci, kdy se vypořádával s nemocí a právě pesimistická nálada a více volného času ho přivedly zpátky k literární tvorbě, která se (s přestávkami) stala součástí jeho celého života.

Šlejhar ve svých dílech zobrazoval pudové a animální rysy člověka, a to ve venkovském i městském prostředí, které se staly dějištěm destrukce mravních hodnot a chaosu. Naturalistická fáze s sebou přinášela desiluzivní procesy, které se týkaly estetického znehodnocení venkovské i městské motiviky. Specificky pracoval i s látkou továrního prostředí, ve které spojoval lyrickou emotivnost a hrůzné obrazy dehumanizované průmyslové práce. Ta byla Šlejharem pojímána jako výplod technické civilizace, která umocňuje skličující existenční boj člověka se životem. Autor povýšil tovární prostředí na svébytný svět ve světě, v němž se odehrávají téměř veškeré životní osudy hrdinů. Továrna tak dostává podobu univerza, za jehož hranicí nic dalšího neexistuje.¹⁴⁷

Své psaní označoval autor za mimovolné, poháněné vnitřní potřebou a nutkáním zaznamenat dojmy ze života a pohnutí duše. Právě v předmluvě *Několik slov ku této knize* Šlejhar nechává nahlédnout do pojmání jeho tvorby a života, které je pochmurné a nutí spisovatele sdílet své pocity a zmírnit tak vnitřní napětí. Jeho motivace byla niterná, vycházející přímo z autorovy duše a mohli bychom ji označit za jistou formu autoterapie. Jeho popudy k literární činnosti byly „upokojiti duši, urovnati protesty nitra svého, ať již z hlediska cizího pojmání byly oprávněny čili nic“¹⁴⁸. Autor se v textu vyjadřuje i k dobovým ohlasům na jeho dílo, samotnou literární kritiku považuje za důležitou, váží si zájmu o jeho

¹⁴⁶ ŠLEJHAR, Josef Karel. *Co život opomíjí*. Praha: Beaufort, 1895, s. 1.

¹⁴⁷ HAMAN, Aleš. *Trvání v proměně: česká literatura devatenáctého století*. Praha: ARSCI, 2007, s. 344, 345.

¹⁴⁸ ŠLEJHAR, Josef Karel. *Co život opomíjí*. Praha: Beaufort, 1895, s. 6.

tvorbu a nebrání se ani negativním hodnocením. Důraznou obhajobu však uplatňuje v rámci odborných ohlasů na pojmání zla v jeho dílech. Šlejhar razantně odmítá, že by zlo, které ve své tvorbě zobrazuje, bylo rafinované a označuje ho naopak za elementární zlo, vycházející z vrozené lidské podstaty. Soudobou společností obviňuje z přivyknutí tomuto všudypřítomnému zlu, a tuto skutečnost vidí jako důsledek negativního rozvoje civilizace. Šlejhar uvádí, že jeho záměrem bylo zobrazovat skutečné zlo, tak jak se dotýkalo jeho nitra a poznáním toto zlo odstraňovat. Autor v předmluvě vyjadřuje i svůj postoj k umění jako celku. Podkladem pro umění by podle něj měl být samotný život, nikoli urputné následování teoretizujících směrů. Jen v nestálém a pomíjivém životě, se všemi jeho peripetemi a dojmy viděl Šlejhar podstatu umění.

Na Šlejharovu tvorbu i jeho spisovatelskou osobnost pohlíželo okolí problematicky. Býval vnímán jako samostatný autor, který jen opakuje svou již použitou charakteristickou látku. Vyčítány mu byly i sklony k nesrozumitelnosti. U ostatních autorů jeho dílo budilo rozpaky, v lepším případě respekt, ale zpravidla se mu nedostávalo většího uznání. Šlejharovo čtenářské publikum nebylo rozsáhlé, a mohli bychom ho rozdělit do dvou skupin. K té první náleželi jeho obdivovatelé, a ke druhé patřili čtenáři, kteří chápali Šlejharovu tvorbu jako osobní urážku. Problematicky mohla na příjemce působit i zdánlivá nerovnováha kompozice, kdy na první pohled zdlouhavé pasáže střídají rychlé násilné a emocionálně vypjaté obrazy. Záměrem jeho próz nebylo pobavení čtenáře, nýbrž vyvolání soustředění a reakce na umělecké zobrazení spisovatelova světa.¹⁴⁹

Svou literární tvorbu Šlejhar započal v osmdesátých letech 19. století a vedle prozaických žánrů se věnoval i poezii, ta však nebyla vydávána. K literární činnosti se dostává dílem náhody, a to na základě rady Šlejharova blízkého přítele, který mu po přečtení jeho prací doporučil, aby se literární tvorbě věnoval soustavněji. Šlejhar sám sebe nevnímal jako spisovatele, ale viděl se spíše jako horal a hospodář. S tím souvisí prvotní nekonzistentnost jeho tvorby, jelikož se věnoval jiným povinnostem, které sám považoval za více prioritní, a na literární činnost mu zbývalo jen málo času. Jeho první vydaným dílem byl román *Florián Bílek, Mlynář z Myšic* (1894), jehož vznik je datován již do roku 1884. Tato próza se

¹⁴⁹ HRDLIČKA, Josef. *Obrazy světa v české literatuře: studie o způsobech celku: Komenský, Mácha, Šlejhar, Weiner*. Praha: Malvern, 2008, s. 117.

odlišovala od typických Šlejharových děl, jelikož v ní autorský subjekt využívá bagatelizaci a ironizaci.¹⁵⁰

Šlejhar svou literární tvorbu chápal jako protest proti zlu. Dle jeho vnímání měl zrod moderní civilizace za následek přivyknutí k násilí a utlačování slabých silnými. Jeho tvorba byla iniciativou čistě osobní, neměl ambice zařadit se k uznávaným spisovatelům své doby. Šlejhar tvořil z vnitřní motivace a zřejmě i proto se odkláněl od požadavků uměleckého realismu na nestrannost a nezaujatost. V rámci jasného odsouzení zla často uplatňoval subjektivní hodnocení, podobenství a nadsázku. Ironizování symbolů, žánrů i témat ve Šlejharově literární tvorbě často začíná již názvem díla.¹⁵¹

Převážnou část Šlejharovy literární tvorby tvoří povídky, které byly původně vydávány časopisecky. Tyto drobné prózy, jež vycházely v druhé polovině osmdesátých let 19. století, se později dočkaly i knižního vydání, a to v souborech *Dojmy z přírody a společnosti* (1894), *Co život opomíjí* (1895), *Oba* (1895) *Zátiší* (1898) a *V zášeří krbu* (1899). Většina povídek se soustředí k jedinému okamžiku, postihuje určitý dojem, který se jeví prost kompozičního záměru. Šlejhar v rámci kritiky společnosti využívá estetického radikalismu, karikaturní deformaci vyobrazení a silné kontrasty. Spisovatel v obrazech venkovského a továrního prostředí představuje svět jako místo pod nadvládou násilí, chaosu a zla, které pohlcují veškeré mravní hodnoty. Kontrast k tomuto sociálnímu peklu pak tvoří příroda.¹⁵²

Roku 1889 otiskuje deník *Hlas národa* ve své příloze *Nedělní listy* na pokračování novelu *Kuře melancholik*. Toto Šlejharovo nejznámější dílo znamenalo v jeho literární kariéře velký zlom. Spisovatel se dostává do pozornosti kritiků, ostatních literátů i čtenářů. Kriticky se k tomuto dílu vyjádřil Vilém Mrštík, a na základě jeho kritiky Šlejhar prvotní verzi upravil a změnil její název. Původní verze vyšla i s podtitulem *Dětský román ještě s jinými zřeteli*, který autor později zcela vynechal. Toto dílo do jisté míry předznamenalo směr, kterým se Šlejharova povídková tvorba dále ubírala. Tímto dílem pozitivně vstoupil do literárního

¹⁵⁰ KOPEČNÁ, Marta. *Josef Karel Šlejhar - Pokus o monografickou studii*. 2010. Diplomová práce. Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta, Katedra české literatury. Vedoucí práce Stejskalová, Anna, s. 21–23, 45.

¹⁵¹ LEHÁR, Jan, Alexandr STICH, Jaroslava JANÁČKOVÁ a Jiří HOLÝ. *Česká literatura od počátků k dnešku*. Praha: NLN, 2020, s. 439, 440.

¹⁵² HOMOLOVÁ, Květa, ed. *Čeští spisovatelé 19. a počátku 20. století*. Praha: Československý spisovatel, 1982, s. 275.

povědomí, které oceňovalo jeho expresivní jazyk, nové symbolické významy přírodních scenérií, schopnost evokování nálady a oživení stereotypu tehdejší literární tvorby.¹⁵³

Právě jazyk patřil mezi výraznou charakterizující složku Šlejharova díla. Využíval širokou škálu jazykových variací od básnických a archaických slov, přes novotvary až po vulgarismy či hovorové dialektismy. Napětí panovalo i v rámci syntaktické stránky, kde autor kombinoval složitá souvětí, typická pro literární vrstvu řeči, a jednoduché nestrojené věty. Pro Šlejharovu tvorbu bylo též typické převládající emocionálně zbarvené vyprávění s menším množstvím dialogů. V jeho díle se potkávala kontrastující lyrická i epická stránka, jelikož do děje vstupoval jako angažovaný vypravěč s vlastními úvahami a poznámkami a zároveň čtenáři předkládal odosobněný popis.¹⁵⁴

Roku 1895 Šlejhar přidává svůj podpis k manifestu *Česká moderna*. Jeho hlavním autorem byl spisovatelův dobrý přítel Josef S. Machar, pod prohlášení se podepsali i další literáti, a to F. X. Šalda, F. V. Krejčí, A. Sova, O. Březina a V. Mrštík. Hlavní požadavek manifestu se zaměřoval na tvůrčí individualitu, svobodu názorů a právo na vlastní přesvědčení. Literární kritiku vnímal jako nástroj k narušení přežitých ideálů a povyšoval ji do úrovně uměleckého žánru. Prohlášení se dotýkalo i národnosti a sociální otázky, která měla být pojímána v rámci tolerance a solidarity. Nejednalo se tak pouze o literární manifest, ale o souhrnnou formulaci estetické a ideové koncepce české moderny.¹⁵⁵

Expresivnějším jazykem a omezením dějové linie téměř na minimum se vyznačoval soubor čtyř povídek *Temno* (1902). Hlavními postavami příběhů jsou lidé z nejnižších sociálních vrstev společnosti, pro které už na světě nezbyla žádná naděje. Autor v této sbírce využívá zážitků z dětství. Šlejhar v povídkách aplikoval ponurou atmosféru plnou pesimismu s ještě silnější razancí. Motivy smrti a zkázy, jež jsou následkem moderní civilizace, jsou zde umocněny zvýšenou naléhavostí a expresivitou.¹⁵⁶

¹⁵³ KOPEČNÁ, Marta. *Josef Karel Šlejhar - Pokus o monografickou studii*. 2010. Diplomová práce. Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta, Katedra české literatury. Vedoucí práce Stejskalová, Anna, s. 33, 37, 40.

¹⁵⁴ PEŠAT, Zdeněk. *Čeští spisovatelé z přelomu 19. a 20. století*. Praha: Československý spisovatel, 1972, s. 135, 136.

¹⁵⁵ LUKEŠ, Jan. F. X. Šalda a manifest *Česká moderna*. In: *Česká literatura na předělu století*. Jinočany: H & H, 2001. s. 31–34.

¹⁵⁶ KOPEČNÁ, Marta. *Josef Karel Šlejhar - Pokus o monografickou studii*. 2010. Diplomová práce. Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta, Katedra české literatury. Vedoucí práce Stejskalová, Anna, s. 65.

Odklon od drobné prozaické tvorby představují tři Šlejharovy romány, které se podobně jako jeho povídkové útvary vyznačují malou dějovostí. Prvním autorovým románem bylo *Peklo* (1905) v jehož koncepci je patrná inspirace Dantovou *Božskou komedií*. Šlejhar v něm využívá lyrického líčení dojmů ústřední postavy v kulisách industrializované práce při obchůzce pracovních oddělení cukrovaru. Ve druhém románu *Lípa* (1908) autor využívá látky generačního konfliktu a střetu mocenských a duchovních hodnot. Toto dílo má spíše dramatické ladění a vyznačuje se staticností jednotlivých motivů. Třetí román *Vraždění* (1910) se typem výstavby blíží mozaice. Zde se obětmi lidské bezohlednosti a surovosti stávají dva staří venkované. Šlejhar zde uplatnil postup řetězení jednotlivých epizod, které jsou rámovány jedním příběhem.¹⁵⁷

Roku 1907 mění Josef Karel Šlejhar své působiště a stěhuje se do Prahy. Téhož roku vychází soubor dvou rozsáhlejších povídek *Od nás* (1907). Změna prostředí mu poskytla novou inspiraci a právě život obyvatel hlavního města a jeho atmosféra mu nabídly látku pro jeho další tvorbu. Ze zážitků, které spisovatel získal při trávení času v pohostinských zařízeních a analýzou jejich návštěvníků vznikla kupříkladu *Povídka z výčepu* (1908), která je prvním dílem v rámci spisovatelova pražského období. V knižním souboru *Předtuchy* (1909) představil autor tři povídky, po něm následoval další soubor tří povídek *Z chmurných obzorů* (1910). V této životní fázi také Šlejhar bilancuje a rekapituluje svůj život, začíná pracovat na autobiografickém románu *Cvrček mého krbu*, který od roku 1912 vycházel časopisecky v *Květech*.¹⁵⁸

Autorova tvorba se v rámci pražského období drží kratších prozaických žánrů, které zobrazují jeho odpozorované dojmy a postřehy z života ve městském prostředí. Šlejhar ve své tvorbě z toho období zdatelně potlačuje dějovost, pozměňuje motivy a významy symbolů a zcela nově vystupuje autor jako nezúčastněný pozorovatel situace. Ukazuje odvrácenou tvář velkoměsta, v jehož prostředí staví do kontrastu úspěch a bídu. I v této fázi tvorby se zabýval sociální otázkou a rozkladem mravních hodnot. Soubor *Z Prahy* (1910) představuje čtrnáct povídek, ve kterých jsou obyvatelé velkoměsta ironizující formou tvrdě kritizováni a je jim odepřena jakákoli šance na naději. Téhož roku vychází i povídkový soubor *Z krajského města*. Ten obsahuje čtyři prózy, ve kterých se spisovatel představuje v nové roli filozofa a esejisty.

¹⁵⁷ PEŠAT, Zdeněk. *Čeští spisovatelé z přelomu 19. a 20. století*. Praha: Československý spisovatel, 1972, s. 134, 135.

¹⁵⁸ KOPEČNÁ, Marta. *Josef Karel Šlejhar - Pokus o monografickou studii*. 2010. Diplomová práce. Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta, Katedra české literatury. Vedoucí práce Stejskalová, Anna, s. 67, 68, 70.

Zvláště *Zátoka smrti* se zcela vymyká předchozím autorovým dílům, jelikož je její atmosféra vystupňovaná do ještě větší míry ponurosti a sklíčenosti a zároveň dává nahlédnout do samotného nitra spisovatele. V povídkovém souboru *Maloměstská idylla* (1911) představil Šlejhar sedm próz. Poslední dílo, které vyšlo ještě za Šlejharova života je *Rozvrat* (1911), který navazuje na román *Lípa* a tvoří jeho tematickou variaci. Próza *Zločin* vyšla poprvé knižně až roku 2007.¹⁵⁹

Kritické ohlasy na literární tvorbu Josefa Karla Šlejhara byly problematické. Jeho raná díla se potýkala s nezájmem kritiků. Jejich pozornost se zaměřovala nikoli již na časopisecké publikování tvorby, ale až na knižní vydání, ohlasy tedy reagovaly se zpožděním. Po období přehlížení se Šlejharovo dílo začalo dostávat do hledáčku zájmu kritiků, kteří si ale všimli především nedostatků jeho tvorby. Té vyčítali monotónnost, zbytečnou mnohomluvnost a všudypřítomnou temnou atmosféru. I přesto však bylo z ohlasů patrné jisté uznání, které vůči jeho tvorbě měli. Ač mohl Šlejhar působit v rámci přijímání kritiky lhostejně, opak byl pravdou. Názory recenzentů vnímal a aktivně na ně reagoval. Kupříkladu na základě Mrštíkovy kritiky novely *Kuře melancholik* toto dílo podle jeho námitek pro knižní vydání upravil. Rezervovanost a nezájem vůči literární kritice a jejím názorům se Šlejharovi stala vlastní až v poslední fázi jeho tvorby, kdy se ohlasy staly převážně negativními.¹⁶⁰

Tvorba Josefa Karla Šlejhara představuje přelom ve vývoji české prózy. Ve svém díle spojoval nevzrušené líčení naturalismu se symbolickým vyjádřením nevyhnutelného osudu a zachycováním vnitřních pocitů a dojmů. Základním principem jeho vyprávění byla absolutizace zla, jež zintenzivňovala jeho výraz, a obsahovala naturalistické i symbolické postupy. Zlo zobrazuje z pohledu naturalistické pudovosti a determinismu a bývá umocněno dovedením k absurditě. Právě tímto umocněním se výjevy z každodenního života dostávají do mýtických poloh a symbolů. Ve Šlejharově tvorbě má absolutizace zla zásadní charakter, jelikož tvoří svébytný prostor, v němž je jedinou možností smíření se s osudem. Autor zlo pojímá jako prostředek k odhalení falešné prázdnoty a narušení zdánlivého klidu, které není pouze lidským projevem ale všeobjímající skutečností. Spisovatel do svých uměleckých zobrazení aplikuje mystické vidění, které se odvrací od vnějších realistických rysů k záhadné neuchopitelnosti světa. Tvoří napětí mezi popisnou každodenností a obecnou absolutizací,

¹⁵⁹ Tamtéž, s. 69, 71, 74, 76–78.

¹⁶⁰ KOMÁREK, Jan. *Kritická recepce Šlejharova díla*. 2006. Diplomová práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Katedra české literatury a literární vědy. Vedoucí práce Wiendl, Jan, s. 91.

kteřá se dotýká kosmogonických symbolů. Prolnutí těchto protipólů, které předznamenávají zánik či smrt, Šlejhar doplňuje mysteriózními momenty. Důležitou roli ve Šlejharově tvorbě mají i symboly, a to jak v rámci roviny jazykové, kontextové i kompoziční. Díky nim vzniká jednota obrazu a myšlenky na pozadí reálného a imaginárního světa.¹⁶¹

Ve Šlejharově díle může nalézt i výrazné rysy charakteristické pro expresionismus, ač se tento literární směr na našem území začal plně prosazovat až v poválečném období. Ve svých drobných prozaických útvarech využívá uvolněné kompozice i syžetu a často uměleky zobrazuje pocity lidské opuštěnosti a bezmocnosti vůči nadvládě zla. V rámci líčení jedince, nacházejícího se v mezní situaci fyzického či duševního utrpení, se autor přibližuje k estetickému radikalismu a deformování skutečnosti. Šlejhar také často umisťoval postavy svých příběhu do velmi nízkých sociálních vrstev a celá jeho tvorba je prosycená hyperbolizovaným zlem a drastickými výrazy.¹⁶²

Svět Šlejharových příběhů je v určitých rysech podobný tomu máchovskému, především jeho typem mytizace kosmu. Místo člověka je mezi hmotou a duchem (zemí a nebem), je tedy duší, která je nejen svědkem pomíjení světa, ale pomíjí spolu s ním. V jeho prózách se často objevuje paralelismus a hlubší jednota bytostí. Vypravěč ve Šlejharových prózách je vždy svědkem situace, a od této skutečnosti se odvíjí jeho technika vyprávění. V této skutečnosti leží i jádro Šlejharovy poetiky, která má vést k emocionální účasti a vyvolání čtenářské účasti. Do jeho díla se otisklo i dobové eschatologické myšlení, které stavěl do kontrastu k bezprostřednímu prožitku přírody. Své pojetí času vyostřil do finalistické podoby, jejímž určujícím bodem byla smrt. Jádrem celé Šlejharovy tvorby je účastné vědomí, které je možné aktivovat pouze konfrontací či ořřesem, a jehož proměny dokázal autor nesmlouvavě evokovat.¹⁶³

¹⁶¹ PYTLÍK, Radko. *Sedmkrát o próze*. Praha: Československý spisovatel, 1978, s. 80–96.

¹⁶² VÍZDALOVÁ, Ivana. Počátky expresionismu. In: *Česká literatura na předdělu století*. Jinočany: H & H, 2001, s. 270.

¹⁶³ HRDLIČKA, Josef. *Obrazy světa v české literatuře: studie o způsobech celku: Komenský, Mácha, Šlejhar, Weiner*. Praha: Malvern, 2008, s. 126–128, 132–134, 145, 150, 151.

6. Ženské postavy v prózách Josefa Karla Šlejhara

V následující kapitole se zaměříme na ženské postavy v kratších prózách Josefa Karla Šlejhara, které se odehrávaly v prostředí českého venkova. Na základě analýzy a komparace těchto děl se pokusíme definovat a interpretovat, jak spisovatel umělecky vyobrazoval ženy na venkově. Pozornost budeme věnovat i naturalistickým prvkům a jejich aplikaci v rámci zobrazování ženských postav. Kapitulu jsme rozdělili na pět částí, které mapují fáze ženského života a svým členěním následují uspořádání třetí kapitoly, která se věnovala této problematice optikou ženských dějin. V první podkapitole se tedy budeme věnovat dětským ženským postavám. Následně se zaměříme na postavy dívek a slečen. Třetí část věnujeme analýze dospělých žen a manželek. Poté se budeme zabývat ženami v rolích matek. V páté podkapitole věnujeme pozornost postavám stařen.

Analýze budeme podrobovat autorovy povídkové sbírky, které vyšly ještě v 19. století, a to *Dojmy z přírody a společnosti* (1894), které obsahují patnáct textů a *Co život opomíjí* (1895), jež se skládá ze třinácti povídek a autorova úvahového textu *Několik slov ku této knize*. Tyto sbírky ve většině případů líčí každodenní život na venkově, který je ale zatížen nadvládou absolutního zla. Dále se budeme věnovat povídkovým cyklům z přelomu století *Zátiší* (1898), skládajícího se ze tří próz. I tento cyklus zobrazuje venkov jako místo morálního rozkladu. Do stejné časové etapy spadá i sbírka *V zášeři krbu* (1899), které též čítá tři texty prostoupené ženskou tematikou. V této sbírce se nachází i silně autobiograficky laděná povídka *Z výletního setkání*, která reflektuje nešťastné manželství a ženu jako ničitelku všeho dobrého. Následně budeme věnovat pozornost sbírkám povídek *Temno* (1902), která obsahuje čtyři prózy a *Od nás* (1907), jež se skládá ze dvou textů, a jejichž vydání spadalo již do začátku 20. století. Zaměříme se i na novelu *Zločin* (2007), která byla knižně poprvé vydána až na začátku 21. století. Tato novela obsahuje tři na sobě nezávislé příběhy nahlížené jedním vypravěčem, který je skrze ně svědkem rozkladu venkovské společnosti. Z těchto děl jsme k analýze vyseletovali texty, které obsahují vyobrazení ženské postavy a prokazatelně se odehrávají na venkově. Většinu knih (*Co život opomíjí*, *Zátiší*, *Temno*, *Od nás*, *Zločin*) se nám podařilo získat v prvním knižním vydání, a tedy bez větších editorských úprav či změn. U sbírek *Dojmy z přírody a společnosti* a *V zášeři krbu* jsme vycházeli z jejich druhých knižních vydání, které vyšly roku 1930 a 1931 v pražském Aventinu. V případě prózy *Kuře melancholik* jsme vycházeli z textu vydaného Nakladatelstvím Lidové noviny roku 2002 v edici Česká knižnice, jelikož se nejvíce přibližuje prvotní, autorem nepřepracované verzi.

Šlejhar s ženskou tematikou pracoval poměrně často a postavy žen vyobrazoval v různých rolích. V některých případech byly hlavními hrdinkami příběhu, jindy plnily pouze doplňkovou úlohu. Objevovaly se jako oběti, trpitelky a oběti lidského i vyššího zla. Spisovatel zobrazoval ženy různých věkových kategorií. Rozličná byla i škála sociálního postavení a ekonomických podmínek, ze kterých ženské postavy pocházely. Dostávaly se do přímého kontaktu s naturalistickým, tedy všudypřítomným zlem. To na ně působilo většinou fatálně a s tragickým koncem. V autorově díle se nejčastěji objevovaly v rolích manželek, popřípadě matek. Spisovatel nedával přílišný prostor jejich vnější charakteristice. Díla se většinou vyznačují malou dějovostí, a v centru líčení stojí popisy vnitřních pocitů a duševních pochodů. Autor využíval expresivního jazyka. K umocnění hloubky lidského prožívání Šlejhar často stavěl popisy přírody, která svými projevy souzněla či kontrastovala s celkovou atmosférou.

6.1 Dětské ženské postavy

V první podkapitole se budeme věnovat uměleckému zobrazování dětských ženských postav v kratších prózách Josefa Karla Šlejhara. Dětské postavy se v autorových dílech objevují poměrně často, v některých případech se však jedná pouze o vyloženě vedlejší postavy bez zapojení do ústřední dějové linie či hlubší charakteristiky. Proto budeme v následující pasáži analyzovat pouze prózy, v nichž se objevují ženské postavy raného věku v hlavní či alespoň výraznější úloze. Tyto postavy jsme našli v povídkách *O panu Špačkovi* (1894), *Před jarmarkem* (1894), *Na vesnici* (1894), *Z výletního setkání* (1899), *V mlhách březnové noci* (1899) a *Sirotek* (1907). Ze zkoumaných próz, jež zachycují dětské osudy ve venkovském prostředí, jsme vyřadili povídku *Ve stohu* (1894), která sice obsahuje postavu v dětském věku, avšak z textu není průkazně určitelné její pohlaví, a nemůžeme ji tak do výsledné analýzy zahrnout. Na základě analýzy a komparace jednotlivých postav se pokusíme definovat a interpretovat, jaké bylo jejich umělecké zobrazení ve Šlejharově tvorbě a jak danou látku ve svém díle aplikoval.

Zastoupení dětských ženských postav v analyzovaných Šlejharových dílech, jejichž děj je zasazený do venkovského prostoru, není rozsáhlé. Stejně tak tyto postavy ve většině případů nejsou hlavními aktéry děje, ale působí spíše ve vedlejší úloze. Po komparaci veškerých zkoumaných povídek je patrné, že spisovatel v rámci zobrazování postav v dětské věkové kategorii dával větší prostor chlapeckým hrdinům, kteří bývali častěji i hlavními aktéry příběhů. Chlapce v raném věku Šlejhar zobrazoval převážně jako oběti lidského zla,

převážně pocházejícího ze strany příbuzných nebo blízkých osob, či zlovůle osudu. Tyto postavy ve většině případů skončily tragicky, a to smrtelným úrazem (*Srna*) či šokem a vyčerpáním (*Matka*), smrtí v důsledku zanedbané péče o dítě (*Kuře melancholik*) či úmrtím na nemoc (*Ptáče*). V žádném z příběhů nedošlo k prvoplánové vraždě chlapecké postavy, ale i přesto byla za většinu úmrtí přímo zodpovědná jiná osoba. Tragický osud chlapců v příbězích byl často důsledkem dlouhodobého psychického a fyzického týrání, agresivního jednání v záchvatech hněvu či naprostou ignorancí dalších postav vůči lidmi páchanému zlu. Pouze v povídce *Ptáče* nebyla smrt malého chlapce vinou působení jiné osoby, ale byla zapříčiněna finanční nouzí rodičů, kteří se i přesto snažili svému dítěti pomoci, avšak neúspěšně. Chlapci v raném věku jsou tedy v analyzovaných prózách ve většině případů vyobrazováni jako oběti zla působeného jedinci i společností.

Naproti tomu ženské postavy v dětském věku se ve Šlejharově tvorbě, která se odehrává v prostředí venkova, nevyskytují tak frekventovaně v rolích obětí zla, ale spíše jako jeho pozorovatelky či jediné nositelky dobra. Výraznou výjimkou v tomto směřování uměleckého zobrazování představuje povídka *Před jarmarkem*. V této próze je zachycená rozsáhlá škála dětských traumat nahlížených optikou dějin dětství, o kterých jsme se již zmiňovaly ve třetí kapitole této práce. Hlavní hrdinkou povídky je děvčátko, které se svým handicapovaným strýcem přijíždí na jarmark. Holčička je sirotek s pohnutým osudem, jejího otce oběsili a matku za války ubili vojáci, když ji přistihli při okrádání mrtvol. Zbyl jí jenom strýc Kozděra, který je mrzák a děvče se o něj stará. Živí je prodej jarmarečních trefek a almužny, které strýc vyžebřá. V této dětské postavě Šlejhar promítnul obraz zádušné trpitelky, která trpělivě snáší útrapy a zlo, kterých se na ní strýc dopouští: „Ruka jeho škube hadrem dívčíným, sápe se jí po vlasech a smýká jejím tělem, jež jako třtina chvěje se v mohutné dlani. Dívka nezapláče, nezaškytá, neopře se, neuteče. Jako by strašný úděl osudu byl proměnil v kámen její trpělivost a její obětování sebe.“¹⁶⁴ Děvčátko je vystaveno těžké práci (stará se o živobytí i nemohoucího strýce), nouzi, psychickému a fyzickému násilí ze strýcovy strany. I přes veškeré kruté rány osudu má holčička dobré srdce, svůj úděl přijímá a snaží se mu statečně čelit, k čemuž jí dopomáhá i křesťanská víra. Autor v této postavě zobrazil čistou dětskou duši, jež si i přes zlo, které je na ni páchané udržuje silné morální zásady a smysl pro povinnost. Tento charakter se však děvčátku stává osudným, jelikož ji strýc v návalu vzteku zavraždí. Ona sice měla možnost strýcově zlobě uniknout, ale pocit

¹⁶⁴ ŠLEJHAR, Josef Karel. *Dojmy z přírody a společnosti: řada prací*. Praha: Aventinum, 1930, s. 90.

zodpovědnosti a povinnost vůči příbuznému jí to však nedovolil. Tato povídka je z analyzovaných próz jediným dílem, ve kterém se objevuje sice neplánovaná, ale přímá vražda dítěte.

Další kategorií zobrazovaných ženských postav dětského věku v analyzované Šlejharově tvorbě jsou děvčátka jako pozorovatelky zla, které je pácháno na jiných osobách či zvířatech. Tyto postavy jsou svědkyněmi působení zloville či neštěstí, které jim sice není lhostejné a vyvolává v nich určité emoční pohnutí, avšak nijak výrazně se nesnaží děj zvrátit k lepšímu. S následkem negativní situace se buďto rychle vyrovnají nebo zůstávají pasivními. Autor v nich tak zobrazuje jím často kritizovaný rys soudobé společnosti, a to přivyknutí zlu a neochotu s ním bojovat. V povídce *O panu Špačkovi* je děvčátko svědkem napadnutí ptáka kočkou. Pták se svou rodinou přebýval v ptačí budce na statku a holčička ráda poslouchala jeho zpěv. Dítě kočku od špačka odežene, ale už je pozdě a pták v jejích rukou umírá. Ona je nejprve smutná, pak jí ale čeledín poradí, aby si špačka upekla a snědla. Dívka s tím souhlasí, je toho názoru, že je škoda, aby jen tak shnil. Prvotní dětský zármutek nad mrtvým zvířetem je tak nahrazen krutě logickým smýšlením. Povídka *Na vesnici* představuje děvčátko, které se snaží pomoci starému chudákovi Kutkovi. Ten je šikanován celou vesnicí, je vystaven všeobecnému posměchu a trpí bídou a hladem. Děvče se přimluví u svého otce, majitele statku a hospodáře, aby dal starci práci na poli při sklizni brambor. Statkář souhlasí, avšak Kutek je vlivem nešťastných náhod a zloby ostatních z práce vyhozen. Za soumraku chce najít pár zbylých brambor v hlíně na poli, statkář se skotákem na něj pošlou psa a Kutek zůstane ležet v bahně. Děvče vše smutně pozoruje, avšak nijak se do situace nezapojí. Nesnaží se otci vymluvit jeho jednání ani nepříjde starci pomoci. V tomto případě je tedy děvčátko vyobrazeno jako emočně souznící s lidským utrpením, i přesto však zůstává pasivní v jednání a její postava je rozšířená o aspekt rezignace nad lidskou krutostí, která se zdá být všudypřítomná a neměnná. V roli pozorovatelky zvířecího utrpení se nachází děvčátko v povídce *Sirotek*, které je svědkem úmrtí kobyly po porodu hříběte. V tomto případě však holčička nemohla se situací nic dělat a je jí velmi emočně pohnuta. Šlejhar zde zobrazil dětský smutek a lítost nad osiřelým hříbětem a pocity zmatku, které v dítěti vyvolala přímá konfrontace se smrtí.

Poslední kategorii tvoří dětské ženské postavy, které vystupují jako jediné nositelky dobra a štěstí v jinak neutěšených a nešťastných lidských osudech. Tyto postavy najdeme v povídkách *Z výletního setkání* a *V mlhách březnové noci*, které obě vyšly ve sbírce *V zášeří krbu* a jsou si syžetově velmi podobné. Šlejhar v obou těchto prózách vyobrazil jako hlavní

hrdiny muže, kteří jsou v manželství týráni svými ženami, a manželství je pro ně peklem na zemi. Jediným světlým bodem v útrpné existenci, plné zla a bezpráví jsou jejich potomci – dcery. Této skutečnosti si jsou manželky ale vědomé, a tak se z dítěte stává nástroj manipulace a vydírání. Povídka *V mlhách březnové noci* představuje muže zdeptaného manželstvím, který touží po opravdové lásce a svou jedinou radost nalézá ve své dceři, ke které má velmi silný, vřelý vztah. Situaci se rozhodne vyřešit fatálně, a to vraždou manželky. Tento čin však malou dcerušku kriticky poznamená, trpí záchvaty smutku po mamince a s otcem si vytvoří vzájemnou velmi silnou fixaci. Otec se zapřísáhne, že sám dcerce matku nahradí: „Tma nechť rozplyne se přede mnou i za mnou, kde by tebe nebylo. Jsem matkou tvou a zůstanu jí. Péči matky nenahraditelnou, ten nejsilnější zdroj veškerého života, nahraditi ti musím. Matku ti vrátím, po níž toužíš a tak naříkáš v neochabujícím vzpomínání. Jsemť otcem tvým i matkou tvou!“¹⁶⁵ Děvčátku přislíbí, že jí zasvětil celý život, a dá jí veškerou lásku a pozornost. Šlejhar v této povídce zobrazil, jaké následky mohou mít na nevinné dítě rozhodnutí rodičů, které na ně neberou ohled. Muž se sice zbavil nenáviděné ženy, avšak obětí se stala i jeho dcera, která trpí smutkem a kvůli nízkému věku nedokáže celou situaci pochopit a vyrovnat se s ní.

V povídce *Z výletního setkání* spisovatel vyobrazuje téměř totožnou situaci, která se však markantně liší koncem příběhu. I v tomto případě muž v manželství trpí, jeho žena mu ze života činí peklo, přijde kvůli ní o domov, rodinný statek i majetek a celá mužova existence je v rozkladu. Muž všechna příkoří snáší, ale je velmi nešťastný. Stále doufá ve zlepšení vztahu a harmonickém manželství, to ale nepřichází, přemýšlí nad sebevraždou a bojí se, že zešílí. Po narození dcery se však v jejich vztahu nic nezmění a manželka používá dítě jako nástroj vydírání. Muž by chtěl ženu opustit a žít bez věčných dohadů a teroru, ale kvůli dcerce to neudělá, nechce o ni přijít nebo ji vystavit traumatům, které by mohlo přinést vyrůstání v neúplné rodině. Stejně tak zavrhne i možnost sebevraždy, jelikož je věřící. Smíří se se svým osudem, stává se ke všemu lhostejným a jediné pozitivní aspekty svého života nachází ve své dceři. V této povídce také najdeme dobové svědectví o změně pohledu na dítě a péči o něj. Z textu je patrné, že na konci 19. století již matky braly zřetel na odpovídající dětskou výbavu i módu. Dále zobrazuje rozdíly mezi venkovskou a městskou výchovou dětí a konflikt různých rodičovských postojů. Tato povídka se obsáhle věnuje ženské tematice a podrobněji se jí budeme věnovat v dalších částech této kapitoly.

¹⁶⁵ ŠLEJHAR, Josef Karel. *V zášeří krbu*. Praha: Aventinum, 1931, s. 355–356.

Na základě těchto poznatků tedy můžeme konstatovat, že Šlejhar v ženských hrdinkách raného věku vyobrazil tři kategorie postav – trpitelky zla, pozorovatelky zla a narušitelky zla. Samy se žádného zlého či násilného jednání vůči ostatním lidem nebo zvířatům nedopouští. Dětské ženské postavy v hlavní či výraznější úloze se ve Šlejharových kratších prózách z venkovského prostředí vyskytují méně často, než postavy chlapecké. Naproti tomu se děvčátka, na rozdíl od chlapců, nestávají tak frekventovaně oběťmi lidského zla a násilí, v tomto případě tvoří výjimku pouze povídka *Před jarmarkem*, ve které se stane děvčátko obětí vraždy. V této povídce spisovatel také zobrazil několik variant dětských traumat, tak jak je definují soudobé dějiny dětství. Rezignaci nad zlem a přivyknutí jeho absolutní moci spisovatel zobrazil v textech *O panu Špačkovi* a *Na vesnici*. Děvčátka jako narušitelky lidské zlovůle a nositelky naděje figurovaly ve dvou povídkách. Zatímco v jedné je dítě psychicky poznamenané traumatem matčiny smrti kvůli zločinu svého otce (*V mlhách březnové noci*), ve druhé próze otec svou dcerku upřednostní, a to na úkor svého spokojeného života (*Z výletního setkání*). Spisovatel v těchto dvou povídkách vystavěl kontrast mezi dvěma stádii ženského života, tedy dospělou ženou, která dokáže z života učinit čistec a malým děvčátkem, které je jediným důvodem k žití.

V analyzovaných textech nacházíme znaky typické pro naturalismus ve Šlejharově podání, tedy všudypřítomné zlo, determinismus a přivyknutí k lidské zlovůli. V rámci sociálního postavení byly postavy zasezeny spíše do střední až vyšší střední sociální třídy, ve většině případů byly dcerami statkářů a hospodářů. Výjimku opět tvoří text *Před jarmarkem*, ve kterém bylo děvčátko sirotkem na samém okraji společnosti. Z analyzovaných textů nelze optikou tematizace dětství vyvodit příliš poznatků k dějinám každodennosti českého venkova či k dějinám ženy. Šlejhar se v těchto povídkách soustředil na umělecké zobrazení hlavní dějové linky, a to bez větších odboček v rámci popisů ostatních skutečností. Výjimkou, která poskytuje vhled do uvažování o soudobé výchově a může nám tak přinést poznatky v rámci dějin dětství, je povídka *Z výletního setkání*. V ní se otec kriticky vyjadřuje k městské výchově dětí, která potomky už od raného věku všeobecně kazí, a osobně upřednostňuje venkovskou výchovu. Muž se negativně staví k dobové módní výchově dětí z vyšší společenské skupiny, o které se píše ve člancích ženských příruček, a která předepisuje přemrštěné, a z jeho pohledu zbytečné, nároky na dětské odívání, hračky, hygienu, stravu a trávení volného času. V tom všem vidí jen prostředek, kterým se z rodičů dostávají finanční prostředky. Stejně tak kritizuje využívání služeb kojných a chův. Zastává názor, že by dítě

mělo vyrůstat na venkově a v přírodě, která je důležitá pro zdravý vývoj. Odmítá módní požadavky na oblékání dítěte podle nejnovějších oděvních magazínů a další nové postoje a přístupy, které konec 19. století v rámci péče a výchovy dítěte přinesl.

6.2 Dívky a slečny

V této podkapitole se zaměříme na postavy dívek a slečen v kratších prózách Josefa Karla Šlejhara, které se odehrávaly v prostředí venkova. Dospívající ženské postavy se v autorově tvorbě vyskytují poměrně často, avšak většinou pouze ve vedlejší či pouze doplňkové úloze. Nejčastěji se objevují jako děvečky na statku nebo pomocnice v domácnosti. Dívky, jako nositelky hlavní dějové linie spisovatelových příběhů jsme našli v povídkách *Zátiší* (1894), *Ještě ne* (1895) a *Černohlávek – Vesnická idylka* (1902). Dále do této pasáže zařazujeme povídky *Havran* (1895) a *Jumr se vrátil* (1898), které zachycují dívky ve vedlejších, ale z hlediska uměleckého zobrazení výrazných rolích. Zajímavým pramenem k období ženského dospívání, ideálu dívky a období námluv, nahlíženého optikou muže je povídka *Z výletního setkání*. Na základě analýzy těchto textů se pokusíme definovat a interpretovat, jak Josef Karel Šlejhar ve svých dílech z venkovského prostředí umělecky zobrazoval dívky a slečny, jak tyto postavy konfrontoval se svým naturalistickým směřováním a v jakých aspektech můžeme najít prameny k dějinám každodennosti venkova či dějinám ženy.

Na základě komparace ženských postav raného dětského věku a dospívajících dívek je jasně patrná změna v rámci atmosféry a děje příběhů. Malá děvčátka vystupovala spíše v pozitivních či neutrálních rolích, jejich život nebyl fatálně ovlivněn působením všudypřítomného zla a nekončil tragicky (až na výjimku v povídce *Před jarmarkem*). U postav dospívajících dívek a slečen však dochází k potemnění atmosféry příběhů, do popředí se dostává téma neodvratitelné smrti a tyto postavy se již stávají obětmi lidského i vyššího zla. Jejich život často končí tragicky, determinismus na ně dopadá tvrději a jsou konfrontovány s krutým životem a ranami osudu. Tam, kde postavy chránila nevinnost dětství a zlo se jich dotýkalo jen lehce, spíše pro připomenutí jeho neměnné přítomnosti, nastává s dospíváním změna a zlo se začíná formovat do absolutní podoby, a objevuje se s větší razancí i fatálnějšími následky. V analyzovaných povídkách se také častěji objevuje tematizace sourozeneckých vazeb a rodinných vztahů mezi dětmi a rodiči.

Obraz dívky tvrdě pracující v horské fabrice Šlejhar představil v povídce *Jumr se vrátil*. Slečna pracuje ve stejné továrně, jako její otec a spolu s ním se podílí na finančním

zaopatření početné rodiny, jelikož její matka kvůli nemoci pracovat nemůže. I tak se rodina potýká s bídou a hladem. Autor v tomto textu vyobrazil tristní životní a pracovní podmínky dělníků v horských továrnách, kteří jsou vedením společnosti vykořisťováni, ale uvědomují si nutnost výdělku, a špatné pracovní podmínky na úkor svého psychického i fyzického zdraví snášejí. V této próze jsme svědky dívčina zhroucení z nevydařeného milostného vztahu s dalším dělníkem, jež ještě umocnila ztráta otce, který jako následek zdeptání prací i životem spáchal sebevraždu. Dívka skončí ve stavu, ve kterém dlouhodobě není schopná pracovat. Rodina tak přichází nejen o milovaného otce, ale i o oba živitele a dostává se do ještě bídější životní situace. Citové vztahy v rodině byly silné, a to jak v úrovni vazeb rodičů k dětem, tak i potomků vůči rodičům a sourozencům. Prostředí horské továrny je zde vylíčeno jako místo hrůzy, které člověka po všech stránkách zničí a podobné téma bychom našli i v dalších Šlejharových dílech. V tomto textu zobrazil autor i mentálně toxickou dělnickou komunitu, která je plná pomluv, ignorance vůči ostatním členům společenství a radosti z cizího neštěstí.

Povídka *Havran* nám skrze hlavního mužského hrdinu zprostředkuje rozhovor dvou slečen, který mladík vyslechne při své noční procházce ulicemi. Dívky vedou rozhovor o nemocné umírající matce jedné z nich. Dcera umírající si přítelkyni postěžuje, jak je život s nemocným členem rodiny náročný, a že se všem uleví, až matka zemře. Dívka se zajímá jen o svou část dědictví a k celé věci přistupuje velmi chladně. Pak se rozhovor s mrazivou lehkostí stočí k blížící se slavnosti a k volbě garderoby vhodné na tuto příležitost. Šlejhar v této povídce představil obraz slečny jako necitelné a chladně uvažující bytosti. Citové pohnutí z blížící se ztráty matky prakticky neexistuje, a důležitější roli v životě dospívající ženy hraje vidina materiálního zaopatření a marnivost.

Dívky jako tragické postavy, jejichž příběh končí smrtí, vyobrazil Šlejhar v povídkách *Zátiší*, *Ještě ne* a *Černohlávek*. Slečny spojuje stejný osud, avšak liší se jejich sociální postavení i rodinné zázemí. V *Zátiší* je představena dívka Ančka, pocházející z velmi nízké sociální vrstvy. Rodina je chudá a čítá mnoho potomků, které mají rodiče problém uživit. Když dívka onemocní, stane se přítěží celé rodině. Sourozenci se z jejího onemocnění těší, jelikož na ně zbyde víc jídla, až Ančka zemře. Tematizace rodinných a sourozeneckých vztahů je zde dovedena do negativního extrému, kdy je smrtelná nemoc dcery a sestry vnímána lhostejně, či dokonce pozitivně. Rodina musí opustit chatrč, ve které žijí, kvůli neplacenému nájmu. Pro otce je na smrt nemocná dcera jen přítěží. Nakáže své ženě, aby sbalila zbytek věcí, a chce dívku zanechat samotnou osudu. Matka se zprvu brání, ale nakonec poslechne manžela. Rodina tedy příbytek opouští, nemocné vezmou i peřinu a nechají ji ležet

na slámě. Osamocená a vyděšená dívka ten večer v chatrči umírá, následkem nemoci i hrůzy ze zjištění, že ji rodina opustila: „Po půlnoci ještě křičela. Teprve s hlubokou pokročilou nocí, krátkou pro rozkoš a nekonečnou útrapě, světy a lidstvo s sebou unášející, zaniklo vše. Když nížil se měsíc k obzoru, vhržil se přímo do světničky. A zrovna proti šedému, přitlumenému jeho světlu zaleskly se dvě rozevřené mrtvé zornice.“¹⁶⁶ V této povídce Šlejhar využil ironického názvu textu (zátiší dívčiny mrtvoly v měsíčním světle) a připojil k němu krátký doslov, ve kterém kritizuje falešný pokrok civilizace, který je naprosto nicotný, pokud se i přes veškerý společenský rozkvět mohou dít podobné výjevy. Tato próza zobrazuje dívku jako oběť bezohledného lidského jednání a determinismu. Postavu stihnul trest všudypřítomného zla, i když se ničím neprovinila a pocítila lidskou zlovůli nikoli od společnosti či cizí osoby, ale od těch nejbližších.

Téma umírajícího člena rodiny najdeme i v povídce *Ještě ne*. Ta je vyprávěna optikou mladého hochy, kterému umírá sestra a on je svědkem jejího utrpení. Jedná se o rodinu ze střední až vyšší střední sociální vrstvy, která žije na statku. Mladík propadá zoufalství, nedokáže si představit, jak bude bez sestry žít, a jak se s touto ztrátou vypořádá jejich matka, která má k dětem silnou citovou vazbu. Vztahy v rodině jsou v tomto případě, na rozdíl od předchozí povídky, velmi vřelé a členové berou možnou ztrátu dcery a sestry jako tragédii. Fatální konec se příbuzní snaží odvrátit povoláním lékaře i modlitbami. Příběh končí nejasně, dívka sice přežije, ale můžeme se domnívat, že došlo jen ke krátkodobému zlepšení a nad nemocí ještě plně nezvítězila. V tomto textu Šlejhar velmi expresivně zobrazil, jaké pocity hrůzy a zoufalství v mladíkovi vyvolával křik a nařikání nemocné sestry. Ani zde se dívka ničím neprovinila, utrpení v nemoci je opět způsobeno jakýmsi vyšším zlem a podtrhuje jeho absolutizaci.

Tragický životní osud a tematizaci sourozeneckého vztahu zobrazil Šlejhar v povídce *Černohlávek*. V tomto textu žije rodina, skládající se z otce, matky a dvou dcer ve skromném venkovském domě. Otec se živí jako tkadlec, pro radost chová ptáčka a mezi členy panuje harmonie a vřelé vztahy. Pokojné soužití naruší smrt matky, poté umírá i otec. Sestry se pokouší dál žít, ale nejsou schopny zaplnit obrovské prázdno, které po rodičích zůstalo. Žijí ve smutku a utrpení, vytvoří si ještě silnější vzájemnou fixaci a začínají se psychicky i fyzicky měnit. Na okolí působí přízračným a nepřítomným dojmem. Po nějaké době umírá i jedna ze sester, což osiřelou dívku naprosto zlomí a zhrouť se: „Teď najednou zakřičela ta bytost.

¹⁶⁶ ŠLEJHAR, Josef Karel. *Dojmy z přírody a společnosti: řada prací*. Praha: Aventinum, 1930, s. 148.

Propuklo to její hoře veškero v neobsáhlosti své beznaděje. Slyšely ty stěny hlas z neznámých zdrojů lidskosti, hlas nezměrného zaúpění a nářku... v nářku tom lze pouze umírat, po něm srdce zůstává navždy v úsmrt raněno.“¹⁶⁷ Další den se dívka se vším ve světnici loučí, vypustí z klece ptáčka (černohlávek), kterého choval její otec a pocit totální samoty na ni dolehne ještě fatálněji. Vyběhne z chalupy a spáchá sebevraždu skokem do lesní tůně. I zde Šlejhar velmi expresivně zobrazil mučivé pocity úzkosti a zoufalství nad ztrátou bližních. A i v tomto případě se dívka ničím neprovinila a přesto byla zasažena vyšším zlem. Východiskem pro ukončení bolestivého zármutku a trýznivé samoty byla pouze smrt. Ve zkoumané kategorii se jedná o jediný případ uměleckého zobrazení ženské sebevraždy.

Povídka *Z výletního setkání* zobrazuje ženu v několika životních etapách a mapuje i dívčí věk a dospívání. Tato témata jsou nahlížena optikou muže z venkova, který si za manželku vybral dívku z městského prostředí. Text líčí fázi námluv i zasnoubení a vypravěč v něm předkládá svůj obraz ideální dívky a budoucí manželky. Dívka se mu z počátku zdála jako andělská bytost, byla hloubavá, cudná a tedy ideál budoucí dobré manželky. Po svatbě se však vše změnilo. Tomuto textu se budeme dál věnovat v dalších částech kapitoly, a proto se nyní zaměříme jen na fázi ženského života, která odpovídá vymezení této podkapitoly. Vypravěč kritizuje soudobou sňatkovou politiku, která bere v potaz jen ekonomické postavení a zisk majetku. Dále se staví negativně k soudobé výchově dívek, která je převážně v městském prostředí vyšších sociálních vrstev, ovlivněna módními postupy a radami z ženských příruček, jež mají za následek pokřivení povahy i charakteru ženy už od početí. Taková výchova podle něj ničí ženskou přirozenost a kazí dívky duševně a mravně. Odsuzuje vzdělávání v dívčích institutech, které slečnám nedá žádné praktické dovednosti, a tak vlastně nic neumí. Učí se francouzštinu a hru na piano, jelikož je to módní, ale dívky to ve výsledku ani nebaví a je to jen plýtvání financí. Věnují se jen zábavě, na vše mají služby a nejsou zvyklé pomáhat v domácnosti. Charakter dívek pokřivuje i četba brakové literatury, která nemůže povznášet jejich duši. Muž kritizuje výchovu, která neučí dívky opravdovému životu, práci, povinností, sebezapření a lásce. Vypravěč konstatuje, že z takového prostředí nemůže vzejít láskyplná bytost, která by byla dobrou ženou a spoluvytvářela harmonické manželské soužití. Srovnává městské poměry s těmi venkovskými, a městskou společnost vidí jako zkaženou a ztročenou všestranným módním diktátem. Je jasné, že na základě této jedné povídky nemůžeme generalizovat a vyvozovat závěry o přístupu mužů k ženské emancipaci.

¹⁶⁷ ŠLEJHAR, Josef Karel. *Temno*. Praha: J. Otto, 1902, s. 21.

Avšak tento text může po odstranění subjektivních názorů vypravěče sloužit jako vhled do ženských dějin konce 19. století a soudobého přístupu k výchově dospívajících dívek a slečen z vyšší sociální třídy v městském prostředí.

Na základě analýzy uvedených povídek můžeme konstatovat, že dívčí postavy na venkově se v díle Josefa Karla Šlejhara stávají častěji obětmi působení zla, nežli děvčátka z mladší věkové kategorie. Dívky sami žádné zlo nepáchají, Šlejhar je vyobrazil v rolích lhostejných pozorovatelek či trpitelek zla. Jejich tragický osud je často zapříčiněn působením determinismu a absolutního zla, které je staví do náročných či život ohrožujících životních situací. Nemožnost bránit se krutému osudu v podobě smrtelné nemoci, ztráty nejbližší rodiny či tvrdé práci působí kontrastně k mladému věku hrdinek, který má být obdobím ženského rozkvětu a radosti. Životy dívek v analyzovaných textech končí většinou tragicky, a to psychickým zhroucením, úmrtím v důsledku nemoci či sebevraždou. Autor v povídkách častěji tematizoval rodinné a sourozenecké vztahy a důležitost vazeb v rodině. Spisovatel zobrazil dívky z různých sociálních vrstev, od těch velmi nízkých, žijících v bídných podmínkách, až po vyšší. Pokud bychom na texty nahlíželi optikou dějin ženy, našli bychom zajímavý materiál k přístupu k výchově mladých slečen z vyšší městské společnosti v povídce *Z výletního setkání*.

6.3 Dospělé ženy a manželky

V této podkapitole se budeme věnovat postavám dospělých žen a manželek ve sledovaných prózách Josefa Karla Šlejhara. Dospělé ženy mladého a středního věku byly v autorově tvorbě vyobrazovány velice často. Objevovaly se v hlavních, vedlejších i doplňkových úlohách. Lišila se jejich charakteristika i sociální a ekonomické podmínky, ze kterých pocházely. Dospělé ženy figurovaly ve spisovatelově díle jako oběti i pachatelky naturalisticky pojímaného absolutního zla. Do přímé konfrontace s ním se dostávaly frekventovaněji než postavy děvčátek či dívek. Nejčastěji se objevovaly v rolích manželek a matek. Tato část však bude na ženské postavy nahlížet právě optikou manželství, jelikož na ženy pojímané z hlediska jejich mateřství se zaměříme v následující podkapitole. V této části se na základě analýzy Šlejharových kratších próz pokusíme definovat a interpretovat, jak autor tyto postavy umělecky zobrazoval.

Šlejhar manželské soužití tematizoval velmi často a vyobrazoval různé povahy i stádia tohoto svazku, v němž měly ženy roli trpitelek i tvůrkyň zla. Psychické i fyzické týrání

manželky ze strany manžela spisovatel vylíčil v prózách *Matka* (1894) a *Zločin* (2007). Manželský svazek obtěžkaný existenčními problémy, které ovlivňují povahu i jednání partnerů představily povídky *Ptáče* (1894), *Zátiší* (1894) a *Jumr se vrátil* (1898). Krátká próza *Chorá jabloň* (1894) je jediným případem, ve kterém se objevuje manželství jako harmonický a láskyplný vztah muže a ženy. Protipól k tomuto dílu tvoří povídky *Z výletního setkání* (1899) a *V mlhách březnové noci* (1899), ve kterých je mužskou optikou manželský svazek líčen jako nesnesitelné utrpení, a manželky jako strůjkyňe veškerého zla. Problematiku ovdovění a uzavření dalšího sňatku, po kterém si manžel přivede do rodiny i hospodářství novou ženu zobrazilo dílo *Kuře melancholik* (1889). Ve *Večeru před svatým Janem* (1895) spisovatel tematizoval neopětovanou mimomanželskou lásku a její důsledky na manželství a rodinu. Fenomén neprovdaných žen, které obětovaly život práci na cizím hospodářství, představily prózy *Ukolébavka* (1895) a *Nekřtěňátko* (1907). V méně výrazných úlohách byly ženy jako manželky či hospodyně na statku, zobrazeny v povídkách *Páně Vzkříšení* (1895), *Na vesnici* (1894), *Neštěstí* (1902) a *Sirotek* (1907).

Jak jsme již uvedli výše, v několika případech se postavy manželek objevovaly také ve vedlejší, avšak výraznější úloze. Manželka hospodáře v povídce *Sirotek* je spolu se svým mužem svědkem utrpení jejich kobyly, která umírá po porodu hříběte. Celý příběh doprovází předtucha neštěstí a temná atmosféra, která staví do kontrastu smrt a zrození. Na manžele atmosféra těžce doléhá a vzbuzuje v nich pocity až jakési mystické hrůzy. Hospodyně se u umírající kobyly modlí a je silně emočně pohnuta. Tento výjev poskytoval obraz jakéhosi feminního souznění mezi ženou, jejíž dítě spí ve světlici a kobyloou, která nechává své dítě na světě samotné. Otázku submisivní role manželky okrajově otevřela próza *Na vesnici*. V ní se manželka hospodáře chce zachovat nápomocně vůči zbídačenému a hladovému starci, kterému chce dát jídlo. Její snaha je však utnuta zamítavým rozhodnutím manžela, jehož hospodyně poslušně poslechne. Žena se i přes svůj charakter a morální přesvědčení mužově vůli nevzpírala a dál situaci neřešila. Mezigenerační konflikt v kulisách rodinného statku mezi starcem na výměnku a jeho snachou vykresluje povídka *Páně Vzkříšení*. V ní se žena chová ke svému tchánovi velmi neuctivě a dává mu najevo jeho nepotřebnost. Díky starcově celoživotní práci a úsilí mohou být nyní jeho syn s manželkou páni rodinného hospodářství, ale i přesto hospodyně s výměnkářem urážlivě jedná jako se zbytečnou lidskou bytostí. Absolutnímu mystickému zlu čelí žena v próze *Neštěstí*. V té je obyvateli vesnice pokácen starý majestátní strom, sousedící se statkem. Tímto zdánlivě banálním úkonem se rozpoutá řetězec neštěstí, jenž nejvíce postihne právě blízké hospodářství. Pokácení stromu se stává

aktem jakéhosi znesvěcení, které je vyšší mocí potrestáno formou metafyzického zla. Na statku začnou postupně umírat zvířata, nejprve hospodářská, a poté i domácí. Svědkyní zvířecího utrpení a rozkladu celého hospodářství je selka. Ta jen bezmocně a v hrůze pozoruje, jak vše kolem ní umírá. Zvířata na statku vymřou do posledního, načež se hospodyně uprostřed dvora hroučí k zemi mezi zvířecí těla. Její osud je nejasný, buď také zemřela, nebo byla umístěna do blázince. Celý příběh provází temná a tíživá atmosféra, která transformuje příběh do mystické a fatální polohy.

Nyní se zaměříme na postavy dospělých žen a manželek, které ve Šlejharových prózách figurovaly ve výrazných rolích. Z analyzovaných textů je jediným dílem, které vyobrazovalo manželské soužití jako vyloženě harmonický a láskyplný vztah povídka *Chorá jabloň*. Tato próza také využívá archetypálního motivu spojení lidského, v tomto případě ženského, života se stromem. Podobný námět bychom našli kupříkladu v Erbenově lyricko-epické baladě *Vrba* (1853) či v baladické povídce *Viktorka* (1862) od Boženy Němcové. I ve Šlejharově variaci na toto téma končí příběh tragicky. Mladý manželský pár se svým malým dítětem spokojeně žije na rodinném statku, společnost jim dělá i mužův otec na výměnku. Žena pečuje o rodinu, domácnost i hospodářství a je velmi oblíbená i u čeledínů a děveček. Poklidnou jarní atmosféru naruší zjištění, že památná jabloň, kterou manželé zasadili při své svatbě, nekvete a začíná sesychat. Manželka je ze situace smutná a i ona se začíná měnit. Strom i přes veškerou péči starce dál odumírá a výměnkář si všímá změn v chování své snachy. Nálada na statku se mění a nese se v duchu neblahé předtuchy. Čas běží, nastává léto a žena onemocní, stává se více náladovou a téměř práce neschopnou. Stařec je svědkem jejího nočního utrpení, kdy mladá žena nespí, je jí zle a propadá zoufalství. Tchán snachu lituje a propadá žalu. Jediný ví, co se stane a radši by obětoval svůj život, aby ona mohla dál žít. Jednoho rána je ženě neobvykle dobře, pomáhá s domácností a přeje si vyjít s manželem na pole. Na statku začne panovat téměř slavnostní atmosféra. Stařec vše pozoruje a pláče. Žena se kochá každým pohledem, i v naprostých maličkostech nachází nezměrnou krásu. Manželé se vrací zpět sadem, dojdou k umírající jabloni, jejíž poslední kvítky ženiným polibkem opadají. Žena si je vědoma svého spojení se stromem. Tu noc obestře hospodářství mystický závan, který zvedá vítr, plaší zvířata a doprovází ženin boj s věčností. Povídka dává nahlédnout i do venkovských církevně-magických rituálů. Mezi tyto tradice patřilo i zasazení stromu při významné životní události. A tak jako spolu manželé zasadili jabloň při příležitosti jejich svatby, zasadil ovdovělý manžel stejný druh jabloně jako památný strom na zesnulou

manželku. Ženská postava je v tomto díle vyobrazena jako oběť nekompromisního mystického zla.

Manželské soužití v nižších sociálních vrstvách, zatížené existenčními problémy a následky chudoby či bídy, působící na psychiku člověka spisovatel tematizoval v povídkách *Zátiší* a *Jumr se vrátil*. V *Zátiší* jsou manželé rodiči několika dětí, které mají problém uživit. Konfrontací s bídou se zatvrzují jejich povahy i přístup k dětem. Žena je zde vyobrazena v roli submisivní manželky, která se podvolí bezcitému rozhodnutí svého muže. Ten chce nechat jejich těžce nemocnou dceru osudu. Manžel dívku vidí jako již odsouzenou k smrti, a tedy jako přítěž pro celou rodinu. Po krátké argumentaci s manželem žena s opuštěním potomka v posledních chvílích jeho života nakonec souhlasí. Rodina nechává v chatrči umírající děvče samotné a odchází do jiného příbytku. V tomto případě ženská postava figurovala jako pasivní spolupachatelka zločůle.

I *Ptáče* líčí příběh rodiny, která se dostala do existenčních problémů. Vznětlivý, ale dobrosrdečný holič Koudelka musel svou živnost přestěhovat na méně lukrativní místo a trpí nedostatkem zákazníků. Situace se postupně zhorší, přijde o veškeré klienty, a tedy i jediné finanční prostředky, které rodina měla. Vznětlivá nýbrž starostlivá Koudelková, která dřív manželovi při jeho řemeslu pomáhala, si musí najít zaměstnání, jelikož muž upadá do letargie, čeká na nepřicházející zákazníky, a rodina již nemá z čeho žít. Muž se vlivem nastalé situace stává hrubým na ženu i jejich syna. Útěchu mu přináší ptáček, který se objevil v okně příbytku a muž ho odchytí. Všichni trpí hladem, zimou a Koudelková nechce ptáka žít. Sama tvrdě dře a chování ptáčete jí přijde jako zbytečnost, manželé se hádají. Jejich syn onemocní a oba manželé propadají zoufalství a strachu. Příběh končí tragicky pro všechny členy rodiny. Po synově smrti umírá i Koudelková. Zdrčený holič najde umrzlého ptáčka a oběsí se. Postava ženy zde byla vyobrazená jako oběť fatálního zla, s nímž se pokusila marně bojovat. Tomuto dílu se z hlediska mateřství budeme věnovat i v následující podkapitole.

Povídka *Jumr se vrátil* vykresluje rodinu pana Jumra, dělníka v horské továrně, která se též potýká s chudobou, avšak mezi rodinnými členy panují vřelé vztahy. Po zmizení manžela je žena konfrontována s dvojitým strachem, obává se mužův život i o budoucí existenci, jelikož přišli o živitele rodiny a ona kvůli zdravotnímu stavu není dlouhodobě schopná pracovat. Muže všude hledají a netuší, že Jumr již první noc zmizení spáchal sebevraždu. Rodina se dostává do ještě větší bídy a úpadku, jediným živitelem se stává syn Jumrové, jelikož ona těžce onemocní. V této próze se také objevuje postava bláznivé ženy

Hnykové, která byla doposud společností odsuzována, ale tolerována. V době, kdy Jurnr páchá sebevraždu, se žena dostává do psychického záchvatu, celou noc zpívá v okně a poté utíká na louku, kde fascinovaně pozoruje úsvit. Šlejhar v tomto obrazu postavil nádheru a velkolepost přírody do kontrastu k bídné lidské existenci. Hnyková poté začne mít vidiny a ještě ten den je odvezena do blázince. Próza se dotkla ve vedlejší dějové lince i tématu nevěry a nemanželského početí. Dělník Hnyk udržuje milenecký vztah se dvěma ženami, které o sobě ale navzájem neví. Na dělnické ubytovně proběhne konfrontace této trojice, obě milenky tvrdí, že jsou těhotné. Hnyk dá jedné z nich přednost, v důsledku čehož se zoufalá odvrhnutá žena pokusí otrávit. V této povídce nám Šlejhar představil více ženských osudů, které ale byly bez výjimky postihnuty působením všudypřítomného zla, jehož obětí se ženy staly.

Téma mimomanželské, a téměř až zakázané lásky představil Šlejhar v krátké próze *Večer před svatým Janem*. Ta nás přivádí do skromného stavení, ve kterém žije mladý manželský pár, jejich dítě a na výměnku mužova matka. Rodina se živí především tkalcovstvím. Dlouhodobě řeší problém, který spočívá v častých a nenadálých útěcích manželky a snachy neznámo kam. Žena přestane jevit zájem o domácnost, manžela i dítě. Muž s matkou se snaží situaci řešit, ale nic nepomáhá. Muž je bezradný a nešťastný, stejně tak i jeho matka, která nechápe snažin nezám o manžela a domácnost, a sužuje ji synovo trápení. Útěky mladé ženy dál pokračují, ač se jim muž i tchýně snaží zabránit všemi možnými prostředky, od prošení a domlouvání, až po fyzické zásahy. Důvodem ženinych útěků jsou mše, které navštěvuje. Nejde jí však o modlení či duchovní útěchu, ale je zamilovaná do mladého kněze, a snaží se být co nejčastěji v jeho přítomnosti. Nastává předvečer svátku sv. Jana Křtitele a mladá žena se o půlnoci vydá do lesa pro kvítí, které má mít v tuto magickou dobu čarovnou moc. Hledá vhodné rostliny, jejichž kouzelná síla by jí zajistila lásku i štěstí, a prosí světce o pomoc. Najednou se objeví její rozružený manžel. Následuje stříh ve vyprávění, děj se posouvá do dalšího dne, kdy je mrtvé tělo této mladé ženy nalezeno v lesním rybníce. Otázkou však zůstává, jestli byla manželka svým mužem zavražděna, či spáchala sebevraždu. Šlejhar v této próze vyobrazil ženu jako postavu trpící nenaplněnou láskou. V důsledku toho přestává mít zájem o rodinu, běžný život a povinnosti, které se s ním pojí. Vědomí toho, že její cit a touha ke knězi nejsou a ani nemohou být opětované, ji dovede až k upnutí se na církevně-magický rituál. Při něm je s největší pravděpodobností zavražděna svým manželem, jehož k činu zřejmě dovedlo zoufalství z neřešitelné situace. Spisovatel v této povídce představil ženu jako oběť citů a všudypřítomné zlo s fatálními následky na ni dolehlo skrze čin vlastního manžela. Kontrastně pak působí

skutečnost, že se žena zamilovala do církevního představitele, ale lásku si chtěla zajistit pomocí magického, a tedy vlastně pohanského rituálu.

Tematizaci domácího násilí a psychického i fyzického týrání v manželství zobrazil Šlejhar v prózách *Matka* a *Zločin*. V první povídce žije manželský pár a jejich syn v odlehlé chudé horské osadě. Makovičková se věnuje tkalcovství a práci na malém poličku, Makovička pracuje jako dřevař. Žena se liší od typických obyvatel osady, je zádumčivá, působí jemnějším dojmem a sousedky ji považují za ušlechtilou. Její manžel je hrubý opilec. Doma se objevuje jen sporadicky, avšak pokaždé se při návratu na manželce dopouští fyzického násilí. Surový muž nemá jejich syna rád, ale neubližuje mu, spíše se ho straní. Veškerý hněv si vybíjí pouze na manželce, která vše trpělivě snáší s vědomím, že je lepší, aby bil ji než malého Tonička, kterého ona zbožňuje. Aspektu mateřství v této próze se budeme podrobněji věnovat v následující podkapitole. Žena musí tvrdě dít, jelikož manžel všechny finanční prostředky utratí za alkohol, a funkce živitele rodiny je na ní. Fyzické násilí ze strany manžela v některých případech přerůstá do extrémů, v takových situacích hledá Makovičková i se synem úkryt u sousedky. Tragickou shodou okolností manželům zemře syn a jistý podíl na jeho smrti má i Makovička. Ten ihned po pohřbu dítěte opouští domov neznámo kam a nevrací se. Makovičkové je to lhostejné, upne se na tvrdou práci, strašlivě truchlí pro milovaného syna a nakonec sama umírá. Postava ženy je zde vyobrazena jako oběť fatálního zla, trpící fyzicky i psychicky a s tragickým koncem.

Terorem přicházejícím ze strany opileckého manžela byla zasažena i žena v druhé příběhové části prózy *Zločin*. Ta je dlouhodobě psychicky i fyzicky týrána, a to obzvláště v situacích, kdy se její silně opilý muž vrátí domů z hospody. Žena se těchto chvil děsí, je ve stresu a ví, co jí bude čekat, jelikož mají manželovy návraty vždy stejný postup. Nejprve ženě nadává a hrubě ji uráží. Poté muž přechází k fyzickému násilí, zuřivě ji bije a kope do ní. Následně mu žena musí podat k večeři výhradně opečené jelito, na které musela i sama vydělat peníze, protože manžel veškeré finanční prostředky propije, a obstarávání prostředků na živobytí tedy zbylo na manželce. Po dojetí si muž začne vynucovat sex a i přes ženiny prosby a náрек následuje její znásilnění. Takovýto neměnný sled událostí čeká na ženu každou noc potom, co se tyran vrátí domů. Jednoho večera se však děj událostí změní. Muž se opilý vrací domů, těší se na násilí, jelito a sex. Manželka na něj však nečeká u dveří, to ho rozzuří a začne ji hledat. Všimne si krve, která je všude po světnici a její stopy ho zavedou k truhle, za kterou leží mrtvola jeho manželky. Muž je vzteky bez sebe, chtěl naplnit svůj každodenní rituál v podobě bití, jelita a znásilnění. Podívá se své mrtvé manželce do očí, a

vidí v nich klid. To ho rozzuří k nepřičetnosti, chce svůj zavedený rituál a to, co mu patří. Následuje scéna, která líčí zřejmě nejbrutálnější a nejodpornější násilí páchané na lidské bytosti v celé Šlejharově tvorbě: „Zároveň jal se vztekle šlapati po mrtvole, jako druhdy šlapal po ní živé, kramflekem s podkůvkou kopaje do těch propadlých mrtvých ňader, načěž, když mu to nestačilo, popadnuv zas do rukou závoru, jako vždy pro něho připravenou, mlátil do toho mrtvého těla jako druhdy, když bylo živé. A jal se jím sápat a smýkat po sednici, posléze na ně hnusně se rozplav.“¹⁶⁸ Poté marně hledá jelito, které však tentokrát žena už nepřipravila. Místo toho nachází alkohol a znovu pije. Následně chce naplnit třetí, a poslední ze svých pravidelných opileckých tužeb, tedy pohlavní styk: „A to jakoby vždy jeho teprve navnadilo k pravé náladě, zvířilo ho k vlastnímu rozpoutání chtíčů, aby uvrhal se na tu odvracující se, umučenou ženskost, kams v samu oblast těch zoufalých vzryvů srdce, toho šíleného roznaříkání, a uchvátil ji u bezmezné brutalitě zpité orgie...“¹⁶⁹ Muž mrtvolu své ženy sexuálně zhanobí a dopustí se na ní nekrofilie. V této próze se žena stala trpítkou psychického i fyzického týrání, zlo ze strany manžela na ní dolehlo fatálně, avšak jeho působení nebylo ukončeno úmrtím oběti, jako v jiných případech. Zlovolné a zavrženíhodné chování muže překročilo i majestát smrti a na manželčině těle se dopustil odporného zhanobení.

Problematiku mužského ovdovění a následného druhého manželství Šlejhar představil v próze *Kuře melancholik*. Tento text líčí, jaký dopad může mít na rodinu i celé hospodářství nový svazek hospodáře s mladší ženou. Příběh nás zavádí na prosperující vesnický statek v den, kdy zemřela manželka majetného hospodáře. Děvečky i čeledíni pro ni truchlí, jelikož mezi nimi byla velmi oblíbená. Zesnulá hospodyně měla laskavou a dobrotivou povahu a její smrtí je zdrcena i celá vesnická komunita. Hospodář působí chladně, nejsou na něm patrné žádné stopy zármutku. V den pohřbu se setkává s mladou ženou a panují mezi nimi znatelné sympatie. Čtenáři zůstává otázkou, zda se tato náklonost utvořila až v daný moment, či jestli panovala již v době manželčina života, a znamenala manželovu nevěru. Mladá žena po pohřbu zůstává na statku několik dní. Předstírá svou pracovitost a obětavost, a falešně lne k hospodářovu malému dítěti, jež přišlo o matku. Týdny běží, ovdovělý manžel se doma zdržuje jen málo a jednoho dne si do hospodářství přivádí onu mladou ženu jako novou manželku. Tímto činem se na statku změnil zavedené pořádky i celková atmosféra. Žena

¹⁶⁸ ŠLEJHAR, Josef Karel. *Zločin*. Praha: Herrmann & synové, 2007, s. 41–42.

¹⁶⁹ Tamtéž, s. 44.

převzme nadvládu nad domácností, chová se panovačně a u čeledi je pro své chování neoblíbená. Propustí stávající zaměstnance a na jejich místo dosadí čeládku ze své přízně. Dobrosrdečná atmosféra v hospodářství se mění na falešnou a nepříjemnou. Muž to přehlíží a nechává jí volnou ruku. Novomanželka si užívá mužovo láskyplné chování, na rozdíl od jeho první ženy, na kterou byl hrubý a zlý. Spolu s děvečkou Pepkou žena zesměšňuje památku nebožky hospodyně, a dopouští se spolu šikanování a týrání vyženěného syna. Této próze se budeme věnovat i v následující podkapitole, kde ji budeme nahlížet perspektivou vlastního a nevlastního mateřství. Otec je k týrání vlastního dítěte lhostejný, vše nechává na uvážení nové manželky. Hošíček je nakonec utýrán k smrti a umírá v otřesných podmínkách. Tato próza jako jediná vyobrazuje situaci, kdy se ovdovělý manžel znovu ožení. Nová manželka v tomto případě představuje pachatelku zla, kterého se dopouští na nevlastním dítěti. Kontrastně její amorální a bezcitná povaha působí ve srovnání s charakterem zesnulé dobrosrdečné hospodyně. Zajímavá je i perspektiva nahlížení na vztah očima malého dítěte, které nechápe, proč se k nové ženě chová otec něžně a k mamince byl předtím hrubý. Novomanželka navíc zesměšňuje památku své předchůdkyně a mění zavedené poměry v hospodářství. Statkářova pasivita a lhostejnost je zřejmě zapříčiněna okouzlením z nové ženy a její manipulací. Problematiku druhých manželství ovdovělých jsme reflektovali v předchozích kapitolách pojímaných z hlediska dějin každodennosti a dějin žen. Připomeňme pasáž o ženském umírání, kdy manželky na smrtelné posteli žádaly své manžele o příslib, že o pozůstalé děti budou dále pečovat a neodvrhnout je. V případě Šlejharova uměleckého zobrazení byla nastalá praxe zcela jiná, i když se můžeme domnívat, že podobnou žádost umírající milující matka také učinila. Nebyla však naplněna.

Ojedinele se ve Šlejharových prózách z venkovského prostředí objevovaly i postavy neprovdaných žen. Povídka *Ukolébavka* vypráví příběh prosté ženy Františky. Jedná se o pracovitou, dobrosrdečnou a skromnou osobu, která celý život tvrdě dřela. Neohroženě pomáhala při morových epidemiích a poslední roky pracovala na statku. Františka nikdy nebyla vdaná a nemá ani děti, z příbuzných jí zbyli jen sourozenci. Její majetek není rozsáhlý, má trochu peněz z dědictví, sváteční oděv, peřiny a peníze, které si celý život šetřila. Ženin život je jen tvrdá práce, nezná žádné rozptýlení ani nemá známé. Útěchu nachází ve víře a je velmi pobožná. Jednoho dne Františka onemocní a není schopná pracovat. Je si vědomá své indispozice a poprosí chalupníci o zpravení jejího bratra. Chalupníci jsou rádi, že se zbaví práce neschopné, a tedy i zbytečné ženy. Pro Františku přijíždí její bratr mazáč Kavan, který je od chalupníka seznámen se skutečností, že má mít žena ušetřené peníze. To je také jediný

důvod, proč si ji k sobě bere. Doufá v rozsáhlé a brzké dědictví. Frantina pobývá u Kavanů v hrozných podmínkách a její stav se zhoršuje. Kavanové jde jen o peníze a snaží se je z ženy vylákat. Františka odmítá, peníze chce darovat na obraz Panny Marie do místního kostela, to Kavanovou rozzuří a chce se ženy zbavit. Kavan se vypraví k sestře Jodasové a přesvědčí ji, aby si sestru si vzala k sobě. Ženin stav se stále zhoršuje a Jodasová zjišťuje, že sestřin majetek byl již rozkraden předchozí rodinou. Psychický nátlakem z Františky ušetřené peníze na obraz nakonec získá, což nemocnou ženu vnitřně zlomí. Jodasovi ji již nepotřebují. Žena trpí nemocí ve strašných podmínkách, nikdo o ni nepečuje a je zdrcená a zoufalá. Jodas chce odvést sestru do špitálu, tam ale Františku nepřijmou, vrací se s ní tedy zpět. Zanechají ji venku u chalupy na hromadě hlíny. Žena prožívá muka a upadá do mrákot. Všichni odejdou a nechají nepohyblivou Frantinu umírat v bouři: „K chalupě kalužinami a blátem motali se dva opilci, byli to Jodasovi... A v ukolébavce jejich popěvu Frantina dokonala. V ukolébavce pustých vášní, jakými kdy hárala srdce lidská nepojavší citu ani smilování, lačná jen po kořisti a požitcích, v děsné té ukolébavce celého života a světa, umírala dlouho a strašně.“¹⁷⁰ Tato povídka představila neprovdanou ženu jako trpitelku zla, kterého se na ní dopustili její příbuzní. Sama zasvětila celý život práci, víře a pomoci ostatním, ale jí nepomohl nikdo. Pro nejbližší se stala jen zdrojem pro získání majetku, a po jeho dosažení se stala nepotřebnou. Paradoxně se na ni největší zlovůle dopouštěly právě ženy v podobě švagrové a sestry. Rodinné vztahy jsou zde vykresleny v rozkladu lidské chamtivosti a vykořisťování.

I próza *Nekřtěňátko* zobrazovala příběh tvrdě pracující neprovdané ženy. Její neutěšený osud determinoval již křest, na kterém byla opilými kmotry, kteří se domnívali, že je dítě chlapec, pokřtěna jako Johan. Žena měla zvláštní tělesnou konstituci i rysy obličeje a vypadala mnohem starší, než skutečně byla. Díky dlouhým a velmi silným rukám byla Han skvělou pracovnící, jen proto lidé její vzhled tolerovali, jinak by nejspíše byla ze společnosti vypuzena na okraj. Žena již dvacet let pracuje na jednom selském statku. Dělá spíše mužské práce, jelikož je velmi silná a na okolí navíc nepůsobí nijak žensky. Je obětavá, pracovitá a bez ní by statek vůbec nefungoval, srostly spolu. Žena žije ve špatných podmínkách v půdních prostorech na seníku, který je jejím výhradním územím a samotářsky tam tráví veškeré volné chvíle. Žije bezděčně a neprožívá žádné radosti, ale ani starosti. Výjimku tvoří změny na statku, které špatně snáší, zvláště pak, když se prodávají hospodářská zvířata a hlavně mláďata. Han si strádá peníze a za nic neutrácí, nechodí do vesnice, ani do kostela,

¹⁷⁰ ŠLEJHAR, Josef Karel. *Co život opomíjí*. Praha: Beaufort, 1895, s. 171.

hospody či k muzice. Hospodyně je zlá a líná žena, vztah má jen k objektům, které přinášejí prospěch či zisk. Hospodáře má Han raději, je to sice surovec a opilec, ale moc si jí nevšímá a je si vědom obrovského rozsahu práce, kterou žena dokáže zastat. Manželé Han ve všech směrech vykořisťují a za nic nejsou vděční. Vědí, že má žena ke statku vztah rovnající se souznění věrného psa a jeho pána. Čím víc ji deptají, tím je oddanější a snaží se zavděčit dalším dřením. Po zjištění, že je Han těhotná začnou chalupníci ženu skrze její stav vydírat a ještě více vykořisťovat. Dítě čeká s alkoholikem a místním pobudou. Této próze nahlížené optikou mateřství se budeme věnovat v následující podkapitole. Celé těhotenství Han tvrdě pracuje, po porodu upadne do bezvědomí, a následně zjistí, že je novorozeně mrtvé. Chalupnice miminko nepozorovaně zavraždila, aby nepřišli o Haninu nepostradatelnou pracovní sílu. Zdrcená žena zůstává věrně na statku, dře ještě tvrději, aby zapoměla na svůj žal, a ve chvílích volna truchlí po miminku v mylné představě, že zemřelo přirozeně. V tomto díle je ženská postava trpítkou lidské zlovůle, jež ji s vidinou vlastního prospěchu připraví o dítě. I zde se setkáváme se skutečností, že největšího zla se na ženě dopouští jiná žena, nikoli muž či vyšší zlo. Chalupnice je vykreslena jako bezcitná a chamtivá žena, která se neštítí ani vraždy novorozence. Ač Han působí zvláště, má dobrou duši, kterou zdrtí odporný lidský skutek. Šlejhar v této povídce tematizoval život neprovdaných žen v námezdním poměru pocházejících z nízké sociální vrstvy bez dalších příbuzných a nemanželské těhotenství.

Ženu, jako strůjkyni až démonické zlovůle nahlíženou mužskou optikou představil Šlejhar v prózách *Z výletního setkání* a *V mlhách březnové noci*. Obě tematizují manželská soužití, ve kterých jsou muži deptáni povahou a jednáním svých manželek. Tyto texty jsou si námětově i motivicky velmi podobné, liší se však jejich konec. Povídka *V mlhách březnové noci* představuje hospodáře na statku, který je dlouhodobě tyranizovaný svou ženou a v manželství trpí. Chtěl by ženu opustit, ale je si vědom závazků a povinností, které k ní má. Manželku popisuje jako démonickou a zvrácenou bytost, která v něm probouzí pocity hrůzy a noční můry. Kdyby nebylo jejich společné malé dcerky, která je manželovým jediným štěstím, spáchal by sebevraždu. Muž nemá chvíli klid, neustále prožívá pocity úzkosti a zoufalství. Jeho stavy připomínají až halucinační záchvaty a ze spaní blouzní. Žena si je vědoma manželova pouta k dceři a skrze dítě ho vydírá, sama k děvčátku však nijak zvlášť nelne. Díky dítěti je její postavení v bezpečí a ona si může diktovat podmínky a manžela psychicky deptat. Jednoho večera se v muži něco zlomí, jeho nenávisť a pohrdání zlovolnou lidskou bytostí dojde extrému. Tu noc spící manželku zavraždí. Konečně pocítuje volnost, ale zachmuří ho myšlenka na to, jak se se situací vypořádá jeho dcera. Muž sní o novém šťastném

životě po boku milující a láskyplné manželky, jejíž ideál si vysnil. Ráno je muž přivolán k mrtvému tělu své ženy a chová se podezřele. Neprojevuje žádné pocity zármutku, což neujde pozornosti ostatních lidí ze statku, ti ale dál hospodářovo chování neřeší. Dcerka je ze situace zmatená a smutná, volá maminku a usedavě pláče. Muž je zoufalý, nemůže snést pohled na milované zdrcené dítě a přeje si vzít svůj čin zpět. Hospodář je zdrcený, uvědomuje si, že spáchal nejtěžší zločin – vzal dítěti matku. Následuje stříh v příběhu, který nás s časovým odstupem zavádí zpět do hospodářství. Malá dívenka stále trpí záchvaty zármutku, které přicházejí z nenadání a na otce si vytvořila silnou fixaci. Muž v myšlenkách dívce přislíbí veškerou lásku, která v něm je. Chce jí zasvětit celý život a rozhodne se rezignovat na další vztah, i kdyby byl sžírán touhou. Děvčátku chce být otcem i matkou a zcela se jí obětovat. V této povídce byla postava manželky pachatelkou zla, i jeho obětí. Ženina zlovůle vůči manželovi byla příčinou její vlastní smrti. Ženský charakter je zde vylíčen jako démonický, budící pocity hrůzy a utrpení. Muž v této próze figuruje jako otrok manželčina zla, který ale touží po harmonickém vztahu. Svým sobeckým činem však traumatizuje vlastní dítě, jež připraví o matku. Přijde i o svou vysněnou šanci na láskyplné druhé manželství, jelikož svůj život zasvětil pouze dceři.

Povídka *Z výletního setkání* nese autobiografické rysy, a též z mužského pohledu vykresluje manželský svazek jako peklo na zemi. Mladý muž z venkovského statku pojme za manželku městkou dívku z vyšší sociální vrstvy. Oceňuje její cudnost a hloubavost, ale není do ní zamilovaný. V dívce vidí ideální ženu a dobrou manželku vhodnou pro spokojené manželství. Po svatbě se novomanželé stěhují na mužův rodový statek. Žena se stává nedůtklivou a propadá grafomanii. Poté začne měnit interiér i exteriér statku, který se jí zdá staromódní a odmítá v něm žít. Ničí manželova milovaná místa i vybavení domácnosti a přetváří je k vlastnímu obrazu, čímž on trpí. Vnitřek obydlí předělá podle moderního salonního stylu a i do zahrady vnese jiný řád a uspořádáním. V manželství vznikají další rozepře, ale muž vždy ustoupí a ženě ve všem vyhoví. Žena nemá zájem o hospodářství, přírodu ani půdu, která jim dává obživu. Zajímá se jen o módu, za kterou utrácí velké sumy peněz, ač si dovezla velkou výbavu. V rámci práce na statku zastává pouze vaření, které však praktikuje v okázalém městském stylu a manželovi nechutná. Celé soužití novomanželů doprovázejí neustálé hádky, ve kterých ze sebe žena dělá oběť a z manžela viníka. Celou dobu skrze své chování manželem manipuluje. V období sklizně potřebuje hospodář všechny pracovníky na statku, ale žena odmítne děvečky propustit, protože by přišla o své pohodlí a servis. Je malicherná, nedůtklivá, nervózní a čeledíní ani děvečky ji nemají rádi, jelikož vše

jen kritizuje a sama s ničím nepomůže. Žena využije i nejmenší záminky, aby mohla rozpoutat hádku. Konflikty se v manželství stanou každodenní záležitostí a manžel trpí. Svazek se pro něj stává peklem na zemi. Manželka je zlá, podlá, hysterická a z muže dělá surovce, sobce, lakomce a nevzdělance. Ten se ji už ani nesnaží udobřovat či uklidňovat a chová se rezignovaně. Dojde mu, že ztratil veškerou naději na šťastný život, láskyplné manželství a smutně si představuje vysněnou ideální ženu a harmonický vztah. Soužití se ženou se pro něj stává nesnesitelným, psychicky ho deptá a muž je naprosto zoufalý. Okolí však na ženu pohlíží kladně, a díky schopnosti se přetvařovat je u cizích lidí oblíbená. Falešná je i ve víře, kterou dřív hojně praktikovala, ale pak ji to omrzelo. Svým chováním a rozmařilostí přivede manželka statek na mizinu. Začne klevetit se sousedkami a špiní mužovo jméno i celý jeho rod. Muž se dostává do mravní krize, celý život se mu rozpadá, a poté zjišťuje, že je žena těhotná. Doufá v nový impulz a lepší život. Manželka utrácí další peníze za přepychovou výbavu pro miminko, svou těhotenskou módu a delikatesy k ukojení těhotenských chutí. Na statku již nedělá žádnou práci a najme si kuchařku. Muž je zoufalý, přemýšlí nad sebevraždou, ale pomyslení na dítě ho zadrží. Statek je na mizině a v dlužích. Hádky vznikají i v rámci debat o chování v těhotenství a manželčina úmyslu využívat služeb kojné, s čímž muž nesouhlasí. Po fyzickém konfliktu, kdy žena poranila nožem sebe i manžela je muž na pokraji zhroucení. Jeho domov byl znesvěcen, život má v troskách a hospodářství v dlužích. Statek je prodán, on je tím zdrcen, jelikož přišel o domov a neudržel rodový odkaz předků. K manželčině spokojenosti se stěhují do města. Venkov i venkované se jí hnusili a ona chce žít „nóbl“ městským životem v blízkosti matky a známých. Manžel na vše naprosto rezignuje, žijí v nájmu, často mění bydliště, on chodí do služby a žena je i přesto se vším nespokojená. Dítě využívá jako nástroj manipulace s manželem a kazí ho městskou výchovou. Manželka dál dělá dluhy, které on nestačí platit a scény, které musí snášet. Cítí se jako moucha v pavučině. Kvůli dcerce manželku opustit nemůže a sebevražda je proti jeho víře. A tak zůstává v mučivém manželství a lhostejný k životu.

Vyprávění o trýznivém manželství muž doplňuje kritikou soudobého chování mladých žen pocházejících z vyšších sociálních vrstev městské společnosti. Vyjadřuje se k ženským tématům, a to k těhotenství, porodu, mateřství i výchově dítěte. Uvádí, že negativně je dítě ženského pohlaví ovlivněno již v děloze, a to leností a podstrojováním matkám v očekávání, které radí ženské příručky. Stejně tak je plod tráven matčinou konzumací alkoholu, která je těhotným doporučována. Dále na miminko negativně působí nové postupy při porodu, které mají nepřírozeně zkracovat bolest a rození urychlit. Kritizuje využívání služeb kojných a

chův, které narušuje vybudování vztahu mezi dítětem a matkou. Podle soudobých názorů není těhotenství „nóbl“ a kojení ženám škodí, jelikož jim bere mládí a krásu. Odsuzuje přehnanou péči o dítě, v podobě přemrštěných nároků na hygienu, stravování, oblékání a jeho rozmazlování. Negativně se staví i k soudobé módní výchově mladých dívek, která kazí přirozenou ženskost a nikdy nemůže vést k ideálu dobré ženy. Kritizuje výchovné postoje zotročené módním diktátem, které podle něj ničí ženy duševně i mravně: „...eh, dejte mi již svatý pokoj, tam nezrodí se láskyplná ženskost, jaká by prochvívala u neskonalé touze srdcem důstojného muže, nýbrž tam vzniká běs ženskosti, neživotní nestvůra, šířavá negace a rozruch pozitivnosti. Tam vzniká démon rodinného života.“¹⁷¹ Ke všem těmto negativním aspektům staví do kontrastu postavu své matky, jež sice byla prostou venkovskou ženou, ale představovala mužův ideál láskyplné, pracovitě, obětavé, skromné a dobrosrdečné ženy. Tyto úvahy přinášejí zajímavý pramen k dějinám každodennosti přelomu 19. a 20. století i ženským dějinám, a po odstranění subjektivních názorů poskytují vhled do specifického typu společnosti a vykreslují soudobé postoje k otázkám těhotenství, mateřství a výchovy. V této povídce se žena stala pachatelkou zla, které směřovala výhradně proti svému manželovi. Zápletkou próza odpovídá Šlejharově manželství a jsou v ní patrné silné autobiografické rysy. S tímto vědomím je poněkud obtížné číst text jako literární fikci. Forma monologu, expresivnost pocitů a ladění celého textu tedy spíše připomíná obžalobu ženy, která je vyličená jako zavrženíhodná lidská bytost a ničitelka všeho dobrého.

Z analyzovaných textů můžeme definovat, že dospělé ženské postavy obývající český venkov se v prózách Josefa Karla Šlejhara objevovaly jako oběti, trpitelky i pachatelky zla. Spisovatel v této kategorii zobrazoval ženy z různých sociálních vrstev a nejčastěji se objevovaly v rolích manželek. Autor v rámci této ženské životní fáze frekventovaně tematizoval manželské soužití, rodinné vztahy a život spjatý s hospodářstvím. Na ženské oběti působilo absolutní zlo i lidská zlovůle, mnohdy motivovaná prospěchářstvím či ziskem. Lidskými pachateli utrpení byli často nejbližší osoby obětí. Ženy, jako trpitelky následků existenční nouze a bídy představily povídky *Ptáče*, *Zátiší* a *Jumr se vrátil*. Absolutní, až mystické zlo s tragickými následky působilo na ženské postavy v prózách *Chorá jabloň* a *Nestěští*. Trpitelkami psychického a fyzického násilí ze strany manželů byly manželky v povídkách *Matka* a *Zločin*. Motiv manželské vraždy obsahovala próza *Večer před svatým*

¹⁷¹ ŠLEJHAR, Josef Karel. *V zářeží krbu*. Praha: Aventinum, 1931, s. 122.

Janem, v níž hrál roli i námět mimomanželské platonické lásky. Manželky jako ničitelky mužského štěstí a pachatelky zla v podobě psychického teroru byly vyobrazeny v povídkách *V mlhách březnové noci* a *Z výletního setkání*. Bezcitnou pachatelkou zla byla i macecha v próze *Kuře melancholik*. Zlovůli páchanou ženami na ženách zobrazovaly tragické příběhy neprovdaných v povídkách *Ukolébavka* a *Nekřtěňátko*. V méně výrazných úlohách ženy vystupovaly jako submisivní pozorovatelky zla (*Na vesnici*), svědkyně neštěstí (*Sirotek*) či neuctivé hospodyně (*Páně Vzkříšení*).

6.4 Matky

V následující části se zaměříme na ženské postavy nahlížené optikou mateřství. Josef Karel Šlejhar ve svých kratších prózách, které se odehrávaly v prostředí venkova, poměrně často tematizoval právě motivy těhotenství, mateřství a vztah mezi matkou a dítětem. V některých autorových dílech se stala tato téma hlavním námětem, jindy jich využíval pouze doplňkově. Matky, vyobrazené ve spisovatelových příbězích, pocházely z různých sociálních i ekonomických vrstev, a jejich situování se v některých případech odráželo na mateřském přístupu k potomkům. Objevovaly se v rolích obětí i trpitelek lidské zlovolnosti či absolutního zla, jež na ně mnohdy působily právě skrze jejich děti. Nalezneme je ale i v úlohách pachatelek zla, které směřovaly proti svým potomkům, nebo přes ně zlovolně manipulovaly se svým okolím. Spisovatel ve svém díle představil různé typy mateřství a vztahů matek k dětem. V této podkapitole se na základě analýzy Šlejharovy tvorby, jejíž děj se odehrával na venkově, pokusíme definovat a interpretovat, jak autor s danou látkou nakládal, a jak tyto postavy umělecky vyobrazoval.

Matky jako tragické postavy, které jsou konfrontovány se smrtí vlastního dítěte, představil Šlejhar v povídkách *Ptáče* (1894), *Matka* (1894) a *Nekřtěňátko* (1907). Úmrtí potomka byla reflektována i v textech *Had* (1894) a *Zátiší* (1894). Útrpné pocity z hrozící smrti dítěte byly zobrazeny v díle *Ještě ne* (1895). V próze *Zločin* (2007) postava matky vystupuje jako vražedkyně svého miminka, které je jí na obtíž. Využívání dítěte jako nástroje manipulace s manželem autor tematizoval v povídkách *Z výletního setkání* (1899) a *V mlhách březnové noci* (1899). Mateřskou obavu z bídy a zabezpečení potomků představil text *Jumr se vrátil* (1898). Próza *Kuře melancholik* (1889) je jediným případem, ve kterém se objevuje problematika macechy a jejího vztahu k vyvdanému dítěti. Zoufalství a pocity beznaděje, které sužují umírající matku, vyobrazila *Chorá jablůň* (1894). Dále se ženské postavy v rolích

matek objevovaly v povídkách *Večer před svatým Janem* (1895), *Ukolébavka* (1895), *Páně Vzkříšení* (1895), *Sirotek* (1907) a *Skvrna* (1899).

Postavy matek ve vedlejších či pouze doplňkových rolích Šlejhar zobrazoval poměrně často a v rámci různých situací. Ve *Večeru před svatým Janem* matka přestane jevit zájem o své malé dítě, jelikož se ženina pozornost upíná na mladého kněze, do kterého je zamilovaná. Je myšlenkami nepřítomná a její mateřský pud je potlačen do ústraní. Mladá žena je nalezena mrtvá, zřejmě zavražděná vlastním manželem, a dítě tak přichází o matku. Souznění mezi lidskými a zvířecími matkami tematizovala povídka *Sirotek*. V té matka malé dívenky velmi emočně prožívá umírání kobyly, která skonává po porodu svého hříběte. Próza *Páně Vzkříšení* představila matku jako neuctivou a hrubou ženu, jež si neváží starce na výměnku. Její výchova a jednání má stejný vliv i syna, jenž se vůči dědečkovi také chová drze a neuctivě. Matka nijak nezasahuje a chlapcovo počínání jí přijde dokonce zábavné. Vztah matky k dětem v kulisách nízké sociální vrstvy společnosti byl vykreslen postavou Jodasové v *Ukolébavce*. Zde se matka stará jen o nejnnutnější potřeby svých potomků a nijak víc se o ně nezajímá. Námět komplikovaného porodu a bezprostřední smrti novorozence nahlížený mužskou optikou okrajově otevřela povídka *Skvrna*.

Vliv existenčních problémů na mateřství, případně i na vztahy mezi matkou a dítětem byl reflektován v povídkách *Jumr se vrátil* a *Zátiší*. Pohnutému osudu rodiny Jumrů jsme se již věnovali v předchozí podkapitole. Paní Jumrová se ztrátou manžela dostala do kritické životní situace a na výchovu pěti potomků a jejich zaopatření zůstala sama. Kvůli dětem se však snaží být silná a útěchu hledá i ve víře. K potomkům měla vřelý vztah a ani v konfrontaci s bídou k nim nezměnila své city či přístup. Jiný postoj zvolila matka v próze *Zátiší*. Ta svou nemocnou a umírající dceru v posledních okamžicích života opustila. Z textu je sice patrné, že žena je manželovým rozhodnutím, opustit skonávající dítě šokovaná, avšak podvolí se mu. Zatímco je zbytek rodiny již venku, matka se se spící dcerou pomyslně loučí. Upraví slámu, na které děvče leží a zakryje ji svým šátkem, jelikož peřinu jí musela na příkaz manžela sebrat. Prosí své dítě za odpuštění, dívka se probouzí, marně volá svou maminku a umírá opuštěná. Matka sice jednala pod nátlakem manžela, ale nesnažila se mu nijak zvlášť vzepřít a svou dceru nechala čelit smrti osamoceně.

Nyní se zaměříme na matky, které vůči svým dětem chovaly vřelé vztahy a mateřství pro ně bylo posláním, nikoli pouze povinností či překážkou. Mladá manželka hospodáře v *Choré jabloni* prožívá zdrcující žal, protože si je vědoma skutečnosti, že brzy zemře. Po

nocích pláče u kolébky svého děťátka, které zanedlouho zůstane zanechané na světě bez matky. Prožívá pocity zoufalství a beznaděje, jelikož je proti působení vyššího mystického zla naprosto bezmocná. Mateřskou bolest z utrpení dítěte v kulisách venkovského statku líčila povídka *Ještě ne*. V ní je matka svědkem fyzických i psychických muk, které zažívá její nemocná dcera. I v tomto případě je matka bezmocná a zoufalá. Tento text je nahlížen optikou mladého muže, syna a bratra nemocné. Je si vědom, jak silné mateřské pouto žena ke svým potomkům chová, a obává se, že maminka po smrti dcery spáchá sebevraždu. Příběh končí nejasně a čtenář může jen doufat, že k neštěstí nedojde. Matka truchlící po malé dceři je zobrazena v povídce *Had*. V ní chudá a sedřená žena zuřivě umlátí hada, v blízkosti kterého si hráli její zbylí potomci s kamarády. Pohled na hada v matce probudí pocity hrůzy a vzteku. Malá Tonicčka byla před nějakým časem uštknuta hadem, v důsledku čehož zemřela. Tato událost na rodinu tvrdě dopadla, matka trpí depresemi a otec propadá alkoholismu.

Tragický příběh rodiny Koudelkových z povídky *Ptáče* jsme již analyzovali v předchozí části. Nyní se budeme věnovat motivu mateřství, které bylo v tomto textu vyobrazeno. Koudelková má k synovi velmi vřelý vztah a po manželově rezignaci na práci se snaží zajistit finanční prostředky sama. Tvrdě pracuje, aby rodině zajistila lepší podmínky. Její zoufalství ještě prohloubí onemocnění syna, které matku ještě víc trýzní. Po chlapcově smrti je matka zdrcená, doma se moc často nezdržuje a stále pláče. Bída a skon jediného dítěte naruší i vztah mezi manžely, přestávají spolu komunikovat a muž neví, kam žena tak často odchází. Po tom, co se žena podezřele dlouho nevrací, se ji manžel vydá hledat. Nachází ji na hřbitově pod sněhem, umrzlou na synově hrobě. V této próze přišla matka po smrti dítěte o jediný důvod k životu a následně si i sama zvolila smrt.

I v povídce *Matka* Šlejhar vyobrazil silné mateřské pouto s tragickým koncem. Jak jsme již uvedli v předchozí podkapitole, paní Makovičková svého jediného syna Tonicčka zbožňuje. Matka ho chrání před surovým otcem, radši sama snáší násilí. Kdyby chtěl muž ublížit chlapci, bránila by ho do krve. Žena tvrdě pracuje, aby pro sebe a syna zajistila živobytí, jelikož muž vše utratí za alkohol. I z toho mála co mají, žena zvládne ušetřit trochu peněz, aby mohla chlapci občasné koupit pamlsek a potěšit ho. Mezi Makovičkovou a jejím synem se utvořila silná fixace. Matka má syna stále u sebe, tráví s ním veškerý pracovní i volný čas. Dítě je jednou svědkem matčina modlení, zaujme ho a chce se také umět modlit. Žena mu přislíbí, že ho víře naučí. Následujícího dne spěchá Makovičková odevzdat utkané zboží, a syna nechá na hlídání u sousedky. V nepozorované chvíli se hošíček ztratí v lese, bloudí a narazí na dřevaře, kteří začnou dítě trápit. K trýznění se přidá i jeho otec, který si na

hochovi začne vybíjet dlouhodobě potlačovaný hněv. Vyděšená Makovičková nalézá dítě ve spárech surového manžela, syn v panice utíká pryč a poté padá k zemi, vysílen šokem a zběsilým útekem, následně Toniček umírá. Matka z počátku potlačuje svůj žal a pak se psychicky zhroutí. Obviňuje se a trpí strašlivým žalem po synovi. Je zdrcená, vyčítá si, že syna nenaučila víře: „Její veliké, nezištné, obětavé srdce mateřské jí namlouvalo: Protože jsi ho modlitbě nenaučila, Bůh tě potrestal. Kdybys ho byla tomu naučila, Bůh by ti ho byl ochránil, anebo odejma učinil andělíčkem. A takto – jaká jsi to byla matka, jaká křesťanka!“¹⁷² Po sousedce pošle peníze na faru, aby byly za jejího syna slouženy mše. Ženin psychický i fyzický stav se zhoršuje. Jedné noci se jí trochu uleví, vychází na zápraží a na nebi vidí svého synáčka. Matka pocítí smír odpuštěné viny. Ráno sousedé najdou její mrtvé tělo na zápraží. A i přesto, že zemřela bez rozhřešení a posledního pomazání zůstává ve vzpomínkách sousedů jako svatá žena. V této próze bylo mateřské pouto vyobrazeno jako velmi silný cit, a matka jako trpitelka i oběť lidského a absolutního zla. Text přinesl i zajímavou perspektivu nahlížení na křesťanskou víru a její důležitost v životě chudých venkovanů.

Konfrontaci se smrtí potomka byla vystavena i Han v povídce *Nekřtěňátko*. Ta celé těhotenství tvrdě dřela, aby se zavděčila svým zaměstnavatelům, a nepřišla o práci na statku. Nastávající matka přislíbí hospodyni bezplatnou práci a odevzdá jí celoživotní úspory. Pracuje do úmoru a je ztrhaná. Na svátek Matičky Boží prodá hospodář Haninu milovanou krávu, to ženu zdrtí. Ve svém příbytku na seníku se zhroutí, upadá do mrákot a začíná rodit. Zvuky probudí selku, která na půdě nalezne zdravé novorozeně a Han v mdlobách. Hospodyně dítě zavraždí, nechce přijít o nepostradatelnou pracovníci, a nechá ho ležet u matky, dál se o ženu nestará. Ráno Han zjišťuje, že je miminko mrtvé, ale i přes psychická a fyzická muka pracuje. Hospodyně dělá, že o ničem neví. Han se ženě svěří se svým žalem, a vražedkyně ji falešně utěšuje. Han omdlévá a několik dní leží v horečkách. Hospodyně nechá děvečku bez pomoci a nijak se o ni nestará. Statkářka se potřebuje zbavit těla a uplatí porodní bábu, aby jí s problémem pomohla. K ostatkům novorozence se ženy chovají odporně. Bez úcty tělíčko hanobí a zacházejí s ním, jako s nepotřebným odpadem. Hospodyně uplatí i hrobníka a dítě je v tichosti zakopáno. Han se probouzí z mrákot, je zmatená a hledá své dítě. Zaměstnavatelka ji nestoudně lže, navypráví jí, že miminko mělo krásnou rakev a rubášek, bylo pohřbeno nábožně a s úctou, a že ho sama velmi oplakala a poslala peníze na modlitby.

¹⁷² ŠLEJHAR, Josef Karel. *Dojmy z přírody a společnosti: řada prací*. Praha: Aventinum, 1930, s. 198.

Neopomene zdůraznit, kolik vymyšlené úkony stály financí. Han je hluboce dojatá: „A zas začínal ten bezútešný nárek, při němž tloukla hlavou o zem, na niž poklekla. Utišivši se pak poněkud, jala se líbat selce ruce, skrápějíc je slzami, a jakoby zároveň v tu chvíli budovala vůči ní sliby svrchované, nepomíjející vděčnosti pro památku svého dítěte.“¹⁷³ Realitu se nikdy nedozví. Han se vrací k tvrdé práci a ve chvílích volna truchlí a trpí žalem. Na podzim pozoruje bažiny a světélka, které se nad nimi vznášejí. Podle pověstí se má jednat o duše nepokřtěných dětí. Žena cítí záhrobní mystiku a duševní spojení, někdy k ní jedno světélko doputuje a chvíli u ní zůstane. Han cítí, jako kdyby u ní bylo její dítě. V této próze je tragičnost dětského úmrtí dovedena do extrému. A to nejen tím, že bylo miminko zavražděno a jeho ostatky zneuctěny. Další rozměr příběhu přidává nevědomost matky, která netuší nic z odporných detailů, a věrně zůstává v područí vražedkyně dítěte.

V povídkách *Z výletního setkání* a *V mlhách březnové noci* ženy využily svého statusu matky k manipulaci a vydírání manžela. V prvně jmenovaném textu využívá manželka společné dítě jako zbraň a násobí jím manželovo utrpení. Je si vědoma toho, že potomek je mužovou jedinou útěchou, a nahrazuje mu jeho ztracené štěstí a domov. Dříve byl mučen jen jako manžel, teď už i jako otec. Matka dceru proti otci vypočítavě a systematicky poštvává a krade mu její lásku. Povídka *V mlhách březnové noci* mateřství také reflektuje jako nástroj k dosažení ženských záměrů. I zde muž v manželském svazku trpí, a jedinými světlým bodem existence je jeho malá dcera. K matce svého dítěte má závazky a povinnosti, které musí respektovat. Démonicky vyličená manželka si moc dobře uvědomuje celou situaci a patřičně jí využívá. Ví, že díky dítěti ji manžel nikdy neopustí a její postavení v hospodářství i ve společnosti je v bezpečí. Matka své pozice zneužívá a vše se řídí jejím diktátem. Pocit bezpečí byl však mylný, jelikož je nakonec manželem zavražděna. Tímto činem však muž traumatizuje dcerku, která po mamince truchlí a není schopná se s nastalou situací vyrovnat. V těchto textech jsou matky vyobrazeny jako pachatelky zla, kterého se však nedopouští na dětech, ale umocňují skrze ně své působení na otce potomků.

Próza *Kuře melancholik* zobrazovala postavu macechy v roli pachatelky zla na malém vyvdaném dítěti. Mladá žena na statek vnesla vlastní řád i zaměstnance, a změnila celkovou atmosféru v hospodářství. Macecha spolu s děvečkou Pepkou dítě ponižují a chovají se k němu zle. Poté své trýznění vystupňují do další úrovně a hošíček musí snášet fyzické tresty a hladovění. Ženy ho obviňují z věcí, které neudělal, a očerňují ho u otce. Ten jejich počínání

¹⁷³ ŠLEJHAR, Josef Karel. *Od nás. Dvě povídky*. Praha: J. Otto, 1907, s. 203.

nijak neřeší a vlastního potomka jim nechá napospas. Dítě nemá nikde zastání, je týráno a nikdo mu nepomůže. Útěchu a spřízněnou duši nachází jen v malém kuřeti, které je svými druhy také vyčleňováno. Zdrčeně vzpomíná na milovanou matku a její laskavou povahu. Je falešně nařknuto ze zničení gauče, počůrání postýlky, nevhodných způsobů u jídla, a jeho žalostný pláč po mamince ruší macechu. Potomek hospodáře je tedy vyhozen od rodinného stolu, z pokojíčku je přestěhován na plachtu do kuchyně a jeho oblečení vymění za staré a poškozené. Dítě soustavným psychickým a fyzickým týráním chřadne a onemocní. Jeho stav se dál zhoršuje, radost ze situace se macecha snaží zakrýt. Zubožené a utýrané dítě je přeneseno do kůlny mezi nepořádek a staré harampádí. Umírá opuštěné, ve strašných podmínkách a společnost mu dělá jen kuře. Ve smrtelných mdlobách vidí svou matku, která pro něj přichází a odvádí ho z krutého pozemského života do věčné blaženosti. V postavě macechy Šlejhar vyobrazil odpornou lidskou bytost, která se dopouští zla na nevinném dítěti.

Povídka *Zločin*, ve své třetí části zobrazuje příběh svobodné matky z nejnižší sociální vrstvy. Ten nás zavádí do venkovského chudobince, kde právě probíhá noční veselí. Účastníci v centrální místnosti za doprovodu hudby pijí, tančí a zpívají. V prázdném pokoji, který slouží jako ženské oddělení, leží v koňském chomoutu miminko. Je nemocné a pláče, ale jeho nářek matka ani babička neslyší, jelikož si užívají zábavy ve vedlejší místnosti. Matka se s otcem dítěte začne dohadovat o placení výživného, to muž odmítá. Vzrůstající pláč miminka je konečně vyslyšen a matka k němu přichází. Má na něj vztek: „Byla by nejraději po něm něčím praštila. V tuto chvíli i jindy. Mnohokrát na to již pomyslela – takhle je v noci přiškrtit nebo tak nějak, a měla by zas pokoj; mnohokrát na to docela upřímně myslela.“¹⁷⁴ Dítěti se onemocnění spálou horší a žena si na konzultaci zavolá svou matku, se kterou probírá celkovou situaci. Obě doufají, že dítě zemře. Svobodná matka si stěžuje na trápení a povinnosti, které jí potomek přinesl. U své matky najde žena podporu a následně zanechají nemocné dítě v otevřeném okně, aby se jeho smrt uspíšila. Žena poté odchází tančit s milencem a i babička opouští pokoj. Veselí opilých účastníků pokračuje a vrcholí týráním zvířete. Následně se odeberou spát, aby měli další den dost síly na žebrání a potulku. Miminko v okně umírá. Tento příběh zobrazil matku, respektive matky jako pachatelky zla a bezcitné lidské bytosti, které dítě vidí jako překážku a neštítí se ani vraždy.

Postavy matek se v díle Josefa Karla Šlejhara stávaly trpítkami, oběťmi i pachatelkami zla. Skrze své mateřství trpěly, ale i ubližovaly jiným. V rámci rolí obětí a

¹⁷⁴ ŠLEJHAR, Josef Karel. *Zločin*. Praha: Herrmann & synové, 2007, s. 63.

trpítelek na ně působilo lidské i vyšší zlo. Vystupovaly v kladných i záporných rolích a pocházely z různých vrstev společnosti. Spisovatel nejčastěji tematizoval konfrontaci matky se smrtí svého dítěte (*Had, Ptáče, Zátíší, Matka, Nekřtěňátko*). Opačnou situaci, tedy umírající matku, jež se žalostně loučí s potomkem vyobrazil v *Choré jabloni*. Povídka *Ještě ne* vykreslila matku jako zdrcenou svědkyni utrpení své nemocné dcery. Zápas matky s existenční nouzí představil autor prózou *Jumr se vrátil*. Ve dvou případech (*Z výletního setkání, V mlhách březnové noci*) vystupovaly matky v rolích vypočítavých manipulátorek, které potomky využívají jako nástroj nadvlády nad mužem. Utýrání vyvdaného potomka bezcitnou macechou zobrazovalo *Kuře melancholik* a nepřímou vraždu vlastního dítěte próza *Zločin*.

Josef Karel Šlejhar ve svých krátkých prózách, které se odehrávaly v prostředí venkova, velmi často vyobrazoval lidské příběhy doprovázené dějovými linkami zvířat. Autor v rámci tematizace osudů zvířat využíval silné personifikace, a v některých případech i zvířecí antropomorfizace. Domácí i hospodářské zvířectvo se v autorových dílech dostávalo do centra příběhů, souznělo s lidskými osudy či dotvářelo rodinné společenství. Ani zvířata nebyla ušetřena působení absolutního zla, a musela se potýkat s jeho následky. Ve většině případů byly oběťmi elementárního zla. Nevinné zvířecí duše stavěl spisovatel do kontrastní konfrontace ke zkažené lidské civilizaci, jež prochází morálním rozpadem, a útočí převážně na bezbranné a slabé. V této krátké pasáži se zaměříme na literární postavy zvířecích samic, jež byly vyobrazeny v rámci antropomorfizovaných příběhů a staly se hlavními hrdinkami autorových próz.

Umělecké vyobrazení těchto postav jsme našli v povídkách *O panu Špačkovi* (1894), *Srna* (1894), *Ryzka* (1894) a *Sirotek* (1907). Všechna tato díla zobrazují zvířata jako oběti elementárního zla, jež na ně dopadá s menšími či většími následky. Na základě analýzy povídek můžeme konstatovat, že antropomorfizovaná zvířata se v díle Josefa Karla Šlejhara objevovala nejčastěji v rolích matek. Autor líčil vztahy mezi matkou a potomkem jako láskyplné. Pokud bychom srovnali tyto vazby s jednáním, kterého se v některých případech na dětech dopouštěly lidské matky a macechy, byl by jasný kontrast mezi zvířecí obětavou mateřskou péčí a lidskou absencí mateřského citu. Kontrastně působí i bezelstné chování zvířat ve srovnání s tím lidským, jež prochází mravním rozkladem, stejně jako celá společnost. Tyto postavy se stávaly oběťmi absolutního zla, a nikdy nebyly jeho pachatelkami. Působení zla na ně dopadalo fatálně, a to smrtí (*Ryzka, Sirotek*) či uvedením do tíživé životní

situace zapříčiněné ztrátou partnera (*O panu Špačkovi*). V rámci popisů zvířecího umírání vystupňoval spisovatel svůj naturalistický projev a velmi expresivně zobrazil psychické i fyzické utrpení. Povídka *Srna* je svým závěrem specifická a záleží na perspektivě, ze které ji hodnotíme. Optikou zvířecího příběhu můžeme tvrdit, že děj dopadl dobře a jedná se tak o jednu z velmi mála pozitivně končících próz v celé Šlejharově tvorbě. Ve všech případech byly tyto postavy vyličený kladně.

6.5 Stařeny

V následující podkapitole se budeme věnovat postavám starých žen na venkově vyobrazených v díle Josefa Karla Šlejhara. Stařeny se ve spisovatelových dílech vyskytují poměrně často, avšak většinou ve vedlejších či zanedbatelných úlohách. Nejčastěji v autorově tvorbě plní pouze doplňkovou funkci a dotvářejí obraz venkovského společenství a vesnické komunity. Charakterově obvykle postrádají kladné vlastnosti, které máme spojené s vnímáním stáří, jako například moudrost či životní nadhled. Naopak se objevují v zatvrzelých, pomlouvačných nebo nepřejících rolích (kupříkladu *Na vesnici*, *Jumr se vrátil*). Nejfrekventovaněji jsou zobrazovány jako místní drbny. Po analýze Šlejharových kratších próz, jejichž příběh se odehrává ve venkovském prostředí, jsme postavy stařen ve výraznějších úlohách našli v povídkách *Štědrý večer* (1895), *Pobuda* (1898) a *Jen si odpočín* (1902). Méně výraznou, avšak zanedbatelnou roli měly v povídkách *Večer před svatým Janem* (1895), *Nehoda Mesiáše* (1902) a *Nekřtěňátko* (1907). Na základě analýzy uvedených textů se pokusíme definovat a interpretovat, jak Šlejhar ve svých dílech stařeny umělecky vyobrazoval a jak tyto postavy konfrontoval s elementárním zlem.

V rámci této kategorie byla jedinou přímou obětí lidského zla stařena v povídce *Štědrý večer*. V okruhu dané životní etapy ženského života se zároveň jedná i o jednu z mála kladných, respektive zlo nepáchajících postav. Tuto ženu na cestě zimní krajinou málem porazí poštovní vůz plný pasažérů. Stařena cestující prosí o svezení, jelikož jde z nemocnice, kde ji měla vyzvednout její dcera, jež ale nedorazila a ženu čeká ještě dlouhá cesta, která je pro ni velmi vyčerpávající. Úpěnlivě prosí o pomoc a smilování. Pasažéři však ženu odmítnou, vymluví se na nedostatek místa a pokračují v jízdě. Po chvíli se však jednomu z cestujících stařeny zželelo. Chce si s ní vyměnit místo a sám pokračovat pěšky. Mezitím, co muž hledá a přivádí stařičkou ženu, poštovní vůz odjede. Začíná sněhová bouře a oba jsou zanecháni napospas noci a vlivům přírody na opuštěné cestě. Stařena už nemůže pokračovat v chůzi, drtí ji stáří, nemoc, vyčerpání a mráz. Zhroutlí se, muž je zoufalý, ale konejší ji a nese ženu

vichřicí. Čtenáři je jasné, že jejich šance na přežití je nulová, a oba čeká smrt. Šlejhar v této povídce působení absolutního zla ještě vystupňoval využitím dvojí oběti. Smrt stařeny byla, vzhledem k situaci, zřejmě nevyhnutelná, avšak s ní umírá i jediný člověk, který projevil soucit a chtěl jí pomoci. Celá atmosféra je kontrastně umocněná slavnostním obdobím, kdy se příběh odehrává, tedy Vánoce a Štědrým večerem – časem klidu, míru a dobrodiní. Toto je jediný z analyzovaných příběhů, ve kterém je postava stařeny vyobrazena jako fatální oběť elementárního zla, kterému nejde uniknout ani proti němu bojovat.

V neutrální roli je zobrazena stařena v povídce *Večer před svatým Janem*. Ta je svědkem nefunkčního manželství mezi svým synem a jeho manželkou, u kterých je na výměnku. Mladá žena často utíká z domova a nejeví zájem o dítě či péči o domácnost. Stařena si na snachu stěžuje, musí dělat její práci a trápí ji, jak celá situace dopadá na jejího syna. Nechápe ženin nezáměr o dítě ani důvod útěků. Se synem se snaží ženu udržet doma všemi možnými způsoby, ale nic nepomáhá. Celá situace na rodinu těžce dopadá, žijí v nejistotě a strachu. Stařena ženě domlouvá, ale marně. Příběh končí tragicky, a to smrtí snachy. V tomto textu najdeme jediný příklad vyobrazení staré ženy jako babičky, která jeví zájem o svou rodinu a snaží se ji držet pohromadě. Ani zde nebyla stařena pachatelkou zla, avšak byla jeho svědkyní a musela nést jeho následky.

Tematizaci dlouholetého manželství najdeme v povídkách *Pobuda*, *Nehoda Mesiáše* a *Jen si odpočiň*. Ani v jednom případě se nejedná o harmonická, či dokonce láskyplná manželství a všechny končí tragicky – smrtí mužů. Povídka *Pobuda* nás zavádí do nevlídné vesnice, kde na okraji žijí manželé Modrákovi. Muže mají obyvatelé vsi za pobudu a podivína, nemají ho v oblibě a mají z něj strach, i když nikdy nikomu neublížil. Je to tvrdě pracující muž, který působí záhadně, ale není zlý. Trpí jistým typem psychických záchvatů, při kterých utíká do lesů, a do vesnice se vrací až po tom, co se cítí lépe. Modráková svého manžela nenávidí a má z něj strach. Stařena je závislá na alkoholu, tak jako většina obyvatel vesnice. Chvilé, kdy je manžel pryč z chatrče tráví se sousedkami, které k ní chodí na besedu. Náplní takových návštěv je zlořečení na manžela, pomlouvání ostatních obyvatel a nezřízená konzumace alkoholu. Příběh končí ubitím Modráka místními obyvateli na hřbitově. Hlavní postavou této povídky byl muž, avšak v jeho manželce Šlejhar zobrazil negativní vlastnosti v podobě pomlouvачnosti a alkoholismu. Také zde tematizoval námět dlouhodobého nefunkčního manželství.

Vzájemnou antipatii manželů spisovatel zobrazil také v povídce *Nehoda Mesiáše*. Příběh vypráví o starším manželském páru, který žije v horské vesnici. Muž se živí jako koňák, koupí hříbě, dá mu výchovu i výcvik a pak ho prodá. K jednomu hříběti si vybuduje velmi silné citové pouto. Žena nákup zvířete nechápe, uráží jeho i mládě a nadává. Jde jí jen o peníze, je uštěpačná a zlomyslná. On vše trpělivě snáší. Po nějaké době muž koně pečlivě a láskyplně odchová, zvíře mu dělá jen radost a všichni z vesnice ho obdivují. Kupci za něj nabízejí velké sumy, ale koňák ho prodat nechce. Jednoho dne muž zjistí, že kůň kulhá. Snaží se nohu léčit, ale ví, že zvíře už nejde zachránit. Je z toho naprosto zdrcený a propadá zoufalství. Před ženou se situaci snaží utajit, chce se vyhnout zášti a posměchu. Když zdrcený muž odvádí svého milovaného koně ke koňskému řezníkovi, všimne si manželka, že kůň kulhá a je tím pádem bezcenný. Udělá muži hroznou scénu, křičí na něj i na koně, lituje ušlého zisku a vysmívá se manželovi. Vyčítá mu, že ji kvůli péči o koně odstrkoval a tím ji ponižoval a přivedl hospodářství na mizinu: „Z furie náhle stala se trpící nevinná mučednice. Začala i úpěnlivě lomiti rukama, třískala si dlaněma do očí, slzy ku podivu vydatně se jí řinuly. Ale při tom tím vřeštivějším a vyšším i pronikavějším stával se její hlas a výčitky pištěly celou návsí.“¹⁷⁵ Žena je čím dál tím víc zuřivější a umlčí ji až mužův pohled plný žalu. Manžel vede koně zpátky do stáje, a s vědomím neodvratitelného konce odchází zemřít do polí, kde v noci umrzne. V této povídce Šlejhar zobrazil ženu jako nechápavou, emočně chladnou a materiálně založenou bytost. Není schopná soucítit s manželovým utrpením, nemá pro něj ani žádné pochopení. Ve chvíli největšího žalu manžela neutíší, naopak ho ještě víc trýzní urážkami a výčitkami. Elementární zlo mělo v tomto případě podobu emočního teroru, který stařena na svého muže v kritických okamžicích bezcitně vyvíjela.

Povídka *Jen si odpočiň* zobrazuje životní příběh manželů Doubravských, ale v centru celého děje stojí Doubravská. Próza mapuje delší časový úsek, a tedy i etapy ženského života, avšak hlavní příběhová linka se odehrává v období, kdy jsou manželé již staří. Žijí v chalupě v horách za vesnicí a s ostatními lidmi téměř nepřichází do kontaktu. Náplní jejich života je pouze neustálá práce okolo domu a hospodářství, na malém políčku nebo na tkalcovském stavu. Jediným majetkem, který vlastní je chalupa, k níž má Doubravská silný vztah. V životě je potkalo mnoho katastrof, vyhořela jim chalupa, pak uhynul všechn dobytek a poté zničila celou chalupu povodeň. Ze všech pohrom se však dokázali vzpamatovat a obnovit svůj domov i hospodářství, a to převážně díky tvrdošíjně povaze Doubravské. Prožitá neštěstí však

¹⁷⁵ ŠLEJHAR, Josef Karel. *Temno*. Praha: J. Otto, 1902, s. 145.

ženu v průběhu let změnila, stala se více zatvrzelou a necitelnou. Žena je ve všech ohledech dominantnější než její submisivní manžel. Ona rozděluje práci, dává příkazy, spravuje finance a vše řídí. Muž tvrdě dře, ze své ženy má respekt, a jedinou jeho radostí je kouření dýmky, do které však dostává jen omezený příděl tabáku, a skrze odepírání tabáku ho žena vydírá. Manželka se postupem času stává ještě nemilosrdnější, štví do práce sebe i manžela. Stařec nesnesitelný nápor práce na tkalcovském stavu nevydrží a zhroutí se. U stařeny to vzbudí jen výsměch a zuřivost. Nemohoucího starce i několikrát udeří, on ji prosí o odpočinek. Fyzický i psychický stav muže se horší, žena mu začne odepírat i stravu, jelikož si ji podle ní nezaslouží. Vysmívá se mu, neslyší jeho prosby o jídlo a pokojnou smrt. Doubravská přemýšlí, jak naloží s věcmi po manželovi, a co by mohla prodat a zpeněžit. Když stařec umírá, dojde ženě, že zůstane opuštěná a kolik práce bude muset zastat sama. I v posledních chvílích si ale počíná velmi chladně a systematicky.

Próza končí promluvou vypravěče, který konstatuje, že pozorování vesnického života ho zbavilo lživého idylického nahlížení na venkov, a celkově nevěří žádným idylám o životě. V této povídce představil Šlejhar skutečnost, jak můžou životní pohromy a tvrdá práce ovlivnit lidskou povahu. Stařenu vyobrazil jako bezcitnou lidskou bytost, která má větší vztah k chalupě a hospodářským zvířatům nežli k manželovi. Toho vnímala jen jako levnou pracovní sílu, celý život ho uzurpovala a když již nebyl schopný pracovat, byl ženě k ničemu. Stařec žil celé manželství jako otrok a umíral jako zvíře, bez pomoci. Ani v konfrontaci se smrtí v sobě Doubravská nedokázala probudit slitování nad životním druhem. Paradoxně pak působí její návštěvy kostela a zpěv modliteb. Žena je zde vyobrazena jako oběť vyššího zla, respektive neštěstí a zároveň jako jeho pachatelka. Šlejhar stařenu představil jako životním osudem pokřivenou, zatvrzelou a nemilosrdnou bytost. Spisovatel využil expresivních popisů pocitů, a to z ženské i mužské perspektivy. Vedle, pro autora typické, popisnosti se v díle poměrně často objevují monology a dialogy. Text zachycuje delší časové období a vyznačuje se větší dějovostí, než bývá u Šlejharových krátkých próz obvyklé.

V povídce *Nekřtěňátko* zastupuje kategorii stařen postava porodní báby. Ta je přivolaná k již mrtvému novorozenci. Hospodyně ze statku se chce těla zbavit, a tak povolá bábu na pomoc. Bojí se, aby si bába nevšimla toho, že bylo dítě násilně usmrceno a aby nešířila pomluvy. Selka stařeně podstrojuje, uplácí ji i jídlem a penězi a požaduje od ní odnesení tělíčka na hřbitov a nenápadné pohřbení. Bába je na takové postupy zřejmě zvyklá a ví, jak si poradit. Následně ženy pomlouvají ostatní obyvatele vesnice, že stařeny srší faleš a chamtivost. Tělíčko novorozence je pohozené v komoře mezi nepořádkem, starým

harampádím a je okusováno myšmi. Bába se k tělíčku chová naprosto odporně, bez jakékoli úcty s mrtvolkou manipuluje, prohlíží si jí a hrubě k ní promlouvá. Všimne si podezřelých zranění, ale selka stočí její pozornost na uzené maso (nacházející se ve stejné místnosti), a přislíbí jí ho. Bába si tedy projevů násilí na ostatcích dál nevšímá. Stařena vměstná tělíčko do obalu od kvasnic: „Ze všech sil pak vmáčkla bába nepoddajné tílko do kysinky, nemajíc na zřeteli, jak co se tam složí a porovná. Složilo se posléz vše a porovnálo – ale namáhání to dalo; bába celá se zpotila, hekajíc při tom okázale.“¹⁷⁶ Následně se odebere na hřbitov a ostatky předá hrobníkovi, který ze situace není překvapený, zřejmě je na takový postup zvyklý a i on poté dostane úplatek od hospodyně. V této povídce je stařena vyobrazena jako odporná lidská bytost, nemající úctu ke smrti ani tělesným ostatkům. Popis bábina zacházení s tělíčkem novorozence patří ke Šlejharovým nejsilnějším naturalistickým popisům, a to zejména v rámci ztvárnění naprostého morálního rozpadu a lidské krutosti. Negativní charakter báby je ještě umocněn její chamtivostí a falešností. Stařena se stává součástí lidské zlovůle, která byla na miminku spáchána, a jeho působení i v konfrontaci s majestátem smrti ještě stupňuje hanobením ostatků a absolutní neúctou.

Na základě provedené analýzy můžeme konstatovat, že výraznější postavy stařen se v Šlejharových prózách z venkovského prostředí objevovaly především v negativních rolích. Jedinými kladnými, respektive neutrálními hrdinkami, které nepáchají žádné zlo, byly stařeny v povídkách *Večer před svatým Janem* a *Štědrý večer*. Ve *Večeru před svatým Janem* byla žena v pokročilém věku jediným případem vyobrazení stařeny jako babičky se snahou o udržení fungující rodiny. Povídka *Štědrý večer* nám jako jediná představuje postavu stařeny v roli oběti elementárního zla, které postihuje i další osoby, pokud se snaží hrozící zlo či neštěstí odvrátit. Tematizaci nefunkčních manželství v drsných kulisách horských vesnic zobrazovaly povídky *Pobuda*, *Nehoda Mesiáše* a *Jen si odpočiň*. Všechny tři tyto povídky končily tragicky, a to smrtí manželů (mužů). V *Pobudovi* byla stařena zobrazena jako hádavá a pomlouvačná žena se sklonem k alkoholismu, která svého manžela nenávidí. I *Nehoda Mesiáše* představila dlouholeté manželství jako emočně prázdný stav plný neshod, neúcty a vzájemného neporozumění, a postavu ženy v pokročilém věku jako zlomyslnou a hrubou manželku. V obou případech byly stařeny pachatelkami zla v podobě nenávisti a psychického teroru. Povídka *Jen si odpočiň* zobrazila bezcitnou stařenu Doubravskou, jenž se ranami osudu a tvrdou prací mění ve více a více zatvrzelou bytost. Obětí ženina nemilosrdného

¹⁷⁶ ŠLEJHAR, Josef Karel. *Od nás. Dvě povídky*. Praha: J. Otto, 1907, s. 191.

jednání se stává její manžel, na kterém se dopouští vykořisťování a psychického i fyzického násilí, což vede k jeho úmrtí. V tomto díle Šlejhar zpodobnil jakési řetězení zla, které se v elementární formě prvotně zaměřilo na stařenu, jeho dlouhodobým působením Doubravská prošla negativní transformací, a poté se sama stala pachatelkou zločiny na svém manželovi. V rámci této věkové kategorie se také jedná o jedinou postavu stařeny, jejíž jednání mělo přímý vliv na smrt jiné osoby, ač nedošlo k vraždě. Postava porodní báby v povídce Nekřtěňátko byla příkladem naprostého morálního rozkladu ženské bytosti. Všudypřítomné působení zla ještě vygradovala svým neuctivým chováním a hanobením ostatků zavražděného novorozence, který ani po smrti nepoznal lidské smilování. Stařeny z analyzovaných próz pocházely většinou z nižší až střední sociální vrstvy společnosti.

Závěr

Přelom 19. a 20. století byl obdobím, ve kterém na území Českých zemí došlo k mnoha změnám. Druhá fáze průmyslové revoluce přinesla pokrok do průmyslu i zemědělství a jeho modernizaci. Všeobecný rozvoj se uplatnil i v kultuře a vzdělávání. Tyto vědecko-technické a kulturní změny měly vliv i na českou společnost. Obyvatelstvo se stávalo vzdělanějším a kultivovanějším, a proměnila se i sociální struktura společnosti, zvláště díky zvýšené mobilitě obyvatelstva. Ve fikčním světě literárního díla Josefa Karla Šlejhara však byla společnost zobrazována jinak. Do kontrastu k všeobecnému pokroku stavěl mravní rozklad civilizace a všeobecné zlo.

Prostředí českého venkova na přelomu 19. a 20. století Šlejhar umělecky vyobrazil jako místo úpadku a bezpráví. Časté téma v rámci líčení venkovského prostředí byly i existenční problémy, konfrontace s chudobou a nutnost tvrdé práce. Ženské literární postavy pocházely většinou z nižších či středních vrstev venkovské společnosti. Geograficky je spisovatel umisťoval do prostředí menších vesnic či na samoty v přírodě. Mnohdy se jednalo o horské či podhorské vesnice, jejichž prostředí bylo inspirováno autorovými podkrkonošskými kořeny. Specifické predestinované prostředí načrtnul spisovatel v povídce *Matka*. Zde představil chudou odloučenou horskou osadu Podležín, jež se vyznačovala specifickým uspořádáním i obyvateli. Osada nedisponovala správou obce, kostelem ani hospodou. I přesto se z ní lidé nestěhovali a celý svůj život strávili v tomto drsném a ztraceném koutu hor. Sociální skupinu, zatvrzelou horským prostředím vykreslil Šlejhar i v povídce *Pobuda*. Komunita zdejší osady ve velkém holdovala tvrdému alkoholu, a to včetně žen a dětí. Sklony k alkoholismu, pojmáné jako jakýsi únik obyvatel před drsným horským životem Šlejhar vykresloval poměrně často. Odklon od typického vesnického prostoru autor učinil v povídce *Jumr se vrátil*, jejíž děj se odehrává v horské fabrice a jejím okolí.

Společenství v domácnosti bylo v základu tvořeno především nukleární rodinou, tedy matkou, otcem a dětmi. V některých případech nalezneme i rozšíření tohoto společenství o výminkáře (*Páně Vzkříšení*, *Večer před svatým Janem*). V prostoru hospodářství pak byla komunita doplněna o čeledíny a děvečky (*Kuře melancholik*). Typy příbytků, které ženské literární postavy obývaly, souvisely s jejich sociální vrstvou a ekonomickým zázemím. Šlejhar je umisťoval do malých domků, chatrčí i na statek. Nejčastěji převládaly skromné vesnické domky odpovídající dispozicím typického venkovského domu z přelomu 19. a 20. století, skládající se ze světnice, síně a komory či chléva. Vybavení bylo většinou skromné.

Dále ženské postavy Šlejhar zobrazoval v prostředí venkovských statků. V rámci této kategorie jsme našli případy průměrných i bohatých hospodářství o různých rozlohách. V těchto obydlích bylo vybavení honosnější, objevoval se zdobený nábytek či sváteční sady nádobí. Kupříkladu v próze *Kuře melancholik* disponoval statek i oddělenou ložnicí a dětským pokojem, v povídce *Z výletního setkání* bylo v domě dost prostoru i na zařízení salonu. Protipólem k tomuto prostoru byly chudé chatrče, které se také stávaly příbytky ženských postav, kupříkladu téměř rozpadlá chaloupka v povídce *Zátiší*. Prostory k bydlení měli jejich obyvatelé nejčastěji v osobním vlastnictví, avšak nalezneme i případy, kdy žili v nájmu. Povídka *Ukolébavka* zobrazuje dispozičně velký dům, jenž je obýván několika rodinami, které si pronajímají jednotlivé místnosti. V autorových povídkách najdeme i vyobrazení problematiky bydlení děveček přímo na statku u zaměstnavatelů (*Nekřtěňátko*, *Ukolébavka*) a výměnkářství (*Večer před svatým Janem*, *Chorá jabloň*). Specifické prostředí venkovského chudobince spisovatel představil v próze *Zločin*.

S ekonomickým zázemím a sociální vrstvou souvisel i každodenní život ženských literárních postav ve Šlejharově díle. V autorových prózách najdeme ženy tvrdě pracující i postavy bez nutnosti obstarávat živobytí či chod domácnosti. Venkovské prostředí předjímalo náplň práce ve sféře zemědělství, a orientace do horského prostředí textilní průmysl. Proto se i roční cyklus ženských literárních postav odvíjel podle cyklu přírody, respektive ročních období a prací, které se s danou dobou pojily. Neměnnou součástí ženského každodenního života byly povinnosti spojené s péčí o manžela a děti. Výjimkou byla žena v próze *Večer před svatým Janem*, která jako následek silné platonické lásky k nedosažitelnému muži, přestala jevit zájem o domácnost, manžela i malé dítě. Manželka hospodáře v povídce *Z výletního setkání* z rozmařilosti postupně přestala vykonávat veškeré práce v domácnosti i hospodářství, a na vše měla zaměstnance. Vedle péče o rodinu a domácnost měla většina vyobrazovaných žen i další povinnosti. Mnohdy měly na starosti péči o vlastní malé hospodářství, čítající jedno či více hospodářských zvířat a menší pole, které jim přinášelo obživu nebo alespoň přilepšení (*Jen si odpočiň*, *Matka*). V některých případech ženy v rámci navýšení výdělků provozovaly tkalcovství, kterému se věnovaly buď celoročně, nebo jen v zimním období, kdy nebylo možné vykonávat zemědělské práce a rozpočet se tak tenčil (*Matka*). Povídka *Ptáče* nám představila manželku holiče, pomáhající muži v jeho zaměstnání. Šlejhar také zobrazoval ženské postavy v námezdním pracovním poměru, které sloužily jako děvečky na statcích (*Nekřtěňátko*, *Ukolébavka*). V analyzované autorově tvorbě jsme našli i příklad ženy pracující jako dělnice v horské továrně (*Jumr se vrátil*). Případ

dětské práce jsme objevili v povídce *Před jarmarkem*, kdy se děvčátko a její tělesně postižený strýc živí prodejem jarmarečních tretek. Zaznamenali jsme i prózy, ve kterých se stala žena jedinou živitelkou rodiny a zajištění veškerých finančních prostředků bylo pouze na ní (*Matka, Zločin*).

Vztahy v rodinách se pohybovaly na různých citových stupnicích a v rozličných variacích. Nalezli jsme příklady vřelých manželských vztahů (*Chorá jabloň*) i silných mateřských pout k dětem (*Matka*). Stejně tak autor zobrazoval nefunkční manželství (*V mlhách březnové noci*) a nenávist vůči vlastním potomkům (*Zločin*) a vyvdaným dětem (*Kuře melancholik*). Rodinné vazby byly často narušeny existenčními problémy (*Zátiší*). Vztahy mezi členy byly spíše neutrální či dokonce negativní, a to převážně v dlouholetých manželstvích. Ve většině případů jsme mezi příbuznými nezaznamenali výraznější projevy kladných citů a funkce rodiny byla především ekonomická. Mnohdy postavy nacházely jediné spřízněné duše ve zvířatech. Souznění mezi lidskou a zvířecí bytostí Šlejhar zobrazoval poměrně často, a stejně tak se zvířata frekventovaně stávala oběťmi lidské krutosti a násilí (*Ryzka*).

Postavy se ve Šlejharově díle pohybovaly v rámci cyklického pojetí času, který byl typický i pro reálnou dobovou společnost. Autor zobrazoval zdánlivě běžné dny a s nimi související úkony. Tyto dny byly naplněny především prací a běžnými potřebami a povinnostmi každodenního života. Vyobrazení volného času, ve kterém by se ženy věnovaly vyloženě svým zálibám, jsme prakticky nezaznamenaly. Zatímco muži navštěvovali hospody či kořalny, ženy zůstávaly v domácnosti a drobné chvíle volna trávily kupříkladu besedami se sousedkami. I případné návštěvy probíhaly na sousedské bázi. V rámci cestování byly podnikány pouze kratší cesty, většinou z pracovních důvodů a do blízkého okolí. Tyto cesty byly ve většině případů podnikány pěšky, ale zaznamenali jsme jeden případ dopravy pomocí poštovního vozu (*Štědrý večer*). Koloběh zavedené rutiny občasně narušovaly festivity, spojené většinou s církevními svátky. Křesťanská víra byla nedílnou součástí venkovského života a ženy v ní často hledaly útěchu (*Ukolébavka*). V rámci přechodových rituálů byl autorem nejčastěji zobrazován pohřeb. Líčení svatby jsme našli pouze v jedné povídce (*Z výletního setkání*). Vyobrazení světských festivit, kupříkladu svátků, narozenin či jiných oslav jsme nezaznamenali. Jediným příkladem, který splňoval atributy oslavy, byla společná večerní zábava obyvatel venkovského chudobince v povídce *Zločin*. Uplatňování církevně-magických rituálů jsme našli v povídce *Večer před svatým Janem*, kde žena sbírala

svatojánské kvítí, jehož magická moc jí měla zajistit lásku a štěstí. V *Choré jabloni* zasadili novomanželé k příležitosti svatby strom, který měl symbolizovat jejich manželství.

Šlejharovo umělecké zobrazování venkova nám k dalším kategoriím kontextu dějin každodennosti nepřineslo mnoho informací. V rámci stravování se lidé nejvíce spoléhali na vlastní produkci a dokupovali jen nejnnutnější zboží. K tomuto účelu využívali obchody ve větších obcích, popřípadě jarmarky, kde se však kupovaly spíše sváteční a upomínkové předměty. Postavy byly často konfrontovány s bídou, a tak vzaly zavděk prakticky jakýmkoli typem potravy. K surovinám a jídlu byla chována úcta a neplýtvalo se s nimi. Nejvíce se konzumovaly brambory a jednoduchá jídla, maso bylo pouze sváteční záležitostí nebo zcela chybělo. Ve Šlejharově díle postavy často konzumovaly alkohol, nejčastěji různé typy kořalek. V kategorii tepla a světla mělo vždy přednost topení, postavy v díle často trpěly nouzí o otop a chladem. Autor nedával přílišný prostor popisu ženského ošacení. Většinou oděv dělil na pracovní nebo sváteční a zaměřoval se spíše na jeho stav. Nezaznamenali jsme ani detailnější zmínky o ženské hygieně či specifických úpravách zevnějšku. Spisovatel se v rámci těchto popisů soustředil spíše na celkový výzor postavy, tedy jestli byla žena špinavá a zanedbaná či upravená. V analyzovaných prózách převládaly spíše méně upravené postavy. Péči o zdraví nebyl ve venkovském prostředí věnován velký prostor a lékař byl volán jen v nejnnutnějších případech, a pouze v situacích, kdy měli lidé na jeho služby finanční prostředky.

Výraznou výjimkou v rámci Šlejharova vyobrazení ženské literární postavy na českém venkově přelomu 19. a 20. století byla žena v autobiografické povídce *Z výletního setkání*. Tato próza představila nešťastné manželské soužití nesourodého páru muže z venkova a ženy z bohatého městského prostředí. Text zobrazil ženu jako neschopnou přizpůsobit se životu na venkově. Městský vliv přenášela do podoby interiéru i exteriéru statku. Neměla zájem o půdu, hospodářství ani přírodu. Postupem času přestala v domácnosti vykonávat jakoukoli práci. Její pozornost se soustředila na sledování módních trendů v odívání a četbu ženských tiskovin a románů. Svým sobeckým a rozmařilým chováním přivedla statek do dluhů a manžela psychicky naprosto zdeptala. Pár musel statek prodat a odstěhovat se do města. V této próze byl vyobrazen střet venkovské a městské mentality s fatálním dopadem.

Spisovatel se ve své tvorbě dotkl i tématu ženské kriminality a žen na okraji. Ve dvou případech byly ženy vyobrazeny jako vražedkyně dětí. V próze *Nekřtěňátko* zavraždí selka novorozeně své děvečky. Nepřímé vraždy kojence se dopustí jeho vlastní matka ve *Zločinu*.

V povídce *Jumr se vrátil* představil Šlejhar postavu psychicky nemocné ženy, která je společností vyčleněna z centra komunity, avšak tolerována. Jejich benevolence však skončí s jedním z výrazných psychických záchvatů této ženy, která je poté odvezena do blázince. Případy prostituce, krádeže či jiné, dobovým zákonem vymezené trestné činy jsme nezaznamenali.

Šlejhar v analyzovaných kratších prózách dával velký prostor popisům přírody, atmosféry a vnitřních pocitů postav. Příroda souzněla či kontrastovala s hrdiny příběhů a její nálada umocňovala děj. V rámci popisů atmosféry a duševních pochodů Šlejhar využíval expresivního jazyka, pomocí kterého budoval hloubku a tíživost situace. Líčení atmosféry tak v některých případech působí až mysticky. Dějovost byla spíše potlačena a převládala popisnost. Spisovatel využíval především vyprávění bez častých přímých promluv postav. Delší dialogy či monology se neobjevují příliš často. Výjimku tvoří povídka *Z výletního setkání*, která je pojatá jako monolog muže, který vypráví o svém manželství. Zlo mělo v autorově pojetí mnoho podob a bylo všudypřítomné. Byli jsme svědky působení vyššího či mystického zla i lidské zlovůle. Oběťmi se většinou stávali slabí či bezbranní jedinci zatížení predestinací. Ti byli vystaveni psychickému či fyzickému utrpení, které mělo většinou fatální následky. Šlejhar své postavy umisťoval do různých sociálních prostředí, které ale byly všechny pod nadvládou zla. Nejsilnější naturalistické popisy fyzického utrpení byly uplatňovány na postavy týraných dětí (*Kuře melancholik*), žen (*Zločin*) a zvířat (*Havran*).

Josef Karel Šlejhar zobrazoval ženské literární postavy v rámci různých sociálních vrstev i rozličných věkových kategorií. Zastoupení dětských ženských postav ve Šlejharově díle nebylo rozsáhlé a objevovaly se spíše ve vedlejších úlohách. Naturalisticky pojímané zlo na ně nepůsobilo tak silně, jako na ženské postavy v dalších věkových kategoriích. Většinou vystupovaly jako pozorovatelky zla (*Na vesnici*) či jediné nositelky dobra (*V mlhách březové noci*). Výraznou výjimku představovala povídka *Před jarmarkem*, ve které se děvčátko stalo obětí lidského zla, jelikož bylo zavražděno vlastním strýcem. Dospívající dívky a slečny byly s absolutním zlem konfrontovány již častěji a jejich osud mnohdy končil tragicky. Vystupovaly jako trpitelky či oběti zla a samy žádné nepáchaly. V autorově díle se objevovaly poměrně frekventovaně, ale většinou ve vedlejších rolích. Zlo na dospívající dívky působilo skrze vážná onemocnění a utrpení z nich pramenící (*Ještě ne, Zátíší*) či emoční muka zapříčiněná úmrtím členů rodiny (*Černohlávek*). V této věkové kategorii autor také častěji tematizoval rodinné vztahy.

Nejpočetněji zastoupenou věkovou kategorií ženských postav ve Šlejharově díle jsou dospělé ženy. Objevovaly se v hlavních, vedlejších i doplňkových úlohách. Pocházely z různých vrstev společnosti, disponovaly rozličným ekonomickým zázemím a lišily se i jejich charaktery. Tyto ženské postavy figurovaly v rolích obětí, trpitelek i pachatelek naturalisticky pojímaného absolutního zla, a byly jím konfrontovány mnohem častěji a fatálněji než postavy z mladších věkových kategorií. Lidská zlovůle na ně byla uplatňována především od nejbližších osob. Autor v rámci této kategorie nejfrekventovaněji tematizoval manželské soužití, vztahy v rodině a život spjatý s hospodářstvím. Dospělé ženy se nejčastěji objevovaly v rolích manželek a matek. Manželské soužití spisovatel zobrazoval v různých vztahových typech i stádiích, a ženy v něm byly oběťmi zlovůle manželů i pachatelkami utrpení. Dospělé ženy trpěly fatálními následky existenční nouze (*Ptáče, Zátíší, Jumr se vrátil*) a tragicky na ně působilo mystické zlo (*Chorá jabloň, Neštěstí*). Ze strany manželů se stávaly oběťmi psychického a fyzického týrání (*Matka*) i vraždy (*Večer před svatým Janem*). Nejsurovější vyobrazení domácího násilí představil Šlejhar v povídce *Zločin*, kde je žena podrobena krutému týrání, znásilňování a posmrtnému zhanobení. Autor v tomto textu zobrazil případ nekrofilie. Manželky vystupovaly i v rolích pachatelek psychického teroru na svých mužích (*Z výletního setkání, V mlhách březnové noci*). Spisovatel vyobrazil i příběhy neprovdaných žen, které celý život zasvětily práci na cizím hospodářství a staly se oběťmi zla a vykořisťování pocházejícího od příbuzných (*Ukolébavka*) či zaměstnavatelů (*Nekřtěňátko*). Dále se v méně výrazných úlohách dospělé ženy objevovaly v rolích submisivních manželek (*Na vesnici*), svědkyň neštěstí (*Sirotek*) či neuctivých hospodyň (*Páně Vzkříšení*).

V rámci zobrazování dospělých ženských postav Šlejhar velmi často tematizoval různé typy mateřství a vztahů mezi matkou a dítětem. Nalezli jsme příklady milujících a obětavých matek i žen, kterým byli potomci spíše na obtíž. Matky se ve spisovatelově tvorbě stávaly oběťmi, trpitečkami i pachatelkami zla a vystupovaly v kladných i záporných rolích. Skrze mateřství trpěly i ubližovaly, a působilo na ně lidské i absolutní zlo. Nejčastěji byly konfrontovány s tragickou smrtí svého dítěte (*Had, Ptáče, Zátíší, Matka, Nekřtěňátko*), kterou velmi těžce prožívaly. Autor vyobrazil i opačnou situaci, a to psychické utrpení matky, jež si je vědoma své blízké smrti a věčného odloučení od potomka (*Chorá jabloň*). Postavy matek byly též vystaveny konfrontaci s bídou a existenční nouzí (*Jumr se vrátil*) či závažným onemocněním potomků (*Ještě ne*). Ve dvou povídkách matky využívaly svých dětí jako nástroje k manipulaci a nadvlády nad manželem (*Z výletního setkání, V mlhách březnové noci*). V próze *Kuře melancholik* autor tematizoval problematiku přístupu macechy

k vyvdanému dítěti, jež je nakonec utýráno k smrti. Námět svobodné matky, pro kterou je potomek pouze otravná přítěž a situaci vyřeší nepřímou vraždou kojence, byl vyobrazen v povídce *Zločin*. Próza *Skvrna* se okrajově dotkla tématu komplikovaného porodu a úmrtí novorozence.

Postavy stařen se ve Šlejharově díle objevovaly poměrně často, mnohdy však spíše ve vedlejších či zanedbatelných úlohách. Výraznější postavy byly vyobrazeny převážně v negativních rolích. V této kategorii Šlejhar většinou tematizoval dlouholeté nefunkční manželství a ženu jako necitelnou bytost bez empatie (*Nehoda Mesiáše*, *Pobuda*) či pachatelku psychického a fyzického teroru (*Jen si odpočiň*). Dále byly stařeny líčeny v neutrálním světle (*Večer před svatým Janem*) a v jednom případě figurovala stará žena jako oběť elementárního zla (*Štědrý večer*). Morální rozklad ženské bytosti autor vyobrazil v postavě porodní báby v povídce *Nekřtěňátko*. Specifickou pasáž v rámci analýzy tvořily antropomorfizované zvířecí příběhy, v jejichž centru stály zvířecí hrdinky. Působilo na ně elementární i lidské zlo, vystupovaly výhradně v rolích obětí, a byly zobrazovány především jako matky se silnou vazbou ke svým potomkům (*Srna*, *Sirotek*).

Josef Karel Šlejhar ve svých dílech, jejichž děj se odehrává v prostředí českého venkova přelomu 19. a 20. století, s ženskou tematikou pracoval často a vyobrazoval ženské literární postavy v mnoha variantách. Zobrazované ženy spadaly do rozličné škály věkových kategorií. Autor je vyobrazoval v hlavních, vedlejších i doplňkových úlohách. Postavy pocházely z různých sociálních vrstev a lišily se i jejich ekonomické podmínky, s čímž se pojila náplň jejich každodenního života. Objevovaly se v rolích obětí, trpitelek i pachatelek naturalisticky pojímaného zla. Působení lidského či absolutního zla se na nich uplatňovalo fatálně a většinou s tragickým koncem. Nejčastěji se objevovaly v rolích manželek, popřípadě matek. Spisovatel kladl důraz na popis vnitřních pocitů a duševních pochodů postav, k čemuž využíval expresivního jazyka. V rámci umocnění atmosféry autor často aplikoval líčení okolní přírody a živelů.

Summary

This diploma thesis deals with the analysis and interpretation of the female literary characters in the works of prose of Josef Karel Šlejhar, the plots of which take place in the Czech countryside at the turn of the 19th and 20th century. This issue is examined from a literary point of view and within the context of the history of everyday life, namely the history of the Czech countryside and the history of women. The work also deals with the genesis and development of Czech literary naturalism. It also focuses on the personality and work of Josef Karel Šlejhar. The aim of this work is to define the forms and functions of the female literary characters in Šlejhar's works within the context of the history of everyday life in the Czech countryside and the history of women at the turn of the 19th and 20th century.

The first chapter of the thesis presents the historical context in terms of the political, economic, social and cultural processes that fundamentally shaped the Czech lands at the turn of the 19th and 20th century. The second chapter deals with the history of everyday life in the Czech countryside, including an analysis of the historical context, in order to define the real historical form of life in the countryside at the time, which formed the basis of Šlejhar's artistic depiction of this environment. The third chapter deals with women's issues at the turn of the 19th and 20th century from the point of view of women's history, and based on the analysis, it tries to define the form of women's life and the context of femininity during the observed period. The fourth chapter presents the historical-literary context at the turn of the 20th century, with a focus on the genesis and development of Czech literary naturalism, which include references to representatives of this trend and their works. Based on the analysis, an attempt is made to define the conventions of the time and therefore provide context for examining the specific artistic features of Šlejhar's works. The fifth chapter focuses on the personality, life and literary works of Josef Karel Šlejhar, with the purpose of defining specific features of the author's literary works. The main part of this diploma thesis deals with the female literary characters in Šlejhar's works of prose, the plots of which took place in the Czech countryside at the turn of the 19th and 20th century. This part uses analysis and comparison of selected works and attempts to define and subsequently interpret the form and function of the female literary characters in Šlejhar's works.

In Josef Karel Šlejhar's works of prose, the plots of which take place in the Czech countryside at the turn of the 19th and 20th century, author often worked with female themes and depicted female literary characters in their many varying forms. The women fell into a

wide range of age categories, with the author depicting them in main, secondary and additional roles. The characters came from different social and economic classes, which determined the content of their daily lives. They appeared in the roles of victims, sufferers and perpetrators of naturalistically conceived evil. The effect of human or absolute evil was fatally applied to them, usually with tragic consequences. They most often appeared in the roles of wives or mothers. The author emphasised the description of the inner feelings and mental processes of the characters, for which he used expressive language. In order to enhance the atmosphere, the author often applied the description of the surrounding nature.

Použitá literatura

Primární literatura

ŠLEJHAR, Josef Karel. *Co život opomíjí*. Praha: Beaufort, 1895.

ŠLEJHAR, Josef Karel. *Cvrček mého krbu: román ze života a osudů přítele*. Praha: Akropolis, 2017. ISBN 978-80-7470-186-3.

ŠLEJHAR, Josef Karel. *Dojmy z přírody a společnosti: řada prací*. Praha: Aventinum, 1930.

ŠLEJHAR, Josef Karel. *Dojmy z přírody a společnosti: Co život opomíjí*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002. Česká knihovna. ISBN 80-7106-466-1.

ŠLEJHAR, Josef Karel. *Od nás. Dvě povídky*. Praha: J. Otto, 1907.

ŠLEJHAR, Josef Karel. *Temno*. Praha: J. Otto, 1902.

ŠLEJHAR, Josef Karel. *V zášeří krbu*. Praha: Aventinum, 1931.

ŠLEJHAR, Josef Karel. *Zátiší: povídky J. K. Šlejhara*. V Praze: Nákladem J. Pelcla, 1898.

ŠLEJHAR, Josef Karel. *Zločin*. Praha: Herrmann & synové, 2007. ISBN: 978-80-87054-07-9.

Sekundární literatura

ČORNEJ, Petr, Ivana ČORNEJOVÁ, Jan FROLÍK, et al. *Dějiny zemí Koruny české*. Praha: Paseka, 2021. ISBN 978-80-7637-212-2.

EFMERTOVIČ, Marcela C. *České země v letech 1848–1918*. Praha: Libri, 1998. Dějiny českých zemí. ISBN 80-85983-47-8.

HAMAN, Aleš. *Trvání v proměně: česká literatura devatenáctého století*. Praha: ARSCI, 2007. ISBN 978-80-86078-71-7.

HLAVAČKA, Milan. *České země v 19. století: proměny společnosti v moderní době*. Praha: Historický ústav, 2014. ISBN 978-80-7286-219-1.

HOMOLOVÁ, Květa, ed. *Čeští spisovatelé 19. a počátku 20. století*. Praha: Československý spisovatel, 1982.

- HRDLIČKA, Josef. *Obrazy světa v české literatuře: studie o způsobech celku: Komenský, Mácha, Šlejhar, Weiner*. Praha: Malvern, 2008. ISBN 978-80-86702-41-4.
- KOMÁREK, Jan. *Kritická recepce Šlejharova díla*. 2006. Diplomová práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Katedra české literatury a literární vědy. Vedoucí práce Wiendl, Jan.
- KOPEČNÁ, Marta. *Josef Karel Šlejhar - Pokus o monografickou studii*. 2010. Diplomová práce. Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta, Katedra české literatury. Vedoucí práce Stejskalová, Anna.
- KUČERA, Martin. *Kultura v českých dějinách 19. století: ke zrodu, genezi a smyslu avantgard*. Praha: Academia, 2011. Novověk. ISBN 978-80-200-1962-2.
- KUDRNÁČ, Jiří: Několik slov o Josefu Karlu Šlejharovi. [Příspěvek na konferenci.] In: *Litteraria humanitas. Komparatistika - genologie - translologie*. Sv. 8, Brno: Masarykova univerzita, 2000.
- KUDRNÁČ, Jiří, Nora OBRTILOVÁ a Vlastimil VÁLEK, ed. *Vteřiny duše: drobná próza české secese*. Praha: Odeon, 1989.
- LANGHAMMEROVÁ, Jiřina. *České tradice v proměnách času: kroje - zvyky - umění*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2017. ISBN 978-80-7422-500-0.
- LEHÁR, Jan, Alexandr STICH, Jaroslava JANÁČKOVÁ a Jiří HOLÝ. *Česká literatura od počátků k dnešku*. Praha: NLN, 2020. Česká historie. ISBN 978-80-7422-746-2.
- LENDEROVÁ, Milena. *K hříchu i k modlitbě: žena v minulém století*. Praha: Mladá fronta, 1999. Kolumbus. ISBN 80-204-0737-5.
- LENDEROVÁ, Milena, ed. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2009. Česká historie. ISBN 978-80-7106-988-1.
- LENDEROVÁ, Milena, Hana DOUŠOVÁ a Tomáš JIRÁNEK. *Dějiny každodennosti "dlouhého" 19. století*. 1. díl, Dějiny hmotné kultury. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2001. ISBN 80-7194-414-9.

- LENDEROVÁ, Milena, Tomáš JIRÁNEK a Marie MACKOVÁ. *Z dějin české každodennosti: život v 19. století*. Praha: Karolinum, 2009. ISBN 978-80-246-1683-4.
- LENDEROVÁ, Milena, Marie MACKOVÁ a Tomáš JIRÁNEK. *Dějiny každodennosti "dlouhého" 19. století*. II. díl, Život všední a sváteční. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2005. ISBN 80-7194-756-3.
- LENDEROVÁ, Milena a Karel RÝDL. *Radostné dětství?: dítě v Čechách devatenáctého století*. V Praze: Paseka, 2006. ISBN 80-7185-647-9.
- LUKEŠ, Jan. F. X. Šalda a manifest Česká moderna. In: *Česká literatura na přelomu století*. Jinočany: H & H, 2001. ISBN 80-86022-82-X.
- MATĚJČEK, Jiří. Dlouhodobé tendence a tempa vývoje profesní, sociální a osobnostní kultivace v českých zemích v 19. a 20. století. In: PROKŠ, Petr. *České země a moderní dějiny Evropy: studie k dějinám 19. a 20. století*. Praha: Historický ústav, 2010. ISBN 978-80-7286-165-1.
- MUSILOVÁ, Stanislava. *Žena za katrem: v síti trestněprávních a kriminalizačních mechanismů druhé poloviny dlouhého 19. století*. Ústí nad Labem: Filozofická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, 2019. ISBN 978-80-7561-175-8.
- NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-397-3.
- NOVÁK, Pavel. *Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století*. Praha: Národní zemědělské muzeum Praha, 2007. ISBN 978-80-86874-06-7.
- NÜNNING, Ansgar, Jiří TRÁVNÍČEK a Jiří HOLÝ, ed. *Lexikon teorie literatury a kultury: koncepce - osobnosti - základní pojmy*. Brno: Host, 2006. ISBN 80-7294-170-4.
- PERNES, Jiří. *Pod habsburským orlem: české země a Rakousko-Uhersko na přelomu 19. a 20. století*. Praha: Brána, 2001. ISBN 80-7243-123-4.
- PEŠAT, Zdeněk. *Čeští spisovatelé z přelomu 19. a 20. století*. Praha: Československý spisovatel, 1972.
- PYTLÍK, Radko. *Sedmkrát o próze*. Praha: Československý spisovatel, 1978.

VÍZDALOVÁ, Ivana. Počátky expresionismu. In: *Česká literatura na předělu století*. Jinočany: H & H, 2001. ISBN 80-86022-82-X.

VOŠAHLÍKOVÁ, Pavla. *Jak se žilo za časů Františka Josefa I.* Praha: Svoboda, 1996. ISBN 80-205-0088-X.